

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК VIII

**Київ-Львів
1996**

UKRAINA IN ANTIQUIS

VOLUMEN VIII

Kiiviae-Leopoli
MCMXCVI

УКРАЇНА В МИНУЛОМУ

ВИПУСК 8

Київ-Львів
1996

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.ГРУШЕВСЬКОГО
Львівське відділення

Редакційна колегія:

Ярослав ДАШКЕВИЧ, Мирон КАПРАЛЬ,
Ярослав ФЕДОРУК

ISBN 5-7702-0877-5

© Я.Дашкевич, М.Бандрівський,
В.Храновський та ін., 1996

ПАМ'ЯТІ

ВИДАТНОГО УКРАЇНСЬКОГО ВЧЕНОГО

АНДРІЯ КОВАЛІВСЬКОГО

ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ

Зміст

Андрій Ковалівський. З листування 1964-1965 рр. 8

СТАТТІ

Ярослав Дашкевич. Дорогами української Кліо (про становище історичної науки в Україні)	54
Микола Бандрівський. Зразки скіфського звірино-го стилю із Західної України.....	64
Валерій Храновський. Проблема іранського та "індоіранського" населення Північного Причорномор'я в античну епоху.....	78
Олександр Сілаєв. До питання про етнічне походження протоболгар.....	87
Валерій Бушаков. Етнізм татар у часі і просторі.....	108
Володимир Кривонос. Торгівля левантійським шовком у Львові в XVI - середині XVII ст.	117
Володимир Александрович. Епілог львівського середовища малярів вірменського походження: майстри середини XVII - першої половини XVIII ст.....	136
Ігор Гирич. Образок до сходознавчих наукових перекладів А.Кримського	151
Олена Огнева, Галина Біленко. Родина Реріхів і Київський музей західного та східного мистецтва	152
Ярослав Дашкевич. Віктор Філоненко	157
Віктор Філоненко. До питання про походження і значення етнічними "чумак"	168
Марія Полінська. До тлумачення етнічними "кримчак"	173

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

Олександр Галенко. Крим у 1438 р. (Подорожні нотатки Пєро Тафура).....	176
Олекса Піддубняк. Документальні свідчення про участь татар у внутрішніх чварах шляхти Брац-	

	лавського воєводства в першій чверті XVII ст.....	191
<i>Юрій Мицик.</i>	Кілька документів до історії України та Кримського ханства XVII - початку XVIII ст.	205

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Іван Сварник.</i>	<i>Бачинський А.Д.</i> Січ Задунайська. 1775-1828: Історико-документальний нарис. - Одеса, 1994. - 123 с.....	215
<i>Олена Огнева.</i>	<i>Бакаева Е.П.</i> Буддизм в Калмыкии. Историко- этнографические очерки. - Элиста, 1994.....	221
<i>Анатолій Сарипин.</i>	<i>Возгрин В.Е.</i> Исторические судьбы крым- ских татар. - Москва, 1992. - 446 с.	224
Summaries		232
Contents		238

З ЛИСТУВАННЯ 1964-1965 рр.

З видатним українським сходознавцем, в останні роки свого життя професором Харківського державного університету, я листувався трохи більше як вісім років - від 1961 до 1969 рр. Листування, спершу принагідне, у 1963 р. перетворилося в регулярне і досить інтенсивне. Ритм його залежав від стану здоров'я харківського вченого. Був ще цілий ряд особистих зустрічей (перша - 3 січня 1963 р.). Через Харків я їздив, як правило, по дорозі до та з Вірменії. Свої поїздки на Закавказзя я планував таким чином, щоб хоча кілька годин (а той і день-два) побути в Харкові, поговорити з Андрієм Петровичем про те, про що листуватися було не бажано. А. Ковалівський був великим патріотом, до глибини перейнятим долею України, українського народу, української науки - зокрема українського сходознавства, до розвитку якого ніяк не хотіли допустити московські й київські можновладці.

В умовах тогочасного загального занепаду гуманітарних наук в Україні дозволити розгорнути справжні орієнталістичні дослідження означало б утворити елітарну науку, яку було б важко взяти під свій контроль і яку важко було начинити відданими партійними кадрами, котрі - принаймні в Україні - не поспішали оволодівати ні східними мовами, ні історією країн Сходу.

Незважаючи на періодичні обшуки, коли жертвою працівників органів було також моє листування, листи А. Ковалівського збереглися в мене практично повністю. Публікацію листів я почав у журналі "Східний світ" (16 листів - це листи А. Ковалівського та кілька листів моїх - за час від 27 серпня 1961 до 30 грудня 1963 рр.) - тепер її продовжую (листи, починаючи від 3 лютого 1964 до 23 листопада 1965 рр.; продовжую також розпочату в "Східному світі" нумерацію). Мої листи до А. Ковалівського зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України в Києві. Тут публікую лише копії моїх телеграм.

За нашим листуванням наглядали. Як переконливий доказ цього, можна навести випадок, коли одного разу перлюстратори переплутали мої листи: лист написаний до Е. Триярського у Варшаві переклали в конверт, адресований до А. Ковалівського - та навпаки. А. Ковалівський відповів жартівливим листом по-польському (лист № 27). Не виключено, що заміну листів провели не без певних намірів, намагаючись залякати і припинити кореспонденцію. (Бо це був у мене не єдиний випадок такого роду).

Повторюючи те, що я написав у вступі до листів за 1961-1963 рр., мушу ще раз підкреслити, що з рядків, писаних рукою А. Ковалівського, постає виняткова, як на запустіння українського наукового життя

60-х років, постать вченого і громадянина. Він був майстром епістолярного жанру. Якщо колись його листи до різних адресатів будуть зібрані до купи, то це дасть можливість ще краще усвідомити - і висвітлити - багатогранність і винятковість не лише науковця - всебічного ерудита, але й людини з незвичайно багатим духовним життям, великою чутливістю й делікатністю у відносинах до тих, що його оточували. Дивовід на фоні брутальної дійсності т. зв. Радянської України 60-х.

Друга група листів 1964-1965 рр. підтверджує думку про багатогранність наукових інтересів А. Ковалівського. Він знову згадує про свої два розділи з ал-Мас'уді про слов'ян (лист № 28); відомо з попередніх листів, що він мав на увазі окремий спеціальний розділ "Про слов'ян" - 8 аркушів друку (про цей розділ згадка також у листі № 30) та інший розділ "Ал-Мас'уді про старослов'янські храми в світлі слов'янських та латинських хронік" - 5-6 аркушів. Вчений чекав на додаткові тексти - уривки з рукописів ал-Мас'уді, які мав отримати від польського арабіста Т. Левицького (лист № 32). А. Ковалівський у чорновому варіанті закінчив дослідження "Сходознавство в Києві у XIX і початку XX ст." (лист № 26), працював над статтю "Вивчення новітнього Єгипту в Радянському Союзі" (частина 2; лист № 26), поволи записував свої спогади про А. Кримського (листи № 17, 18, 26). Заповідною працею цілого свого життя він вважає твір "Староукраїнський світогляд дотатарської доби" (в інших варіантах "Старослов'янська ідеологія", "Дохристиянська слов'янщина"); листи № 17, 18, 30), для якої використав арабські, слов'янські, латинські й грецькі джерела. Виконану давніше з цієї ж ділянки працю "Культи на Хортиці X віку" (лист № 30) було загублено десь у 30-х рр. Було загублено (треба думати - пропала під час чи після арешту) і велику працю про Григорія Сковороду. А. Ковалівський був проникливим знавцем його філософії, про що свідчать опубліковані у 20-30-х рр. етюди. А. Ковалівський мріяв ще раз повернутися до філософії Г. Сковороди, а також В. Лесевича, але й усвідомлював, що реально зробити це йому вже не вдасться. Російське видання Ібн-Фадлана (А. Ковалівський мав на увазі своє фундаментальне дослідження - великий вклад у світову арабістику - "Книга Ахмеда Ібн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии", що побачило світ у Харкові 1956 р.) "тяжело на сумлінні" - так висловлювався вчений, - бо було видане російською, а не українською мовою (листи № 17, 28, 45). Та підготувати нове доповнене, перероблене видання Ібн-Фадлана вже не вистачало сил. А. Ковалівський вперто працював над власним філософським твором "До джерел". Всі перелічені тут праці видані не були, наміри не здійснилися. Вимагає дослідження питання, що з цих праць - і на якій стадії завершеності - збереглося в особовому фонді А. Ковалівського у згаданому архіві-музеї. Невиданою, наскільки мені відомо, вже залишилася також доповідь "Шевченко і Схід" (лист № 26). Невідомо остаточно, в що саме вилились літуністичні студії А. Ковалівського, якими він тоді інтенсивно займався (листи № 17, 26, 28) для того, щоб знайти компа-

ративістичний матеріал для праці "Староукраїнський світогляд дотатарської доби".

У Харкові 1961 р. йому вдалося видати дуже оригінальну за задумом (і досі неповторна в українському сходознавстві) "Антологію літератур Сходу" зі справді бароковим (А. Ковалівський любив епоху українського бароко) підзаголовком "Переклади з адигейської, азербайджанської, арабської, асурської, бенгальської, вірменської, гінді, грузинської, грапара (старовірменської), індонезійської, китайської, корейської, меотійсько-грецької, осетинської, палі, перської, японської та інших мов, зроблені або видані в Харкові". А. Ковалівський турбувався рецензіями на "Антологію", дуже хотів, щоб вони були справді науковими (листи №№ 18, 20-23, 26, 31, 32). Мріяв (знову мріяв!), щоб було підготовано до видання "Антологію індійської літератури" П. Ріттера, рукопис якої "осів" у акад. О. Білецького (листи № 23, 24).

З недовір'ям зустрів він відкриття Відділу історії країн Сходу в Інституті історії Академії наук в Києві, але уважно стежив за розвитком подій у цьому дуже ефемерному відділі (листи № 18, 23, 24, 26), які, зрештою, закінчилися його ліквідацією (лист № 37). Мав відомості про підготовку у відділі сходознавчого збірника (лист № 18), знав про кадрові відділу (лист № 18), про 100-річчя А. Кримського (лист № 18). Дуже добре уявляв собі, яке є сходознавче середовище в Україні (лист № 24), наскільки його можна вважати українським, національним за орієнтацією. Підтримував тих своїх учнів, у яких відкривав українську душу (дисертант Ю. Литвиненко, лист № 23), прихильність до українства (В. Бейліс - листи № 17, 18; В. Бадян - листи № 23, 45), намагався підшукувати собі відповідних аспірантів (лист № 18). Турбувався також мною і моїми цілком не блискучими справами у той час.

Попри певну реальну небезпеку, він підтримував контакти з українськими еміграційними вченими (О. Прицак - листи № 24, 33), знав паризький журнал І. Борщака "Україна" (лист № 17). Зберігав зв'язки, хоча вони й обривалися, із закордонними вченими: Т. Левницького (Польща - листи № 32, 33), Канаром (Франція - лист № 33), Цегледі (Угорщина - лист № 33). В кожному випадку, незважаючи на гіркий досвід - ув'язнення з політичних мотивів, був людиною прямолінійною і незалюканою. Тому й турбувався докторською дисертацією Т. Шумовського, російського арабіста польського походження, що відбув довге ув'язнення (лист № 28). Підтримував чуваського драматурга Грайду Петрову (лист № 42).

У листах є чимало автобіографічних епізодів. Гордість за слобожанське походження (лист № 42; до речі. А. Ковалівський вперто заперечував, що він народився у Москві - хоча це відповідало правді), подаючи як місце народження родовий маєток Ковалівських біля Харкова), пробудження української національної свідомості (лист № 17), перебування - чи, може, поневір'яння - в Ленінграді, Москві, Чебоксарах (листи № 18, 28), роль його докторського ступеня в покращенні долі (листи № 28, 40). Багато хвилювань приніс йому ювілей 70-річчя

(листи № 30, 36, 37), пов'язані з цим нарис про нього (лист № 33), біобібліографія (листи № 30, 31). Так чи інакше, 70-річчя перетворилося на тріумф українського, саме українського, вченого у зрусифікованому Харкові - і він це дуже добре відчув. А. Ковалівський став завідувати новоствореною кафедрою середньовічної історії (лист № 28), не маючи однак жодних ілюзій, що це останній щабель його кар'єри і що, наприклад, членом-кореспондентом Академії наук УРСР його не оберуть ніколи (лист № 28). Здоров'я було погане, діяла лише одна нирка - і то з трудом; лікуватися в Трускавці (як раніше) вже не можна було (листи № 28, 31). Заглиблювався у своє захоплення парапсихологією (листи № 31-34, 40).

А. Ковалівський був великим і непокірним патріотом. Тому назва його монографії мала звучати "Староукраїнський світогляд дотатарської доби" (лист № 30), тому він боровся за українське сходознавство (лист № 24), тому вимагав, щоб російськомовні твори українських письменників перекладали на українську (лист № 28), виступав з позицій українського мовного пуризму. А. Ковалівський був світлим променем серед, здавалося, безпросвітньої пільми. І таким він залишиться назавжди в історії української науки.

* * *

Листи публікуються без скорочень ("три крапки" в їх тексті належать А.Ковалівському), зі збереженням авторських стилістичних і графічних особливостей. Виправлено лише явні помилки.

Ярослав Дашкевич

ЛИСТИ

№ 17

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 3 лютого 1964 р., Харків

Дорогий Ярослав Романовичу! Маю я вже декілька листів від Вас, а все ніяк не відповім. Все, як казав Возний у "Наталці Полтавці", "за недосужністю по должності". Перш за все велика, велика Вам подяка за всі Ваші відомості що до литовської літератури про Чюрльоніса й стару литовську ідеологію. Той великий список Вам повертаю з цим листом. У ньому я без особливих труднощів розібрав усе. Ось деякі мої зауваження:

№ 1. У дужках стоїть якийсь "Яр"?

№ 3. Є зауваження: "не знаю газета или журнал". Тим часом "Аушрине" аж занадто добре відомий журнал, від якого цілий літературний напрям звався "Аушрінкай". Хіба існувала ще й газета з такою назвою, та ще у 1911 році?

№ 6 повторено двічі.

№ 8. Немає № журналу "Летувос жіньос", 1913 р. А може це якийсь щорічник?

№ 9. Я читаю прізвище J. Steponakièius. А може тут J. Steponaušèius?

№ 10. Скорочення Liet. Balsas можна читати й Lietuvos i Lietuviu B[alsas].

№ 15. Переклад - "Для М. К. Ч. шифра", мені здається, невірний. Тут прийменник *dél* вжито в значенні "про" *ц[е]б[т]о* "Відносно шифру М. К. Чурльоніса".

Ще у мене питання. № 24 стоїть "Ромува", а в адресі Дамбраускаса прізвище відомого основоположника литовської літератури "Донелайтіс". Те ж написання і на поштової марці Вашого листа. Тим часом, обидва слова повинні були б писатися з "уо" - *Руомува* та *Дуонелайтіс*. В останньому разі на це вказує вже сама етимологія цього прізвища від "дуона" - хліб! Я здавна в обох словах звикнув читати "уо". Так пише й Відунас у своїй драмі "Руомува" тощо. Наші перекладачі (здається П. Тичина) переклали, звичайно, "Донелайтіса". Але це певно переклад з російської мови. Я так і вважав, що це простісінька собі русифікація. Але тут те саме читаю й у литовців! Сіє мені щось незрозуміле!

"А тепер докладніше" про Ваші листи. Обидва словники - литовсько-російський та російсько-литовський я, нарешті, маю.

Щиро Вам вдячний за повідомлення, що Архівне управління збирається поширювати свої видання. Хоч де-небудь буде просвіток! Що до моїх праць, зокрема нового "Ібн-Фадлана", то мій фізичний стан зараз не дозволяє мені братися за якусь термінову роботу, надто підписувати якусь умову з будь-яким видавництвом. Я не раз у житті це робив і знаю, до якого напруження це нарешті призводить. Отже, я вирішив

готувати цю роботу, але говорити про її видання, коли вона буде хоч у якійсь мірі готова. Я маю на увазі домовитися у цій справі з В. М. Бейлісом з тим, що в разі я потерплю фіаско й піду звідси, то щоб він докінчив справу під своїм ім'ям. Словом, побачимо. Те, що я видав свою книгу у Харкові російською мовою, тяжить на моєму сумлінню. Але чи я встигну цю хибу виправити, не знаю. Є в мене ще й друга, "заповідна" праця цілого мого життя - старослов'янська ідеологія, яку я так само вирішив остаточно написати у формі аналізу джерел арабських, слов'янських, латинських та грецьких. Майже всі окремі частини цієї роботи вже є, але їх треба переробити, доповнити тощо. Але тут арабська частина без арабського шрифту не обійдеться. Мрію я це здійснити у Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті], де арабський шрифт ще існує. Але думки за морями, а смерть за плечима. В усякому разі на все це потрібні сили й час. Отже, побачимо.

Про половецький перстень, очевидно, ніякої публікації немає, бо він нещодавно знайдений нашими археологами. Але після того разу, як мені його показували, я не мав більше нагоди його бачити або про нього говорити.

Ви мені вже колись писали, що фонд Гната Хоткевича зберігається у Львові. Мені тільки неясно, чи є у Львові "Центральний державний історичний архів УРСР". Такий "центральний" архів мабуть є у Києві? Все ж шкода, якщо друга частина архіву Г. Хоткевича - слобожанська - у нас таки не збереглася. У мене руки не доходять до того, щоб це з'ясувати. А людина ця була надто видатна!!

Моя скромна листівка, яку Ви уподобали, може потребує деяких пояснень. За тих часів можна було по кіосках та на залізничних двірцях купити досить багато суто українських листівок, наприклад, репродукцій малюнків Пимоненка, в усякому разі більше, ніж зараз. Але написи були російські, взагалі це були "виды и типы Малороссии" той годі. Звичайно, й вони відігравали свою роль, навертаючи людей до свого. Так, це було, зокрема, зі мною. А Кримський давав у той час до галицьких журналів огляди такого роду "малоросійщини" у російських журналах тощо. Але перед першою світовою війною почали з'являтися листівки тодішніх незаслужених суто українських в[идавництв], зокрема для підтримання фінансових можливостей українських журналів. Одним з таких журналів була "Українська хата", журнал, який, не зважаючи на свою ніби "народницьку" назву, був саме органом нової "модерної" думки (що не мало нічого спільного з "модернізмом"). От ця листівка, чорна і невігладна, й нагадує про ті героїчні часи.

Ваш останній лист з запитаннями про акад. А. Кримського поставив мене перед важким питанням: Пригадую я, що десь на початку 20-х років вийшов такий собі докладний довідник про АН УРСР, про її відділи, кабінети тощо. Книга ця в мене загубилася. Може я дізнаюся про неї у нас у Ц[ентральній] б[ібліотеці] Х[арківського] д[ержавного] у[ніверситету]. Там є добрі бібліографи. Не що давно я мав у руках статтю зі спогадами про А. Кримського у журналі

“Україна”, що видається у Парижу. Там було оповідання про те, я-
десь у 1931 році була реорганізована А[кадемія] н[аук], причому були
скасовані усі відділи гуманітарних наук. “Реформу” цю провадив не хто
інший, як Скрипник. Але я не зробив собі докладніших поміток що до
цього, та й не пам’ятаю, чи були там якісь точні дати. Думаю, що саме
у той час і були скасовані сходознавчі установи А[кадемії] н[аук]. Тепер
ці питання можна з’ясувати тільки або через архівні матеріали у Києві,
або розпитавши “старих людей”, яких стає дедалі все менше. От коли б
був ще живий Т. Г. Кезма, то він би це все добре розповів. Зараз є ще
молодь, така як В. Бейліс та ще декілька учнів та учениць Т. Кезми.
Вони є у Києві, я маю досить хорошу їхню групову фотографію,
В[олодимир] М[ихайлович] має їхні адреси. Вони самі, певно, нічого з
тих давніших часів не пам’ятають, але мабуть змогли б назвати тих
“старих людей”, про яких я кажу. При нагоді, як я писатиму
В[олодимирові] М[ихайловичу], я його запитаю. Я хоча й жив у ті часи,
але перебував у Харкові, й київські справи йшли переважно поза мене.
Тим часом, усі такого роду відомості, не тільки про А. Кримського, а й
про багатьох і багатьох письменників та громадських діячів, слід було б
збирати тепер же поки живі ще свідки тих часів.

Як бачите, я Вам, замість чіткої довідки, пишу загальні “повчання”
та нарікання на незнання. Але що поробиш!

У нас у Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті] остаточно ви-
рішено створити кафедру історії середніх віків, а “аз грішний” таки
згодився її очолити. У п’ятницю 7-го лютого цю справу рішатиме Рада
університету. Вже є постановою про перехід до нас Сухарева з Луцька.
Шанси В. М. Бейліса там, здається, слабкі. Отже, Ви могли б спробувати
перейти туди. Далі ми маємо певні відомості, що у Дніпропетровському
університеті відновлюється історичний факультет.

Оце поки що й усе. Ще раз велика Вам подяка за литовські відо-
мості.

Щиро відданий Вам А.Ковалівський
З.ІІ.[19]64.

Харків.

Р. S. Як же Ваші справи з помешканням у Львові? Чи їхатимете не-
забаром до Єревану? Обов’язково завітайте до мене.

А. К[овалівський].

Р. S. S. Ще отаке! Пробачте, що втручаюсь не у свою справу. Але
звичка до текстологічних дослідів, отієї “критики текстів”, дає себе
знати. У мене постало загадкове питання, ким написаний спис літера-
тури про Чюрльоніса - чоловіком чи жінкою. З одного боку на стор. 4,
рядок 6 стоїть: “перевёл”, ц[еб]т[о] чол[овічий] рід. Але з другого боку
підпис певно значить Маріја. Порівняй графему на тій же сторінці, ря-
док 5 - Galerija. Там акуратно поставлені точки, щоб читач міг не по-
митися. А у підписі це не обов’язково. Деякі психологічні міркуван-
ня викликає й останнє звертання українською мовою, хоча такого роду

докази вважають здебільшого за ненаукові. Ну що поробиш з отаким гіперкритиком, як оце я!

Ваш А. Ковалівський

{Примітки рукою Я. Дашкевича:} в[ідповідь] 9.III. і післав 1 відб[итку] та збірник “[Тарас] Шевченко. {Документи і матеріали (1914-1963)}. - Київ, 1963”

Машинопис. Оригінал.

№ 18

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 25 березня 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Хоча Ви й пишете, що у Вас “бойовий настрій”, але в цілому лист Ваш справив на мене досить важке враження. Все ще продовжується ця боротьба, яка ставить під загрозу Ваше майбутнє. Важко мені судити здалека й ще важче щось радити. Дуже нагадує Ваше становище стара приказка ще з літопису: “Да луче єсть у своїй землі костію лечи, нежели на чужи славному бити”. А тим часом я, наприклад, саме тим і вийшов “у люди”, що тимчасово перебрався до Ленінграду з тим, щоб потім таки повернутися на Україну. Така була й доля А. Кримського й багатьох інших. Правда, є й чимало таких, що так і залишилися, хто в Москві, хто в Ташкенті тощо. Тим часом, це залежало виключно від їхньої власної волі.

Переходжу до поточних питань. Вийшов останній № 1 (49) 1964 р. ж-лу “Пшегльонд Орієнталістични”, де вміщена велика стаття про українське сходознавство. Це широкосяжна рецензія на мою “Антологію”, ереванський збірник про вірмено-укр[аїнські] відносини та про Вашу книгу “Вірменські колонії на Україні в джерелах та літературі”. В цілому я статтею її тоном, цілком задоволений. Тільки от чого вони на стор. 54, прим. 1, зробили з мене росіянина, не розумію. Характерні також міркування про денаціоналізацію вірмен та євреїв у Західній Україні та Білорусі та ролі унії на стор. 60. Це вже стосується Вас, а особливо праці Гаяне Пінгірян. Словом, самі побачите. - Відділ історії Сходу [нституту] і [сторії] А[кадемії] н[аук] вже збирає статті для першого сходознавчого збірника. Участь братимуть науковці усієї УРСР, отж, раджу ї Вам поцікавитися цим питанням. І. Ф. Черніков мені пише, що, мовляв, без мене цей збірник не повинний обійтися, щоб я дав якусь працю. Те, що в мене є, на жаль, потребує доробки, а зараз у мене немає на це часу. Тай гадаю, що краще той аркуш, що міг би бути призначений для мене, хай піде комусь з молоді. Проте, в мене виникла думка написати спогади про А. Кримського й частково дати їх для друку, поклавши тим початок відділу біографічних матеріалів про українських сходознавців. Дам я їм також надрукувати листа А. Кримського до М. Сумцова з приводу можливого переходу А. Кр[имського]го до Харківського ун[іверсите]ту. Що з того вийде, побачимо. - Тепер от що: Сторіччя з дня народження А. Кр[имського]го у 1971 р. є прекрасна нагода комусь написати дві дисертації - “А. Кримський як

сходознавець” та “А. Кримський як славіст”. До сходознавчої роботи повинні, звичайно, увійти й східні переклади А. Кр[имсько]го. Отже, я шукаю такого хлопця, який взявся б поважно за цю справу, при чому я можу передати йому усі свої матеріали, початі роботи про А. Кр[имсько]го тощо. Мені казали, що хтось в Ужгороді заходився до такої справи. Подумайте й Ви. Чи немає у Вас відповідного кандидата? Я міг би зробити його своїм очним або заочним аспірантом. На це в мене навіть вже є деяка домовленість, тільки мабуть на весну того року. На жаль, для такої роботи потрібне деяке знання трьох близькосхідних мов, а саме серед наших “хахлів” мало таких, що беруться за такі справи. А треба, щоб людина та була без лапок. Про теми, присвячені А. Кримському, кажіть обережно, щоб їх не захопили якісь людиці, які до А. Кр[имсько]го не мають ніякого відношення й прагнуть тільки кар’єри. Це стосується й матери г[ороді]в р[уськи]х. - Нарешті дрібніші справи. Як то у Вас виходить, що Пилипенко перетворився у Філіпенка (це можливо!), а от мій Черніков вже ніяк не Черненко (тоді вже нехай би Чорненко), хоча зі мною він колись досить добре розмовляв укр[аїнською] мовою. Кафедра середніх віків ще остаточно не створена. 16 флуорофортів Чурльоніса я замовив. Щиро дякую за повідомлення. Справа з переходом В. М. Бейліса до Києва, здається, таки вирішується позитивно. Конкурс оголошено, й другого кандидата вони не передбачають. Побачимо.

Ага! Те, з чого треба було почати! Велика Вам подяка за відбиток і на збірник матеріалів про Т. Шевченка. Ні, далєбі, не слід Вам виїздити з України! Я виступав з доповіддю на істор[ичному] фак[ультеті] Х[арківського] д[ержавного] у[ніверситету] на тему “Т. Шевченко й Схід”. Матеріали переважно філологічні й, здається, зовсім нові. Але обробити статті як треба ніколи. Мабуть залишиться у рукописі.

Заїхати Вам до Харкова по дорозі до Єрвану треба обов’язково. Я б дуже хотів, щоб це було не на 1-2 години, а так, щоб можна було добре поговорити про різні наукові теми. Дуже добре було б, якби Ви могли перебути в мене ніч, щоб спокійно нікуди не поспішати. Моя хата до Ваших послуг. Бажано тільки, щоб Ви задалегідь мене попередили про час Вашого приїзду, щоб я не опинився у якійсь державній екзаменаційній комісії абощо.

На тому усього найкращого.

Щиро відданий Вам, А. Ковалівський

25.III.[19]64.

Харків.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 2.5.

Машинопис. Оригінал.

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 30 квітня 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Поздоровляю Вас зі Святом весни і оновлення людства й бажаю Вас піднесення духом і тілом. Які ж ваші наміри на весну й літо? Чи їдете до Єревану? Чи завітаєте до Харкова й коли саме?

Щиро Ваш А. Ковалівський
30.IV.[19]64 р.

Рукопис. Оригінал. На поштовій карточці "Бандуристе, орле сизий. Українська народна пісня", виданій "Мистецтвом"; художник В.С. Куткін.

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 8 травня 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! CITISSIME! Одержав я вашого листа й здивувався: Таке самовправство, як з Вашою квартирою, є річ нечувана. Мабуть треба звернутися до центральної преси або що! При таких обставинах Вам, дійсно таки, важко ще за щось братися. А тут до Вас така справа. З Київа приїхав наш бібліограф Х. Надель і розповів, що редакція журналу "Радянське літературознавство" хоче вмістити наукову, солідну рецензію на мою "Антологію". Рецензію в "У[країнському] і[сторичному] ж[урналі]" вони вважають "інформаційною заміткою". Над цим варто подумати. Журнал цей дуже симпатичний. У Києві вони рецензента знайти не змогли!! Sic! У Харкові я знаю тільки С. І. Авербуха, але він учасник книги, й у передмові я йому висловлюю подяку. Отже, писати йому рецензію незручно. Таким чином, крім Вас, в УРСР щось немає нікого, хто міг би це зробити. Розважте Ваш час, подумайте. У разі Ви були б схильні взятися за це, то простіше усього написати перш за все запитання до редакції "Р[адянського] л[ітературознавст]ва" - Київ, вул. Кірова, 4, - з запитанням, чи згодні вони Вам доручити цю рецензію й який розмір її вони дадуть. Треба при цьому послатися на те, що я рекомендую Вашу кандидатуру на цю справу. Я гадаю, що тут особливо церемонитися немає чого. Кому ж як не мені знати, хто краще може написати таку рецензію. Якщо Ви вважаєте, що це незручно Вам пропонувати самого себе, то негайно напишіть мені листа про Вашу згоду, а я вже сам напишу їм від себе. Нарешті, якщо Ваші обставини перешкоджають Вам заходитися зараз коло цієї справи, то напишіть мені. Я шукатиму когось іншого. Тільки це було б шкода, бо їй-їй я не знаю до кого звернутися. Тоді писатиму до Дуна у Ленінабаді, який не що давно дав докладну рецензію на "Антологію" у журналі "Шарки сурх" (Душан-бе). Але він знає таджикські справи, а хто зна, як з усім іншим Сходом.

На цьому поки усе.

Спасибі за листа й за відомості.

Напишу докладніше пізніше.

Ваш А. Ковалівський

8.V.[19]64.

Харків.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] [відповідь] 12.5.

Машинопис. Оригінал.

№ 21

А. Ковалівський до редакції журналу "Радянське літературознавство". 15 травня 1964 р., Харків

До редакції журналу "Радянське літературознавство".

Вельмишановні товариші!

Через співробітника Центральної бібліотеки Харківського держ[авного] університету бібліографа Х. С. Наделя я дізнався, що редакція "Радянського літературознавства" має намір вмістити у себе докладну наукову рецензію на мою книгу "Антологія літератур Сходу", що вийшла у Харкові формально у 1961 р. - у дійсності наприкінці 1962 р. На цю книгу вже є кілька рецензій та заміток українською, російською, грузинською, таджикською та польською мовами. На жаль усі вони не відбивають повністю змісту книги, підходячи до неї або з погляду історичного, або якоїсь певної літератури (грузинської, таджикської), або дають лише формальну довідку про зміст тощо. Отже я, як упорядник цієї антології, вітав би докладну рецензію на неї, написану сходознавцем переважно з погляду літературного.

Що до автора такої рецензії, то на мою думку найбільш відповідним був би кандидат історичних наук, вірменознавець і орієнталіст широкого обсягу Я. Р. Дашкевич, що працює в Інституті суспільних наук А[кадемії] н[аук] УРСР у Львові. Його особиста адреса: Львів 14, Коцацька, 11а, Дашкевич Ярослав Романович.

З пошаною А. Ковалівський

15.V.[19]64.

На випадок потреби моя особиста адреса: Харків 22, Проспект "Правды", 7, кв. 58.

Машинопис. Копія.

№ 22

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 19 травня 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Негайно, одержавши Вашого листа з приводу Вашої рецензії у "Радянському літературознавстві", я написав їм зі свого боку листа у цій справі. Подаю Вам його копію на звороті. Яке це матиме значення, й чи взагалі матиме якесь значення, я не знаю, й передбачити це у наших редакціях ніколи не можна. Коли б ще

був живий акад. О. Й. Білецький, то справа була б інша. Я б написав йому особисто. А так зараз я там нікого не знаю. Разом з тим надсилаю Вам для відому також реєстра рецензій та заміток на мою "Антологію". Ще раз переглянув їх і побачив, що все це, навіть найбільші, просто інформаційні повідомлення. Х. Надель, правда, подав чимало бібліографічних зауважень, але саме вони у значній мірі б'ють мимо своєї мети, бо шановний бібліограф не розуміє різниці між перекладом зі східного оригіналу й нічого не вартим перекладом з російського перекладу, який у свою чергу інколи зроблений з англійської мови. Я написав докладні зауваження до головних рецензій у вступній частині своєї роботи про історію сходознавства на Київщині. Якщо редакція "Р[адянського] л[ітературознавства]" вам замовить рецензії, то я Вам вишлю відповідні сторінки. Вони може Вам стануть у пригоді. Тоді дозволю собі написати Вам також деякі свої побажання щодо рецензії.

А тим часом бажаю Вам усього доброго.

Ваш А. Ковалівський

19.V.[19]64.

Р. С. Учора найняв кімнату на всьєнє літо у селищі "Південному" біля Харкова, де й житиму з початку червня. Проте поки що пишть мені на харківську адресу.

А. К.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь:] 24.5.

Машинопис. Оригінал.

№ 23

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 31 травня 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Пробачте, що затримав відповідь. Така сила справ, що дихнути ніколи. 22-го травня був у нас захист дисертації Ю. Г. Литвиненка по історії робітничого руху в Індії. Робота його написана українською мовою. З Києва відомий Вам Зайцев надіслав безглузду, але дуже лайливу рецензію. Це до деякої міри затримало хід захисту, але закінчилося усе, можна сказати, тріумфом дисертанта. Багато було студентів. Я виступав, яко керівник дисертанта, українською мовою, доводячи, що цією мовою можна й слід писати наукові твори не тільки по історії України, але й будь-які інші. Одним з офіційних опонентів був І. Ф. Черніков. Від нього я дізнався про деякі київські справи й про Відділ історії країн Сходу А[кадемії] н[аук] УРСР. Дізнався я, звичайно, далеко не все, що хотів. Бо І. Ф. Черніковнини, ба навіть "києвлянин", а значить дипломат. Все ж найголовніше є те, що вони складають докладного реєстра усіх осіб в УРСР, що займаються, або хочуть займатися Сходом, про їхні праці, які вони писатимуть у найближчі роки, якого розміру (у друкаркушах) і коли мають на увазі їх подати у закінченому вигляді. Усе це наче б то для того, щоб у подальшому тії праці видавати "дрюком". Sic dixit! Вас у цьому списку нема, й я не знав, яку Вашу працю я міг би їм назвати, її

назву, термін тощо. Отже, Ви напишіть мені оці відомості, а я від себе надішлю їм і Вас з ними "пов'яжу".

Тепер про Вашу рецензію. Перші сторінки своєї статті про сходознавство у Києві Вам надсилаю. Звичайно, я не маю на увазі, що Ви будете замість мене вести полеміку супроти Х. Надея абощо. На це не буде у Вас і досить місця. Але все ж принагідно бажано відзначити, що в "Антології" звернено виключну увагу на переклади з першоджерел, зі східних оригіналів, бо це показово для рівня нашого сходознавства. Переклади з інших перекладів мало цікаві з наукового боку. Адже ж Ви писатимете "наукову" рецензію. У моїй статті є й точні дані про рецензію у літгазеті грузинською мовою. Я знайшов у себе листа Г. Наморадзе де він докладно переказує зміст цієї статті. Це все ж не рецензія, а інформаційне повідомлення, причому головну увагу звернено на переклади з грузинської мови. Надсилати Вам цього листа не варто.

Тим часом я одержав з Ленінбаду статтю українського літературознавця Ол. З. Дуна "Первые переводы произведений Садреддина Айни на украинский язык". Стаття має вийти таджицькою мовою у 3-му збірнику "Чашинамай Айни" (Збірник на пошану Айні) в А[кадемії] н[аук] Тадж[ицької] РСР. У цій статті розглядаються переважно переклади Євгена Ребрика повісті Айні "Одіна" та його роману "Дохунда". Уривки з цих творів подані у "Антології", про яку О. Дун теж говорить. Надсилати Вам статтю не варто, бо я навіть не знаю, чи маю на це право, й до того ж Вам можна використати лише одну річ: О. Дун дає порівняння оригіналу твору Айні "Дохунда" з двома перекладами - російським О. Ерберга та Є. Ребрика. Перший переклав літерально, звідки повстають різні непорозуміння, а з другого боку він "перекладає" суто таджикські слова російськими (тадж. "арбоб" - староста, "дарбон" - мажордом тощо). Приказки також перекладає літерально. Є. Ребрик передає текст у дусі української мови, підбирає українські приказки тощо. Є. Ребрик щось 20 років жив в Ірані. Видно у нього й добре знання таджико-перської мови та побуту й добра українська стихія в мові. Подає О. Дун і докладного огляду вступних статтів Є. Ребрика до обох творів Айні.

Які мої побажання щодо рецензії?

1. Мені хотілося б, щоб рецензія показала значення "Антології" для історії української культури.

2. Зокрема бажано відзначити, що історія сходознавства у Харкові є лише частина українського сходознавства взагалі, що є ще Київ, Львів, Одеса, Сімферополь.

3. Для ж[урналу] "Р[адянське] л[ітературознавство]" треба відзначити, що переклади, зібрані в "Антології" цікаві з погляду техніки перекладу зі східних мов літературних творів. З цього погляду цікаві переклади О. Кирія з адигейської (варіанти тих же пісень на стор. 227 та 228), два переклади М. Бажана на стор. 190 та стор. 396, два переклади з М. Джавахішвілі "Хізані Джако" Г. Наморадзе та В. Левицького (Стор. 204-214). Останній перекладач "впер" у свій переклад навіть

уринок з віршу О. Пушкіна замість популярного грузинського романсу (стор. 207 й прим. 4 на стор. 319) Тут можна згадати й аналіз перекладів Є. Ребрика з боку знавця і таджицької й української мови О. Дуном.

4. Відзначте, б[удь] л[аска], переклади з індонезійської мови В. Бадяна, який зараз стає моїм аспірантом. Мова ця рідкісна навіть для російських перекладачів. А також слід “паки й паки” нагадати про потребу видати “Антологію індійської класичної літератури” П. Ріттера. Треба про це нагадувати поки вони не видадуть. Там же є переклади з санскрита, бенгалі й палі! Оце, мабуть і усеньке!

З 4-го травня їду до Південного: Харків, Селище “Южное”, вул. М. Гоголя, № 7, Л. Червона, для мене. Проте я вже 12 буду в Харкові на ученій раді й взагалі приїздитиму.

З тим бажаю усього найкращого. Що до Ваших хатніх справ, то інколи буває корисно звернутися до Москви, до вищих установ, осіб, або до газети. Буває, що вони таки втручаються у місцеві перекирчування, бо справа надто кричуща. Варто спробувати.

Лишаюсь відданий Вам А. Ковалівський
[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 8.6.
Машинопис. Оригінал.

№ 24

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 16 червня 1964 р., Південний

Дорогий Ярославе Романовичу! Вашого листа від 8.VI. я одержав своєчасно у Харкові 12. VI. Але стільки було засідань, канцелярської писанини, лікування зубів та інших пригод, що далєбі не міг Вам одразу відповісти. Отже, пишу вже сидючи у Південному на відпочинку. Відповідаю на Ваші запитання:

1) Перекладач Кадрі, Сейфаддіна й Халіда досить добрий знавець турецької мови та почасти літератури. Зараз він на становищі Омеляна П[ріцака]. У рецензії його згадувати не слід. Може так на нього б і не звернули уваги, але в даному разі справа йтиме не так про нього, як про той факт, що я свідомо оминув його прізвище, мабуть знаючи, що його не треба було згадувати і т[ак] і[нше] й тому подібне. Зараз за мою редакцією друкуватиметься повний покажчик до журналу “Східний світ” - “Червоний Схід”. Там мабуть вказані усі імена plenis titulis. А там побачимо.

2) Автограф “Антології інд[ійської] л[ітератури]” П. Ріттера та одна його копія були у акад[еміка] Ол[ександра] Ів[ановича] Білецького, а після його смерті мабуть лишились у його синів, проф[есора] Андр[іа] Ол[ександровича] Білецького або Платона Ол[ександровича] Білецького. Разом з тим примірник був зданий до друку в якесь видавництво - АН УРСР чи літературне. Куди саме, того я не знаю, але безперечно сім'ї Білецьких це відомо.

3) Як бути з тим, що переклади В. Бадяна зроблені на рос[ійську] мову. Про це я колись сподіваюсь з Вами поговорити при побаченні. Нам поки що доводиться ставити справу так, що все, що робилось й робиться на Україні, хоча б російською мовою, або й не українцями, вважати за українське. Так це ставить питання й УРЕ, незважаючи на своє плазування. Річ у тому, що наші "тетерваки" або просто ледарі й не беруться ні за яку поважну справу, або "стихийно зрусифіковані", або "кирпо-гнукошеники" (кажучи словами Т. Шевченка). Візьміть моїх аспірантів. Лише один з них Ю. Литвиненко написав дисертацію про Індію укр[аїнською] мовою, розмовляє по-українському і читає цією мовою лекції. Прекрасний японіст, що володіє японською мовою "як рідною", вільно читає ієрогліфіку і т[аке] і[нше]. Я. А. Побіленський - сам хлопець з села, викладав у школі укр[аїнською] мовою. Але зараз і думати про укр[аїнську] мову не хоче. Мав я доброго дипломника Науменка, що написав укр[аїнською] мовою роботу "Молдавія XVII в. за відомостями Павла Алепського". Я хотів його залишити в аспірантурі. Але він дечого перелякався й щезнув як дим, навіть не попрощався. В. Бадян українець з походження, але почуває себе кримчаком з Феодосії і росіянином. Але є ознаки, що він зміниться. Самі обставини змушують людей орієнтуватися на Україну, оскільки десь інде їм немає шляху. От Б. Ветров опікся у московських установах, захищав у Києві, І. Ф. Черніков, хоч і пише по-російському, але вміє говорити й по-українському і взагалі живе інтересами українського сходознавства. Якби він жив не в Києві, а у Києві, він пішов би в цьому напрямку далі. Я вже не кажу про євреїв - С. І. Авербух, Н. С. Рашба, Х. С. Надель, не кажучи вже про В. М. Бейліса. Ви його знаєте - він боліє за фондами А. Кримського не менш, ніж ми з Вами. - В. Бадяна я беру собі в аспіранти. Для нього психологічно дуже важливо, щоб український журнал "Радянське літературознавство" вперше відзначив його переклади з індонезійської мови. Справа не в тому, які саме вірші він перекладав і на яку мову, а що це перші переклади з індонезійського оригіналу на Україні.

Усі ці міркування стосуються київського сходознавства, яке викликає у Вас таке скептичне ставлення. На сьогодні Ви, мабуть, праві. Але важливо, що так чи інакше створена форма, устадова, відділ. Зміст залежить від таких людей, які там працюватимуть, а також від сторонніх впливів та наполягань. Я добре розумію, що вони не друкуватимуть усього того, що ми їм пропонуватимемо, та що усе вони робитимуть "на київський лад". Але все ж саме їхнє становище, "марка", змусить їх іти далі. La noblesse oblige! От вони хочуть видавати твори А. Кримського. Хто такий отой Бондаренко, який стоїть на чолі цієї комісії, я не знаю. Ледве чи він досить компетентний, щоб керувати виданням А. Кримського. Але таке видання піде за кордон, отже, вони не зможуть обійтися без редактора фахівця, отже без В. Бейліса, мене або Вас. Не можна не вітати їхню тематику: "Україна і арабський Схід", "Україна й Півд[енно]-Сх[ідна] Азія" (писатиме В. Бадян) тощо. Їх треба штовхати.

Під лежачий камінь вода не тече. Отже, треба, щоб цей “камінь” більше ворухився, а вода сама піде на лотоки.

Спасибі за Ваші відомості для І. Чернікова. Я йому їх надішлю не тільки для “очистки сумління”.

З тим усього найліпшого.

Ваш А. Ковалівський

16.VI.[19]64.

23-25 червня буду в Харкові. Але краще пишть: Харьков. Поселок Южный, ул. Гоголя 7. Червоной для мене.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 22.6.

Рукопис. Оригінал.

№ 25

Я. Дашкевич до А. Ковалівського. 26 червня 1964 р., Львів

Харків, пос[елок] Южный, Гоголя, 7.

Червона для професора Ковалівського

Прошу телеграфувати рік дату номер грузинської літературної газети статтю Наморадзе про Антологію

Дашкевич

Рукопис. Чернетка.

№ 26

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 8 липня 1964 р., Південний

Дорогий Ярославле Романовичу! Щиро вдячний Вам за відбиток Вашої статті в “Revue des études armeniennes” і вітаю Вас з одержанням цих відбитків. Взагалі друкування наукових праць у закордонній пресі дуже важка річ, навіть щодо країн соціалістичного табору. Ваш попередній лист від 22.VI. й особливо телеграма мене збентежили, бо мені здалося, що Ви не одержали одного мого листа, де я пишу й про грузинську рецензію й про моє ставлення до перекладів В. Бадяна. Тепер, здається, усе це з’ясовано. Дуже добре, що Ви надіслали мені копію Вашої рецензії до “Р[адянського] л[ітературознавства]”. Щоб не ускладнювати справи я просто зробив свої зауваження та поправки у тексті цієї копії й повертаю Вам її назад. В цілому рецензія, на мою думку, цілком відповідає тому, що треба й вона мені подобається. У загальних частинах (напр[иклад], на стор. 1) чувається, що Ви ще не зовсім звикли до цієї “манери висловів”, які у нас звичайні. Але тут вже певно “попрацюють” редактори з “Р[адянського] л[ітературознавства]”. Їм і пера в руки! Про мене більше важать деякі фактичні непорозуміння.

На стор. 4 слід вставити перед П. Ріттером Діллона й Овсянико-Куликовського. Останній є відомий літературознавець. Ініціали обох я забув, “Антології” в мене тут в Південному немає, отже, Ви самі їх зможете поставити.

Стор. 5. Треба вставити І. Кулика, а Г. Хоткевича у даному разі доводиться оминати, бо в якій мірі він користувався санскритським оригіналом "Шякунтали" Калідаси, з ким консультувався - неясно.

На стор. 7 я О. Ерберга викреслив, бо зі статті О. Дуна мені не ясно, чи він переклав обидва твори С. Айні, чи тільки "Одіна", Можна, навпаки, зберегти ім'я О. Ерберга, але тоді викреслити "Дохунда".

Стор. 8. Зникнення з продажу "Антології" не є виявом "інтересу до цієї книги з боку читачів", а є наслідком махінацій торговельних організацій. Її розіслали через колектори по районних бібліотеках, а може вона лежить десь досі на складах. Лишається факт, що в продажу її, власне кажучи, не було ніде.

Стор. 6. Ледве чи можна сказати про якісь особливі "художні засоби" у російських перекладах В. Бадяна. Але він дуже пильно працював над по змозі точною передачею оригіналів, просто замучив мене різними поправками та удосконаленнями перекладів. Це варто відзначити. Будемо сподіватися, що він далі перейде на українську мову. В. Тичина-Берест сам ані осетинської, ані вірменської не знає. Але він перекладав, як він каже, "з доручення", або з допомогою свого дядька, П. Г. Тичини. Тому я "умовно" вважаю, що ці переклади зроблені з оригіналів, бо обидва учасники українці, отже, третьою якоюсь мовою вони не користувалися. Але тут згадку про ці переклади краще оминати. З другого боку, мене дивує, що Ви забули згадати переклад Гаїана з грапару з її коментаріями. Те, що вона, вірменка, в харківських умовах оволоділа українською мовою, говорить нею, пише й перекладає, безперечно велика її заслуга. Інші співробітники нашого історичного факультету, з походження українці, за багато років української мови ані в зуб¹. До речі, Ви чомусь не згадали її праці і у Вашій французькій статті, тим часом як її переклади надруковані не тільки в моїй антології, але й у тому "Науково-інформаційному бюлетені "Арх[івного] упр[авління] УРСР" за 1963 р., який Ви згадуєте на стор. 406, прим. 65. - Я дозволив собі зробити також кілька поправок що до мови: стор. 3 - "з точки зору" (рос[ійське] "с точки зрения") - з погляду. Стор. 3 - бажано уникати огидливого виразу "зарубіжний". Це переробка з рос[ійського] виразу ще XVII віку абсолютно чужа укр[аїнській] мові. Стор. 5 - "вдалося" (рос. "удалось") = пощастило. Стор. 5 - "і так" (рос. "итак") = отже. Стор. 6 - "зростающий" - форма не властива нашій мові.

Вертаюсь до Ваших листів. Питання кого з мандрівників вважати за українця, кого ні, досить складне. Для часів до XIX в. рішає місце народження, навчання у Києво-Могилянській академії і т[ак] і[нше]. Мова, якою писалися твори того чи іншого автора, тут особливо не важить, хоча треба мати на увазі, що, напр[иклад], записки В. Григоровича-Барського видавалися з "поправками" на кшталт російської мови.

¹ Підрядкова примітка А. Ковалівського: "Я тільки но одержав листа від С. Авебурха укр[аїнською] мовою. Але він єврей!"

У ХХ віці вже треба брати на увагу національну свідомість певної особи. Що ж до ХІХ віку, то тут справа складна. У "російській" частині України все писалося російською мовою - через заборону й без заборони, через стихійний вплив російщини. Отже, навіть Т. Шевченко писав свій подорожній "Журнал" російською мовою. Тут доводиться усталювати ступінь зв'язку певної особи з Україною. Так, мені здається, що з названих Вами осіб П. Савченка можна вважати за українського подорожника (українське прізвище, корінний мешканець Харкова, їздив з Одеси на кліпері "Гайдамака", все, що він привіз зі своєї подорожі, подарував Харківському товариству аматорів природи при Х[арківському] у[ніверситеті]). На жаль, ми маємо дуже мало конкретних відомостей про нього. За українського мандрівника можна вважати й В. Арнольді, не зважаючи на його італійське прізвище. Він працював у Харк[івському] ун[іверсите]ті і помер у Харкові. Гірша справа з моїм далеким родичем Єгором Ковалівським. Народився він на Слобожанщині від старого українського роду (предок його, Сімеон Ковалівський, був одним з основоположників Харкова, козацький отаман у Вільшані, потім його сини були сотниками, батько Є. Ковалівського був другом Г. С. Сковороди), Є. К[овалівський] - закінчив він Х[арківський] університет. А далі був у С[анкт-П[етер]б[урзі] на різних посадах, їздив по всьому світу, остаточно загубивши зв'язок з Україною. Все ж тут можливе, так би мовити, "засвоєння" його укр[аїнською] культурою. Я маю на увазі романи Синенка "Країна Офір" та інші, присвячені Є. Ковалівському, які до певної міри пов'язують його з Україною. У Ленінграді є спеціалістка по життю й праці Є. Ковалівського - Ванська (секретар Географічного товариства). Я довгий час з нею листувався й згадую її в "Антології". Вона добре знає праці Є. Ковалівського й може все ж дещо сказати про зв'язки його з Україною, про його згадки про неї тощо. Таку ж роботу нам слід було б проробити і з Миклухо-Маклаєм. - А. Краснов був з походження і по суті своїй чистісінький росіянин. Правда, в Харкові він відіграв значну роль, частина його праць присвячена українській тематиці. Але потім він переїхав до Батумі, де й помер.

"Культурні зв'язки України зі Сходом" - тема широкоюмна. "Друга половина ХІХ в." на мою думку, дуже вдячний період. Тільки його треба почати трохи раніше - з заснування Київського університету, з Т. Шевченка, Гулака тощо. Далі - відкриття Суецького каналу й навігації до Індії та Китаю, посилення зв'язків з Кавказом тощо. Кінчати доведеться мабуть І. Франком та Л. Українкою. Боюсь, що вийде занадто багато. У "Київському центрі" вони планують теми такі: "Україна й арабські країни", "Укр[аїна] й Туреччина", "Зв'язки України з П[івд]енно-Сх[ідною] Азією". (Останню тему хоче взяти В. Бадян). Може й Вам краще взяти тему "Зв'язки України з країнами Кавказу (або Закавказзя) у ХІХ-ХХ віках", До речі, зараз на 1965 рік скрізь беруть вилейні теми до 50-ти річчя Жовтневої Революції. Я писатиму "Вивчення новітнього Єгипту у Радянському Союзі. Частина 2." (перша

частина, що охоплює перші 40 років, була надрукована у наших історичних збірниках X[архівського] д[ержавного] у[ніверситету]. Можу надіслати Вам відбиток). Може й Вам варто взяти якусь ювілейну тему? Принаймні праця буде надрукована. Моя стаття "Сходознавство у Києві у XIX і початку XX віків" формально закінчена. Це була "планова" наукова робота в X[архівському] д[ержавному] у[ніверситеті] за 1963 рік, отже, я повинний був її подати до початку 1964 року. В дійсності це попередній нарис, свого роду програма, за якою слід в дальшому розробляти цю тему. Напр[иклад], мені дуже хотілося б докладно вивчити праці київського професора В. (?) Новицького по філософії Індії та Китаю (перші в Росії й на Україні!). Моя ювілейна доповідь "Т. Шевченко й Схід", зачитана в X[архівському] д[ержавному] у[ніверситеті] на 150 річницю носить майже виключно філологічний характер (східна термінологія у Т. Шевченка) й теж для друку потребувала б дальшої розробки. Мені зараз дуже важко писати щось ґрунтовне з усією потрібною науковою апаратурою, бо я не маю змоги сидіти стало у бібліотеках, і взагалі мої "оперативні" можливості дуже обмежені. Сподіваюсь, що з часом ця справа покращає, особливо якщо я добре відпочину цим літом.

На цьому кінчаю. Пробачте, що лист цей написаний дуже незграбно й важко читається. Останній час я так звикнув писати усе на машинці, що зовсім розучився керувати пером. До певної міри тут впливають і обставини мого "відпочиванського" стану. Якась перевтома, й важко робити щось серйозне. Читаю зараз листи М. К. Чурльоніса, оповідання Олекси Стороженка та займаюсь ботанікою зі своїм онуком, якому 4 роки. Навіть мої спогади про А. Кримського посуваються щось дуже мляво.

З тим бажаю усього найкращого. Сподіваюсь, що Вас відвідав мій колега по кафедрі, медієвіст Г. В. Фрідман і розповів наші харківські новини.

Щиро Ваш А. Ковалівський

8.VII.[19]64 р. Південний

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 14.7.

Рукопис. Ориґінал.

№ 27

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 19 липня 1964 р., Південний

Mój drogi Panie. Kiedy otrzymałem Pańskiego lista zanotowanego Lwowem 14.VII. dumalem, że pisać do mnie językiem polskim jest to albo Pański przyjacielski żart, albo jakiś "taktyczny" powód aby nie pisać językiem bardzo "oficjalnym". Teraz, patrząc mój błąd, niezwłocznie powracam Panu ten list, co nie jest mnie adresowany. Przecież list Pański był bardzo interesujący i dla mnie. Kopię recenzji Pańskiej na moją "Antologię" już powróciłem z moimi notatkami do niej.

Bardzo przepraszam za mój kiepski polski język, który już zapominałem po rokach mojej choroby. A tu nie mam nic polskiego w rękach.

Najlepsze życzenia Panu od A. Kowalewskiego

19.VII.[19]64.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] [відповідь] 24.7 (повторив відповідь з 14.7. - в осн[овному]).

Рукопис. Оригінал.

№ 28

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 29 липня 1964 р., Південний

Дорогий Ярослав Романовичу! Ваші листи від 21 та 24.VII знову налагодили нашу кореспонденцію. Отже, копія Вашої рецензії з моїми зауваженнями дійшла до Вас, а Ваша відповідь на той лист пішла до Варшави. Отже, відповідаю на Ваші листи коротко по черзі.

Справа з аспірантурою В. Ф. Полека була б дуже добра, якби я був славістом-філологом. Пишучи Вам, я мав на увазі аспіранта схождознавця зі знанням будь-якої близькосхідної мови. Я не знаю, як сталося таке непорозуміння. Взяти на себе керівництво славістом я не маю права ані фактичного, ані юридичного. В кращому разі я міг би виступити на такій дисертації яко офіційний опонент, оскільки будь-яка філологія повинна базуватися на історії й оскільки акад. А. Ю. Кримський все ж в основному орієнталіст тощо. Кандидатура В. Ф. Полека, яко така, певно дуже добра. Я при нагоді побалакаю про нього на нашому філологічному факультеті. Але тут лихо в тому, що серед наших харківських філологів, спадкоємців О. Потєбні, немає жодного доктора наук! Є видатний славіст М. Ф. Наконечний, але він через якусь свою нерішучість чомусь досі не захистив навіть кандидатської. В. Ф. Полеку можна іти шляхом здачі кандидатських іспитів та захисту без аспірантури. Але тоді треба добре з'ясувати чи не перехопив у нього хтось таку тему, як "А. Ю. Кримський - славіст". Теми "А. Ю. Кримський - арабіст", або "А. Ю. Кримський - іраніст, або тюрколог" були б значно "безпечніші", бо тут усі можливі конкуренти відомі.

Про М. Овода Ваші відомості цікаві. Але звідки Ваша думка, що він "пропав з 30-х рр."? А от Т. А. Шумовського я знаю добре. Я вже Вам писав, що він надіслав мені свою книгу. Він чистісінький поляк. Усі його пригоди, про які він пише у першому розділі своєї книги (9+7 = 16 років!?) почалися з того, що десь у Польщі була в нього мати, з якою він листувався. За тих часів цього було досить. Я знаю його студентом Л[єнінградского] г[осударственного] у[ниверситета], потім був на захисті його кандидатської дисертації, яку він захищав у Л[єнінградском] г[осударственном] у[ниверситете], не маючи права жити у Ленінграді. Потім він був у Лісабоні на 500-річному ювілеї принца Енріка Мореплавця і видав грубу книгу португальською мовою. У його книжці "Арабы і море" є чимало прикрий недоглядів, але в цілому книга сія дуже цікава. Одного я не розумію, чому він зробився таким

апологетом р[осійської] мови й культури. Він з захопленням до речі, а більше недоречі, каже про Ол. Пушкіна, Крилова etc etc. Для арабістичної роботи це зовсім необов'язково.

За відбиток статті Я. Рейхмана дуже вдячний. Журнал "Przegląd Orientalistyczny" я, звичайно, передплачую, але буває потрібно інколи декому показати саме відбитку, наприклад, на виставці праць тощо. Відбитки моїх праць краще Вам дам, коли Ви будете в мене у Харкові. Тоді побачимо, що в мене є, й що зможе Вас зацікавити.

Я дуже радий почути, що Г. Хоткевич таки займався санскритом. Це варто було б де-небудь відзначити. Це була дуже талановита людина й до всього здібна. Отже, згадку про нього залишіть. Оскільки І. Кулик знав грузинську мову? За тих часів, у 1920-х рр., у нас грузинська мова була досить популярна. Її вивчали М. Бажан, П. Тичина і, оскільки знаю, І. Кулик. Значну роль тут відігравав Наморадзе, що виступав і як навчитель і дорадник. Грузинську знала й В. Чередниченко. Гадаю, що все ж Н. Бараташвілі І. Кулик перекладав з оригіналу. До речі, І. Кулик був людина культурна - знав добре англійську, був "повпредом" у Канаді тощо. Потім він був засуджений, загинув, відтак реабілітований. Що до його ролі як голови спілки письменників, то це питання загальної оцінки діяльності укр[аїнської] радянської інтелігенції 20-х років - Скрипник, Коряк тощо. Треба брати на увагу час і обставини. Про це хіба що при побаченні. А згадати його треба, бо мене ж обвинуватили в тому, ніби я його не згадую!?

Нарешті про наші особисті справи. Ви праві. Вам треба головний нарис роботи на писання капітальної роботи, докторської дисертації. Що Вам не дають навіть посади молодшого співробітника річ, просто кажучи, ганебна. В таких випадках доводиться або шукати нового оточення, або уперто перемагати труднощі. Обставини річ не вічна: tempora mutantur. Але важливо, щоб тоді, коли з'явиться сприятливий час, ми вже мали щось зроблене, мали на що опертися. Це стосується й окремої людини й цілого народу. Я, наприклад, все життя уперто тримався Харкова, але харківські "кола" допомагали мені мало, а в дечому й перешкоджали. Але коли у Ленінграді й Москві, ба навіть у Чебоксарах, я добув певні наслідки, пробив я книгу і в Харкові. І зараз у нас на істор[ичному] фак[ультеті] вже є щось біля 8 докторів наук, обставини на кафедрі історії нового часу настільки змінилися, що мені довелось піти з завідування цією кафедрою, уступивши його іншому. І все ж, не зважаючи на мою хворобу, я зайняв посаду керівника нової кафедри - історії середньовіччя. Так само навіть і з житлом. Шість років ми жили у кімнаті в 16 м учотирьох. Усі зусилля дістати щось більше були марні. Коли ж я захистив докторську й почав кампанію за виїзд з Харкова, помешкання знайшлося, бо я був тоді єдиний доктор історичних наук у Харкові. Отже, я гадаю, що при тих обставинах, в яких Ви зараз опинилися, краще дійсно таки зосередитися на основній капітальній роботі, а інші теми обробляти поволі, принагідно збільшуючи матеріали, пишучи окремі частини. Зараз моє становище що до цього де-

що інше. З точки зору “життєвого шляху”, “досягнень” в галузі “кар’єри” мені зараз гнатися нема чого. В члени-кореспонденти А[кадемії] н[аук] абощо мене ніхто не пропустить. Та й навіщо мені це? Інша річ, що мені лишається мало часу життя. Після моїх останніх операцій мені це зробилося особливо ясно. Отже, мені доводиться обмежувати свої плани й ставити на перше місце те, що дасть якесь завершення моєї життєвої діяльності. Тут, звичайно, з “поточними вимогами”, тією вузькою “актуальністю”, ба також і з можливостями друку, не доводиться рахуватися. Таким має бути мій “філософський” твір “До джерел”. Далі дуже мені хотілося б нарешті хоч у загальних рисах завершити роботу цілого мого життя, присвячену дохристиянській первісній ідеології стародавніх українців. У зв’язку з цим стоять і дві моїх праці арабістичні - два розділи з ал-Масуді про слов’ян IX-X вв. (Один з цих розділів даний в “Антології”, але вся праця займає 5-6 аркушів). Ще мені хотілося б видати український переклад Ібн-Фадлана з новішими коментаріями, щоб дати тут останнє слово науки. Прикро мені, що моя книга 1956 р. вийшла у Харкові р[осійською] мовою. Що ж до історії сходознавства у Києві etc., то це зроблять і інші. Тут хіба спробую притягти когось у допомогу, щоб розробити розділ про філософа Новицького. Хотів би я дещо солідне написати і про Г. Сковороду і про В. Лесевича. Але “ars longa - vita brevis est”.

У литовських справах у мене є до Вас таке прохання. З’ясуйте, б[удь] л[аска], як справа з Литовською енциклопедією, а саме:

1) Чи буде вона видаватися й які умови передплати.

2) Чи це буде універсальне *pele-mele* чи таки присвячене самій Литві.

3) В якій мірі у ній буде відбита литовська культура, а не самі економічні та політичні питання.

Ваші знайомі певно у курсі цієї справи.

Читаю тут “М. К. Ёiurlionis apie muzika, ir dailę”. Того, що мені треба, дуже мало, зокрема, нічого немає про його малюнки. У мене таке враження (попереднє!), що [М.] К. Ч[урльоніс] просто переносив музичні образи у зорові, не надаючи своїм творам глибшого філософського значення. Проте, матеріал з його листів та статтів певно тенденційно підібраний. А так, з погляду історії литовської культури там чимало цікавого, особливо у спогадах про [М.] К. Ч[урльоніса] його дружини письменниці С. Кімонтайте. До речі, майже усі ці матеріали (листи, статті) в оригіналі писані польською мовою, а тут подані переклади на литовську. Це річ повчальна! Адже ж польська мова тоді була вимушена, пов’язана з віковою колонізацією, що від неї тепер литовці звільнилися. Отже, і в нас якщо наші письменники XIX в. - Квітка, Гребінка, Стороженко, ба навіть Т. Шевченко дещо писали по-російському, то в наш час треба давати ці твори у перекладі укр[аїнською] мовою, “засвоювати” їх нашою культурою. У свій час переклади оповідань М. Гоголя “З хутора біля Диканьки” були кращі за російські оригінали, бо М. Гоголь, пишучи по-рос[ійському], все ж відчував як українець. А в

нас навіть щоденник Т. Шевченка видають тільки по-російському. Але що про це! [М.] К. Чурльоніса вивчатиму й далі, але зараз мене починає вабити до себе Римша, який ілюстрував Відунаса. Знаю я і деякі інші його твори.

Будете у Трускавці, то може знайдете час відвідати там мою давню приятельку Олену Коленську. Живе вона по Стебницькій вулиці. Ідучи з центру від церкви щось 4 або 5 будинок праворуч. Будинок її власний, її там усі знають, а № я забув. Якщо знайдете час, то передайте від мене привітання, перекажіть їй, що я був тяжко хворий, але потім, нарешті, вибрався. Потім у Харкові перекажете, як вона себе почуває. Людина ця гідна усякої поваги.

Дуже буду радий вітати Вас у себе в Харкові. Тільки не хотілося б, щоб це було на якусь годину. Нам є про що побалакати. Влаштуємо Вас на ночівлю в себе. Будете в нас як вдома.

Щиро Ваш А. Ковалівський

29.VII.[19]64 Південний

Лист надсилаю принагідно через Харків, куди їхатиме моя дружина.

P.S. З Лувена від Imprimerie orientale я одержав листа з повідомленням, що мені надіслано ж[урнал] Nouvelle Revue des Études Arméniennes. Журнала ще немає. Це певно за Вашою рекомендацією. Для мене неясна їхня пропозиція: "nous nous disons à votre entieère disposition pour tout problème d'édition ou d'impression". Оскільки розумію, imprimerie значить "друкарня". Що й як я можу у них друкувати чи видавати? Якщо це видавництво, то про що іде мова? Про книги, статі абощо?

P.S.S. Ваша втома відбилася в тому, що я помітив кілька варваризмів у мові Вашого листа: дуже жаль (двічі), привик, надоїв. Я пурист і тримаюсь доброго старого звичаю українського виправляти взаємно один одному мову. Пробачте за це.

Ваш А.Ковалівський

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 8.8.

Рукопис. Оригінал.

№ 29

Я. Дашкевич до А. Ковалівського. 5 вересня 1964 р., Львів

Харьков 22 просп. Правды 7 кв. 58 профессору Коваливскому Приеду десятого после обеда уважением Дашкевич
Рукопис. Чернетка.

№ 30

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 22 вересня 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Нарешті Ц[ентральна] н[аукова] б[ібліотека] Х[арківського] д[ержавного] у[ніверситету] приготувала повний реєстр моїх праць. Учора я його переглянув. Їм лишилося

тільки надрукувати іноземний шрифт. Разом з тим і я, нарешті, написав на новий лад відомості про свій життєвий шлях у галузі наукових дослідів. Цей огляд є саме те, що я вважаю істотним у своїй роботі й що до певної міри відбиває дійсні мої прагнення. Матеріали, що були використані для відповідної статті у ж[урналі] "Народи Азії и Африки", дають криве дзеркало, показуючи мене лише як сходознавця, яким я, по суті кажучи, ніколи не був. Я надсилаю Вам обидва ці документи. Переглядаючи їх, можна подумати, що в них іде мова про двох зовсім інших людей.

Тепер мені ходить о те, щоб по змозі якось відбити мій справжній аспект, користуючися нагодою мого "ювілею". Отже, на прохання І. Чернікова, Ц[ентральна] н[аукова] б[ібліотека] надсилає йому списа моїх праць, який вони ніби то збираються надрукувати повністю у "У[країнському] і[сторичному] ж[урналі]". Крім того, Н. С. Рашба надсилає йому ж також і оці матеріали для написання якоїсь вступної статті до реєстру моїх праць. Спис отой займає щось 18 стор. на машинці. Отже, не думаю, щоб "У[країнський] і[сторичний] ж[урнал]" спромігся дати до цього ще й якусь менш більш значну статтю про мене. Інакше кажучи, вони дещо виберуть, більшість відкинуть і дадуть лише формальну довідку. При цьому, звичайно, різні там питання староукраїнського світогляду дотатарської доби тощо їх менш усього цікавитимуть. При таких обставинах я згадую Вашу пропозицію спробувати надрукувати якусь статтю в "Бюлетені Арх[івного] управління". За характером моєї роботи, чи то у слов'янських, чи то у арабських текстах історичних джерел, мій "фак" відповідатиме завданням цього журналу. При цьому можна використати той факт, що значна частина відповідного матеріалу вже буде використана в двох згаданих журналах, отже те, що там буде сказано, можна або обминути або передати у максимальному скороченому вигляді. До того ж десь наприкінці цього року в "У[країнському] і[сторичному] ж[урналі]" має вийти стаття В. Бейліса про "п'ять Ібн-Фадланів", де мої роботи над цим автором будуть висвітлені з боку спеціаліста арабіста. Отже, усю цю "арабщину" в "Бюлетені" можна обійти лише згадками головних робіт. Роботи по новій культурі арабів і поготів! Лишиться дохристиянська слов'янщина на й Г. Сковорода.

Тут, між іншим, виникає ще одне питання. У своїх "Матеріалах", як Ви побачите, я викладаю також зміст трьох моїх ненадрукованих робіт. Одна з них - "Розділ ал-Масуді про слов'ян", лежить у мене в папках. Можливо, що я її ще спроможусь видати. Друга, - про культури на Хортиці X віку, - повинна існувати в СРСР аж у двох примірниках. Але її не відшукано. Були повідомлення, що після відповідних згадок у пресі деякі такі загублені рукописи були знайдені. Отже, є рація про цю роботу сказати й викласти її головні висновки. Ну, а що стосується моєї великої праці про Г. Сковороду, то вона загинула остаточно. Тому я ставлю проти неї два?? Повторити я її зараз вже не годен, а те, "що в Д[ержавне] в[идавництво] У[країни] попало - те пропало!" Це стара

істина. Колись у Д[ержавному] в[идавництві] У[країни] “загубили” одного рукопису А. П. Шамрая. То він пришов раненько до кабінету редактора, домовився зі знайомою секретаршою й після старанних розшуків знайшов свій рукопис долі за шахвою, куди він впав з гори з тієї шахви. Так праця була врятована.

От власне усі мої міркування з цього приводу. Реєстр моїх праць я Вам можу надіслати, як тільки матиму його з Ц[ентральної] н[аукової] б[ібліотеки].

Я наважуюсь з усім цим до Вас писати, бо сподіваюсь, що уся справа для Вас не буде дуже забарна й складна, бо з усіх моїх матеріалів можна просто викреслити усе “зайве”, а решту дати передрукувати машиністці, урахувуючи той розмір, який зможе на цю справу уділити редакція “Бюлетеню”. (Якщо вона взагалі згодиться на це).

На цьому поки що кінчаю. Особливих новин у нас немає. Хоча в цілому наші студенти усі поїхали на с[ільсько]-г[осподарські] роботи, але 2-ий курс істфаку лишився, й я їм читаю історію середніх віків на Сході. Взагалі багато справ по роботі в Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті], а тому немає часу зайнятися більш важливими справами.

Моя дружина й дочка передають Вам привітання.

Здоровлю Вас усім найкращим і лишаюсь Ваш щирозичливий А. Ковалівський

22.IX.[19]64. Харків.

Р. С. Після Вашого від'їзду в мене значно піднеслося бажання далі працювати й завершити свої життєві завдання. Але про це іншим разом.

А. К.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 28.9.[19]64. Післяв список книг з спиритизму.

Машинопис. Оригінал.

№ 31

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 1 жовтня 1964 р., Харків

Дорогий Ярослав Романовичу! Одержавши Вашого листа від 28.IX я виправив по змозі усі недоліки “Бібліографії” моїх праць і надсилаю її Вам для Вашої передбаченої статті. Недоліком цього списку є те, що тут мої власні праці поєднані за роками з моєю редакційною роботою. Але це вже хай розбирає редакція “У[країнського] і[сторичного] ж[урналу]”. Мені теж щось не віриться, що вони оце все поряд у себе надрукують. Що до Вашої статті, то тут, звичайно, у Вас “карт блянш”. Пишіть відповідно до вимог редакції та Ваших уподобань. Вислани мною Вам “матеріали”, звичайно, прошу залишити собі. В мене є копії.

Тепер до Вашого листа й, звичайно, почну з найголовнішого, ц[еб]т[о] з його кінця. Я дуже вражений Вашими останніми словами про нашу зустріч у Харкові. Так, мало нам довелося говорити, але й у

цих словах багато було сказано. Сподіваюся, що в дальшому договоримо й інше. Надісланий Вами реєстр книг дуже цікавий. Я за нього Вам щиро вдячний. Тут є, звичайно й праці, так би мовити, “алхімічної” стадії науки, - оті різні Папюси, Шюре, може почасти Дюпрель. Дещо з цього є і в російських перекладах. Але серед іншої літератури безсумнівно є й серйозні праці, які стоять на рівні науки принаймні 20-х років. Найновіша з цих праць датує 1939-м роком. Солідна робота, пов'язана з ім'ям Ф. Клускі, 1926 р. трактує тему, про яку я вже чував і яка мене жваво цікавить. Про можливість мені використати дещо з цієї літератури поки що не писатиму. Мабуть краще буде почекати Вашого проїзду через Харків, хоча незабаром у Львові буде, й певно відвідає Вас, Н. С. Рабша, але я вважаю, що доручати це іншим не бажано.

Збірку арабських письменників я мабуть просто випишу собі з Києва. Ледве чи її купиш у нас у Харкові. Вона цікава саме тим, що переклади зроблені з оригіналів. Дуже радий, що Ваша рецензія на мою “Антологію” незабаром вийде у журналі “Р[адянське] л[ітературо]знавство”. Річ у тому, що досить неприхильні рецензії Х. Наделя (він вважає себе моїм другом і досі не розуміє, яку він мені зробив “послугу”, надаючи своїм зауваженням гостро політичного характеру) зробили неприємне враження у нас в Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті], власне, на мого редактора й нині проректора В. І. Астахова. Після виходу Вашої рецензії я зберу усі 10 рецензій і піду до нього, щоб послабити оте враження. Звичайно, взагалі кажучи, мене такі речі не вражають, але оскільки я ще виступаю на коні життя, то доводиться брати їх до уваги.

Оце в Трускавці була одна наша санітарка з лікарні, де я відбув усі свої хвороби. Я дав їй рекомендаційного листа до пані Коленської, щоб вона їй допомогла (санітарка відвозила до Трускавця свою маленьку дочку й не мала сама де притулитися). Олена Коленська дуже ласкаво її прийняла й написала мені надзвичайно чутливого листа. Звичайно, вона мене кличе приїздити знову лікуватися до Трускавця. Але леле! Зараз мені це лікування вже нічого мені дати не може. З однією ниркою до Трускавця їздити не можна.

На тому кінчаю.

Завтра відправлю пакет.

Ваш щирозичливий А. Ковалівський

1.Х.[19]64.

Харків.

Р. С. Моя дружина зараз у Москві. Дочка передає Вам своє привітання.

Ваш А. К.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 5.10.

Машинопис. Оригінал.

Дорогий Ярослав Романовичу! Тема "І. Франко й сходознавство" надзвичайно плідна. Тут стільки цікавого, що його вистачило б на цілу дисертацію. Згадати, наприклад, хоча б відому статтю акад. Ол. Білецького "І. Франко та Індія". В чому тут перед нами виступає дещо інший Франко, ніж у нас його здебільшого подають. Пригадується мені, наприклад, його передмова до його невеличкої книжечки "Вавилонські гімни та молитви" (видання "Універсальної бібліотеки" у Львові у рожевій обгортці). Отже шкода, що Вам не пощастить написати тепер цю роботу, а ще більше шкода, що з цього приводу Ви не матимете нагоди прийти до Харкова.

За повідомлення про статтю Т. Левицького Вам щира дяка. Я все думаю, як би мені відновити з ним листування й зокрема попрохати його виконати його давню обіцянку надіслати мені деякі фотокопії потрібних мені уривків ал-Масуді, зняті ним з рукописів. Але от тут ніяк не встигаю писати відповіді на поточні українські листи. Французького вірменістичного журналу я так досі не одержав.

Адреса Валентина Васильовича Бадяна така: Крым, Феодосия, Советская ул., № 16, кв. 8. Він оце кілька день тому був у Харкові й казав, що одержав з Єревану спис вірменської літератури по питаннях історії вірмен у Криму. Каже, що він сподівається знайти у Феодосії вірмен, які йому допоможуть у ній розібратися.

А. М. Ніженець мені розповіла, що на мою "Антологію", нарешті, буде надрукована "справжня наукова рецензія" у журналі "Радянське літературознавство" та що її напише "хтось зі Львова". Це їй сказав співробітник журналу Павлюк. Як бачите, чутки про це вже поширюються по Україні по мимо нас з Вами. А тим часом тут в Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті] на істаці й у раді університету провели висування мене на "заслуженого діяча науки". Кажуть, що в Міністерстві та ЦК це погоджено, так що там затвердять. Одначе заздрощі є, як відомо, другий зі смертних гріхів після гордощів, і мені не хотілося б викликати його у моїх колег. Крім того, пригадуються мені слова Лаоккоона за Віргілієм. До того ж 24-го жовтня у Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті] буде врочисте засідання ради історичного фак-ту з приводу 60-річчя життя та 35-річчя наукової діяльності Степана Мефодієвича Королівського (а після буде й бенкет). Я починаю серйозно побоюватися, якби й зі мною такого не трапилось. Дуже мені б цього не хотілося.

Тепер найважливіше. Якщо у Вас буде дійсна нагода передати мені щось з тієї літератури, то дуже прошу на перший час три книзі в такому порядку: 1) Святковського. Львів, 1939. 2) Окотович. "Спогади про зустрічі з Ключким", Варшава, 1926 та 3) Доктора мед[ицини] С. Брейєре. "З погрянниччя..." Краків (1920?). Перша книга мене цікавить перш за все своєю пізньою датою. Про наслідки дослідів Ключького я дещо

чував. Третя книга цікава своїм медичним ухилом. Якщо три книзі було б передати забарно, то прошу о першу з них, а інші потім. До речі, в попередньому листі я висловив деяку зневагу до робіт більш раннього стану науки. Недавні мої досліді дещо змінили цей мій погляд.

Н. В. Тут на папері щось надруковано догори ногами. Це є творчість мого онука, який за моєї відсутності витягнув папір з машинки, встроїв його знову й сам надрукував якусь свою фантазію.

На цьому я свій лист кінчаю, щоб його швидче відправити. Особливі новин у мене більше немає.

Моя дружина досі у Москві. Дочка моя надсилає Вам найкращі побажання.

Лишаюсь відданий Вам А. Ковалівський
18.X.[19]64.

Харків.

[примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 28.X.

Машинопис. Оригінал.

№ 33

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 31 жовтня 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Лихо мені! Заганяли мене різні поточні справи, а найбільше ті, що пов'язані з моїм "ювілеєм". Як я Вам уже писав, заходилися мені давати "заслуженого", то в зв'язку з цим писанини різної для Міністерства чимало. Словом, оце нарешті тільки зараз заходився відправити Вам, нарешті, цього листа з приводу Вашої статті про мене. Знаю, що затримавши її стільки часу я є ворог самому собі, бо оця тільки стаття дійсно мене задовольняє, дійсно написана людиною, яка добре мене розуміє, написана таки, зрештою, українцем, який знає про що йдеться. Ось чому мені особливо хотілося б, щоб саме ця стаття була якнайкраще виправлена й до кінця продумана. Спочатку я хотів подати свої зауваження тільки у листі з посилками на Ваш оригінал, але тепер повертаю Вам самий текст з тими поправками, які я б вважав за бажані, а, крім того, ще й подаю свої пояснення у цьому листі.

Отже: Стор. 1. Треба "-германський", бо йдеться про германістику в цілому, куди входили не тільки німецька мова, але й англійська, скандинавські тощо. До речі: тут існує думка, що цей романо-германський відділ філфаку можна було б називати просто "р[омано]-г[ерманський] факультет", оскільки він існує зараз як факультет, а сам Х[арківський] д[ержавний] у[ніверситет] у той час університетом не називався. Треба для точності назвати "Наук[ово]-досл[ідну] кафедру історії України", бо вона у той час так називалася. Потім вона кілька разів перетворювалася й, нарешті, дістала назву Інститут історії укр[аїнської] культури.

Стор. 2. Кількість наукових праць у нас здебільшого річ дуже умовна. За списком у мене "наукових" праць рахується друківаних 95. До них у спискові для Міністерства я додав сім рукописів. які лежать у

мене в столі у м[енш-]б[ільш] готовому вигляді. Але серед друківаних праць є й зовсім маленькі статті для "УРЕ", короткі рецензії тощо. Так роблять у нас усі. У докладному спискові наукових праць ак. І. Крачковського таких дрібних заміток чимало. І усе це прийнято рахувати при перелікові наукових праць. Отже, у доповіді про мене до Міністерства тут указали, що у мене "до 100 праць". Я вважаю, що краще цього питання зовсім не порушувати, бо кількість наукових праць сама по собі мало характеризує людину й вносить деяку непевність. До того ж список моїх праць буде все ж надрукований. - "Капітальна" сходознавча праця в мене, власно кажучи, одна - про Ібн-Фадлана. Отже, краще цього слова й множини не вживати. - Та от ще що: Може б замість "білоруського сходознавця" написати "сходознавця білоруса", бо ж ак. І. Крачковський білоруською мовою так таки нічого не написав. (Я дуже жалкую, що у свій час не підмовив його написати хоч пару статтів по-білоруському. Отоді ми б мали право писати про "білоруського сходознавця").

Стор. 3. Я вважаю, що з моїх праць про Г. Сковороду важливі є: Спроба розглянути питання про його втеки від вінця (невдале одруження), - див. моє видання оповідання І. Срезневського "Майоре! майоре!", саме вступну статтю, а також те, що я подав відомості про загадкового двійника Г. Сковороди у Лозанні - Даніїла Майнгарда. (Моя замітка 1923 р.).

Стор. 4. Подаю точну назву книги ак. Д. Багалія, де вміщений мій розділ про вірування дотатарської доби. Гіпотеза про значення київського "пантеону" 980 р. належить Анічкову, але в мене вона посправжньому уgruntована.

Стор. 5. При складанні отого "корпусу" арабських джерел у Ленінграді працюю я один.

Стор. 6. Дуже прохаю вставити пояснення про зміст моєї невиданої роботи про славнозвісний розділ ал-Масуді про слов'ян і саме у тій редакції, яку я вписав. Про різне вживання терміну "сакаліба" у різних арабських авторів є ціла література. У даному разі я з'ясував це питання щодо даного тексту (як в іншому місці й що до вживання цього терміну у Ібн-Фадлана). Мешгедський рукопис був відкритий З. Валіді Тоганом у 1924 р. й він же перший почав його вивчення, але моя книга 1939 р. вийшла трохи раніше його роботи. Отже, не вірно буде сказати, що я перший розпочав вивчення цього рукопису. - Ібн-Фадлан власне не був письменником. Він лише описав свою подорож у формі звіту для халіфа, а потім і для загального читання.

Стор. 8. Павло Халебський писав свої записки не по пам'яті, як мемуари, а в процесі самої подорожі.

Стор. 9. Леле! моя "велика, єдина в своєму роді праця" про релігію стародавніх слов'ян уявляє поки що лише кілька фрагментів і заміток, що з них дійсно тепер можна було б зробити щось значне, але життя мого на це вже не вистачить. Отже, тут треба висловлюватися якось "скромніше", ніж у Вас написано... Хоча стаття Ваша вже написана й,

мабуть, і так досить величенька для журналу, все ж надсилаю Вам ще й реєстр тих моїх праць, які є в мене у формі друкованій на машинці. (Там указано навіть і кількість сторінок). Спис цей подано до Міністерства. Може Ви його ще якось використаєте.

Від Н. С. Рабши я дізнався, що У[країнський] і[сторичний] ж[урнал] має друкувати списа моїх друкованих праць, але не умістить ані списа редагованих мною праць (про серію перекладів в[идавництва]ва “Рух” згадають лиш у статті), ані отих “персоналія”, що подані на стор. 15-17 показника Ц[ентральної] н[аукової] б[ібліотеки] Х[арківського] д[ержавного] у[ніверситету]: “література про А. К[овалівсько-го]”. Може “Бюлетень Арх[івного] упр[авління]” знайде можливість подати цей матеріал яко додаток до Вашої статті? Тоді там ще варто додати: Леонід Сотник. Открытие Китая. Рассказ. “Донбасс”², 1962. № 5, стор. 99-107 (спогади студента Х[арківського] д[ержавного] у[ні-верситету] про А. К[овалівського] у формі художнього оповідання).

Ще кілька слів у відповідь на Ваш лист. Велике Вам спасибі за повідомлення літератури. І. Борщака й Раду (Павло Халебського) ми написали по м[іж]б[ібліотечному] а[бонементу] зі Львова. На жаль, робота Раду 1927-1930 рр. не є те, що я думав. Це є відома робота, яка стосується лише оповідань Павла Халебського про Румунію. Але й там є чимало про стосунки Молдавії того часу з Богданом Хмелем, про Тиміша Хмільниченка тощо. Візьмемо поки що це, а там побачимо. Про ті книги, які я хотів би мати з Вашого списку, я Вам писав. На всякий випадок зазначу ще раз: 1. Й. Світковський. Львів, 1939 р. 2. Н. Окотович. Спогади про засідання з Клуським. Варшава, 1926. 3. Д[окто]р медицини С. Брейер. Краків, (Без року -? 1920 рр.). Якщо не всі три, то в подальшому порядку, починаючи з першої. Звичайно, прошу, щоб Ваш знайомий передав мені це особисто. Радо його вітатиму у себе й почую щось нове про Ваші справи.

З тим лишаюсь відданий Вам А. Ковалівський

31.X.[19]64 р.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 20.11.

Машинопис. Оригінал.

№ 34

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 24 листопада 1964 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Щира Вам дяка за надіслані книги. Вони таки дійсно дуже змістовні. Перша, - зведення матеріалів про Ф. Клуського, оті всі протоколи та певні узагальнення, - містить безперечно добре перевірений фактичний матеріал, правда, я не прихильник отакого збирання надзвичайних випадків, раритетів, замість твердої системи повільного але певного вивчення, як це ми маємо в англійській школі. Все ж такого роду факти в звичайних умовах важко буває діста-

² Підрядкова примітка А. Ковалівського: “Донбас” - це літжурнал.

ти, отже при зіставленні з іншими матеріалами, здобутими більш "нормальним" шляхом, можна зробити деякі важливі висновки. Друга книга з першого погляду здалася мені мало поважною. Малюнок на обкладинці й надто малюнки з ілюстрацій Доре до "Фавста" Гетого, здалося мені більше розраховане на смаки широкої публіки, ніж на дійсно поважний виклад. Але після уважнішого ознайомлення з книгою я побачив, що у ній є чимало цікавого матеріалу, надто з історії науки, в тому числі й досягнень кінця 30-х років, коли була написана книга. Словом, я штудіюватиму ці книги з приємністю й користю для себе.

Про наше побачення з Ярославом Дмитровичем він, певно, Вам уже розповів. Я дуже радий, що мав змогу познайомитися з ним. Розмовляючи з ним я побачив, оскільки я відстав зараз від наукового життя навіть у Радянському Союзі, не кажучи вже про закордонне. Він мимохідь дав мені дуже цікаві для мене бібліографічні вказівки. Я радий був би допомогти йому зі свого боку в тих арабістичних питаннях, які його цікавлять, але не знаю, чи зможу це зробити, зважаючи на моє зараз становище, відірване від спеціальних бібліотек, бо те, що в мене було з арабістичної літератури, сильно постраждало за час мого ув'язнення й війни.

Дуже мені сумно читати у Вашому листі про Ваше прикре становище у Львові й сумніви що до переходу до Єревану. Почуваю, що Ваш бадьорий настрій Вам зраджує. А це у житті найгірше. Кажуть, що "у житті головне це не розгубитися". Кажуть ще, що "якщо труднощі зростають і здаються непереможними - значить перемога близька". Це французька приказка, а от і типова англійська: "Що потрібне для досягнення мети? - Існування перешкод". В усякому разі поки є здоров'я й сили, то Вам нема чого журитися. З цього боку я мав би безмежно більше причин для песимізму. Бо, хоча Ви у своїй статті про мене й пишете, що я, мовляв, "повний сил і творчих задумів", все ж я що дня більше переконуюсь, що сили мої падають, і що мені ледве чи доведеться ще щось ґрунтовне написати. Натомість я набуваю щодня все більшої переваги в іншій галузі. Що до мого ювілею: Ви боїтеся, що у нас цей ювілей вийде занадто "казьонним". Саме цього я й хотів би. А ще краще, якби того ювілею не було зовсім! Це не тільки тому, що я взагалі не люблю отаких ювілеїв. Річ у тому, що за останні роки я розгубив усі свої колишні зв'язки. Я не писав ані лєнінградцям, ані чувашам, ні багатьом іншим моїм кореспондентам, які просто на мене ображені, або забули про моє існування. Також певно у Ленінграді було чимало різних ювілеїв, - В. В. Струве, В. О. Крачковської, Н. В. Пігулевської, - я за цим не стежив, отже їх у свій час не віншував, то які я можу мати претензії, щоб тепер вони віншували мене. Так само й що до закордонних учених, - Т. Левицького, Канара, Цегледі, або й того ж О. Прицака! Отже, з усім тим може вийти так би мовити "конфуз", - нароблять галасу, а належної "помпи" з цього не вийде. Від мене вимагають зараз, щоб я дав адреси усіх тих людей. Я їх маю, але якщо їм надішлють повідомлення про мій ювілей, то їм буде ясно, що це я сам

запрошую їх надіслати мені віншування тощо. Отже я гадаю, що досить буде розіслати повідомлення про ювілей різним науковим установам та вузам, а там хай роблять що хочуть. Крім того, для отакого ювілею треба обов'язково з'ясувати питання, чи "присвоїть" мені Верховна Рада оте звання, про яке я вам писав. Якщо присвоїть, то це й буде прекрасний привід відзначити це на засіданні нашої ученої ради з відповідними промовами тощо. Якщо ні, то знов таки уся справа виглядатиме досить сумнівною. Отакі мої міркування. А статті про мене, то інша річ. Вони залишаться майбутнім поколінням і прийдешнім історикам української культури, з тим, що "слава наша не поляже". З цього погляду Ваша стаття мені найдорогша, бо, напр[иклад], у статті для "Народів Азії та Африки" навіть не сказано, що я український учений та писав по-українському.

На тому кінчаю. Ще раз щира Вам подяка за все.

Відданий Вам Ваш А. Ковалівський

24.XI.[19]64.

Харків.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 4.12.

Машинопис. Оригінал.

№ 35

Я. Дашкевич до А. Ковалівського. Напередодні 1 лютого 1965 р.,

Львів

Вручити 1 лютого

Харків 22 просп. Правди 7 кв. 58

професору Ковалівському

Дорогий Андрію Петровичу. Сердечно вітаю Вас видатного українського сходознавця день ювілею. Бажаю Вам міцного здоров'я, багато сил здійснення всіх Ваших наукових планів

глибокою пошаною Ваш

Ярослав Дашкевич

Дашкевич Львів 14 Козацька, 11а

Рукопис. Чернетка телеграми.

№ 36

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 28 січня 1965 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Щиро Вам вдячний за обидва журнали - "Радянське літературознавство" та "Бюлетень". Перевірити згаданих Вами помилок у вашій рецензії я ще не мав часу. Але це річ у нас звичайна. наші редакції не дбають про гідність свого журналу з цього погляду. Їм аби була "правильна" загальна "настанова", а в "дрібницях" вони годні миритися з кожним абсурдом. Скільки мені довелось морочитися зі статтею про самого себе, написаною моїми приятелями, які прохали подивитися, чи немає у них чогось недоречно-

го. Зауваження робилися, але редакція правила своє. Побачимо, що з того вийде! Ваші статті у "Бюлетені" теж дуже цікаві. Особливо я вітаю статтю про О. Придака. Тільки мені не зрозуміло, чому там викреслені слова про те, що він брав участь у конгресі орієнталістів у Москві. Хіба цього не було?

З сумом прочитав про Ваші справи у Львові. Мені не зрозуміло, чому Я. Д. зробився "сліпим зняряддям" у чийхось руках. З листа можна зрозуміти, що він пройшов по конкурсу на ту посаду, на яку подавали Ви. Але в такому разі хіба Ви не могли заздалегідь погодитися з ним, щоб не виступати конкурентами у цій справі. Правда, буває і таке становище, коли, в разі його відмовлення, пройшов би якийсь зовсім небажаний кандидат. То все ж, як я міг переконатися особисто, Я. Д. дуже гідна людина й, очевидно, заслуговує зайняти відповідну посаду. Звичайно, абсурд полягає в тому, що у такому центрі української культури, як Львів, роботи у нашій галузі вистарчило б не на два, а на два десяткі отаких науковців, тим часом як є лише одне місце. Т'але такий вже час! Нічого тут не поробиш. Може й справді Єреван буде для Вас тим, чим для Мухаммеда був Ясріб (= Медіна), ц[еб] т[о] засобом зміцнення, з тим, щоб потім повернутися переможцем до тієї ж Мекки. Пробачте за такий "сходознавчий" екскурс. Бо що я у даному разі можу порадити конкретного?

Вийшов з друку "Систематичний покажчик до журналу "Східний світ" - "Червоний Схід" (1927-1931)". Ви його одержите безпосередньо від Ц[ентральної] н[аукової] б[ібліотеки] Х[арківського] д[ержавного] у[ніверситету]. Тираж усього 141 прим. (написано "150". Далі Ц[ентральна] н[аукова] б[ібліотека] ще має видати показник творів проф. П. Г. Ріттера. Передмову (вступну статтю) на 15 с. хочуть доручити мені. Побачимо.

Що до мого здоров'я, то ніяких особливих змін немає. Правда, аналіз сечі був настільки добрий, що терапевт радить зняти рурку й зробитися знову "нормальною людиною". Але хірурги проти, бо побоюються появи каміння, а тоді ще однієї операції я можу не перенести. Так я поки що лишаюся при старому. Що стосується моїх "настроїв", то вони в мене завжди однакові, не зважаючи ні на які обставини. Більше усього мене непокоїть те, що на 20-те лютого ц[ього] р[оку] заходилися в Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті] відзначати мій "ювілей" (70 років). На жаль, цього оминати не можна, бо восени у нас відсвяткували 60-тиріччя проф. С. М. Королівського, то при 60 роках не відзначити 70 років для факультету якось не тее. Зараз надрукували "Запрошення" й мають їх незабаром розсилати. Одержите, звичайно, й Ви. Не без труднощів я допомігся того, щоб частина отаких "Запрошень" була надрукована українською мовою. Я хотів, щоб на кожному "Запрошенні" був подвійний текст обома мовами. Але з "технічних причин" цього не погодились зробити. А сам я піти до видавництва Х[арківського] д[ержавного] у[ніверситету] не зміг, теж з "технічних причин". "Запрошення" на ювілей проф. С. М. Ко-

ролівського розсилалися виключно російською мовою. Виступав він, щоправда, на ювілейі по-українському.

От поки що й усі наші новини.

Лишаюсь відданий Вам А. Ковалівський

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 18.2.

Машинопис. Оригінал.

№ 37

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 7 березня 1965 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Спасибі, щире спасибі за повіншування, за Ваші листи, статтю про мене й рецензію... Після ювілею досі ще не очунявся. Сказати по-правді, я на таке дружнє ставлення до себе людей різного роду й з усіх кінців не сподівався! Самий ювілей пройшов досить добре. Щоб не описувати його, надсилаю Вам кореспонденцію нашого університетського органу. Помимо належних перебільшень, самий хід подій змальовано тут вірно. Декілька додаткових зауважень: національний характер засіданню надали виступи І. Г. Турбая та В. М. Бейліса, а також те, що мені піднесено почесну шевченківську медаль (присудження "заслуженого діяча науки" прийшло через тиждень після ювілею). Ось чому й мій заключний виступ українською мовою не здався контрастом, і усе святкування набуло національного характеру. На жаль, з цього боку дуже пошкодив мені секретар Ученої Ради істфаку, який оголошував привітання. Привітань було багато, мабуть за 100. Я старанно їх переглянув і написав червоном олівцем, хто такі є ті, що підписували, якщо це не було досить ясно, а головне підкреслив ті деякі вирази, які треба було при оголошенні прочитати. Секретар спростив собі справу, прочитавши переважно самі лише імена, давши їм певну "класифікацію": кияне, харків'яне, з Польщі і т. і. Говорив він українською мовою (бо він же сам з кафедри історії України!), але уся специфіка змісту привітань пропала. Я його прохав передати мені для прочитання привітання польською мовою; а також привітання латинською мовою від історика М. Горбана, бо знаю, що він же "еллінських брѣзостей не тече". Так і не дав! О.Пріцак надіслав телеграму укр[аїнською] мовою латинськими літерами. Я її переписав українськими, щоб можна було її прочитати. Усе марно. На ювілейі випадково був відсутній увесь наш ректорат. Це тому, що саме у той вечір вони випроваджували міністерську комісію з Києва, частували її та супроводжували її на потяг. Сказати по-правді, хоч це мене трохи неприємно вразило, все ж це дало мені змогу під час мого заключного виступу почувати себе вільніше й говорити так, як би може не годилося у занадто вже офіційному зібранні. Банкет після ювілею пройшов так само дуже щиро, по-товариському. Тепер мені лишається важке завдання так чи інакше подякувати бодай деякій частині тих, хто мене вітав. Поволі я це роблю, але дуже поволі, бо ще до того захворів на грип. -

У самий той час як я писав ці слова, принесли мені ще одного, третього Вашого листа. Ви маєте усі підстави дивуватися моєму мовчанню. Але що поробиш! От коли будете справляти свій 70-тирічний ювілей, то мене згадаєте! Реєстр моїх праць дійсно неповний. Наші бібліографи добре попрацювали, але дечого просто не змогли знайти, дещо з великими труднощами відшукали у спецфондах. Тут Х. Надель заходжується видати реєстр моїх праць у формі окремої брошури через ротاپрінт. Якщо набереться ще достатньо матеріалу, то це може й варто зробити, особливо додавши також огляд рецензій на мої роботи, який у "У[країнському] історичному] ж[урналі]" викинули, а також деяку персоналію.

Але що мені не подобається, дак це те, що вищезгаданий журнал не тільки не умістив статті В. М. Бейліса про "п'ять Ібн-Фадланів" у 1-му номері журналу, але немає її і у другому номері, який я щойно одержав. Взагалі оцей № 2 "У[країнського] історичного] ж[урналу]" справив на мене гнітюче враження. Не зважаючи на те, що вони зараз видаватимуть не 6, а 12 номерів на рік, зміст лишився той же самий, ц[еб]т[о] історія для них починається тільки з найновіших часів. Не дивно, що Ібн-Фадлан - 10 вік - їм здається чимось абсолютно чужим. Річ тут не у моїх інтересах. Зрештою, на мою книгу було вже досить компетентних рецензій, але шкода праці В. М. Бейліса, а потім взагалі... Ваші роботи про вірменські колонії, праця мого аспіранта В. Бадяна про генуезькі колонії в Криму, С. І. Авербуха про Індію часів Александра тощо, - усе це за межами їхнього об'єкту. А ми покладали на "У[країнський] історичний] ж[урнал]" після його реорганізації великі надії. Чув я також, що отой київський "сходознавчий центр" вже ліквідований. Та от і в "У[країнському] історичному] ж[урналі]" № 2 є огляд роботи Інституту історії за 1964 р., то там про нього немає ані згадки. Кажуть, що там створили відділ "Взаємини України з іноземними країнами", ц[еб]т[о] не тільки східними. Ну що ж! Якщо українська тематика в "Українському історичному] ж[урналі]", то і в цьому є рація. Але при чому ж тоді стаття про партизан Східного Сибіру? Проте зі статті видно, що майже усі тамешні партизани були українці. Це цікаво.

"Показник" до "Сх[ідного] св[іту]" повинні Вам вислати за списком адрес, який їм дав. Х. С. Надель, який усе це організував, на деякий час захворів. Але тепер уже знову розпочав роботу. У цьому показникові, на жаль, ми не встигли подати відомості про деякі псевдоніми. От я і думаю, що це варто було б дати у рецензії. Якщо Ви зберетеся таку рецензію написати, то я Вам надішлю відповідний матеріал. Шкода також, що ми не дали змісту отих 4-х номерів "Бюлетенів" В[се]у[країнської] а[соціації] с[ходознавців]. Це займає мало місця і це, власне, вже майже архівна справа, бо "Бюлетені" ті велика рідкість. Може згодом можна було б десь подати й цей матеріал.

На цьому кінчаю. Дуже прошу Вас передати мою подяку за привітання Ярославу Дмитровичу та іншим львівським товаришам, які

підписали повіншування мене з ювілеєм. Я подав свою подяку усім до "Правди України", але персонально звернутися до окремих осіб зараз не можу. Писатиму поволі в порядку загального листування.

Лишаюся відданий Вам А. Ковалівський

7.III.[19]65. Харків.

Машинопис. Оригінал.

№ 38

Стаття Я. Золотухіної "Наші ювіляри. А. П. Ковалівському 70 років" (додаток до листа А. Ковалівського до Я. Дашкевича.

7 березня 1965 р., Харків)

Наші ювіляри

А. П. Ковалівському 70 років

Багато квітів, багато теплих посмішок, багато сердечних побажань. Університет вшановує дорогого ювіляра - професора доктора історичних наук Андрія Петровича Ковалівського, - відзначаючи 70-річчя з дня народження і 40-річчя трудової діяльності.

До актового залу прийшли друзі і колишні учні професора, самі вже відомі історики, і його сьогоднішні студенти.

Тепло й цікаво розповідає про життєвий шлях свого старшого товариша і улюбленого вчителя Я. А. Побеленський, декан підготовчого факультету.

- 70 років життя - це зовсім невелика цифра, коли йдеться про А. П. Ковалівського, у якого ще чималий запас молодості, - говорить Я. А. Побеленський.

Нелегким шляхом вченого йшов наш ювіляр, були й невдачі, не минула його і лиха година часів культу особи. І тим більш цінне те, що зроблено Андрієм Петровичем, той внесок, який він зробив у скарбницю вітчизняної науки.

Розпочавши освіту в Москві, вивчивши перську, турецьку, арабську мови, він продовжує навчання в харківському університеті, де закінчує вивчення германо-романських мов³. Першу наукову роботу молодий вчений присвячує українському літераторові й філософу - Г. С. Сковороді.

Ковалівського вчили відомі вчені - Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов, академік А. С. Кримський, індолог проф. П. Г. Ріттер.

З перших років самостійного трудового шляху А. П. Ковалівський працює багато й напружено. Він один з засновників асоціації українських сходознавців, керує мовними семінарами, читає арабську мову, напружено працює над вивченням арабських джерел з історії Східної Європи, Кавказу.

³ Надписано А. Ковалівським замість "слов'яно-арабських мов".

У 1934 році Президія Академії Наук СРСР надає А. П. Ковалівському вчений ступінь кандидата історичних наук без захисту дисертації.

А. П. Ковалівський працює в цей час над матеріалами про подорож Ібн-Фадлана у Поволжя. Надрукована через певний строк, ця робота одержала високі оцінки зарубіжних і вітчизняних учених.

У 1951 році А. П. Ковалівський стає доктором історичних наук.

Понад 100 друківаних праць на рахунок ювіляра⁴.

Останнім часом наукові інтереси А. П. Ковалівського пов'язані головним чином з історією сходознавства в Радянському Союзі, особливо на Україні.

Андрій Петрович - людина величезної енциклопедійної ерудиції, - продовжує Я. А. Побеленський, і в кожному його слові - любов і повага до вчителя.

Понад 20 років читає Андрій Петрович основний курс історії країн Азії і Африки, завідує кафедрою середніх віків. Він - ентузіаст студентської наукової роботи, взагалі активно і чуйно підтримує наукову молодь.

Бажаючи дорогому вчителеві довгих років і міцного здоров'я, Я. А. Побеленський вручає йому пам'ятний адрес.

Від Урядового Шевченківського комітету і Української Радянської Енциклопедії А. П. Ковалівського вітає І. Г. Турбай і вручає професорові шевченківську медаль.

Один за одним вітають А. П. Ковалівського товариші по роботі, вчені з інших вузів - доктор історичних наук завідуючий відділом інституту сходознавства АН Азербайджану Буніятов, один з учнів А. П. Ковалівського, доцент Луганського педінституту Бейліс, співробітники університету Ю. В. Шиловцев, А. І. Митряєв, М. В. Богатов, І. К. Рибалка, К. Е. Гриневич та інші, бажаючи йому "кавказького довголіття".

А вітальні телеграми надходять і надходять...⁵ Від Харківських організацій, від редакцій історичних журналів, з Московського і Ленінградського університетів, з Тбілісі, Алма-Ати, Баку, Львова, Воронежу, з Варшавського, Краківського, Гарвардського університетів. Тичина, Бажан, Стельмах, Гончар, Смолич поздоровили ювіляра.

А. П. Ковалівський звертається до присутніх. Він хвилюється⁶. Він з глибокою пошаною згадує своїх вчителів, щиро дякує всім, хто допоміг йому у важкі хвилини життя, тим, хто поздоровив його в урочистий день. Теплі слова говорить він про свою жінку й друга - Валентину Костівну.

А. П. Ковалівський бажає молоді впертості, наполегливості в досягненні мети. І, дякуючи всім за теплі слова, за щирість, закінчує свій виступ жартом: "Щоб набриднути, треба все сказати".

⁴ Далі закреслено А. Ковалівським "кожна з яких - серйозний науковий твір".

⁵ Три крапки в тексті.

⁶ Слова "Він хвилюється" А. Ковалівський підкреслив і поруч поставив знак питання.

І квіти, квіти...⁷ Дружні потиски рук. Професора А. П. Ковалівсько-го оточують його учні.

Сторічного Вам ювілею, дорогий Андрію Петровичу!

Я. Золотухіна, наш спецкор.

Газета "Харківський університет". 1965 р., 25 лютого. № 11 (1309).

№ 39

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 24 квітня 1965 р.⁸, Харків

Дорогий Ярослав Романовичу! Поздоровляю Вас з весняним святом і бажаю Вам доброго здоров'я й звільнення від усіх лих. Прочитав Вашу статтю й рецензію на "Ібн-Баттуту" в "Бюлетені [Архівного управління]" № 2 (1965). Вітаю Вас з прекрасною роботою! Який все ж таки прекрасний журнал цей "Бюлетень". Я його передплатив на увесь рік. Днями напишу Вам докладного листа. Листи усі Ваші отримав.

Щиро Ваш А. Ковалівський

(Н. В. Цю листівку я купив десь у Варшаві до 1914 року.)

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 2.5.

Рукопис. Оригінал. Поштова карточка, видана у Кракові у видавництві "Ванда" Анчица з малюнком А. Сетковича "Wesolego alleluja!"

№ 40

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 11 червня 1965 р., Південний

Дорогий Ярослав Романовичу! Нарешті я так чи інак позбавився різних харківських турбот і почав свій відпочинок у селищі Південному біля Харкова. Отже, пишу Вам свого давно загаданого листа. Перечитав я зараз п'ять Ваших останніх листів. Частково я на них вже відповів раніше, почасти зараз немає бажання заглиблюватися у різні поточні справи. Проте, дещо слід сказати, щоб згодом до цього не вертатися. Мое загальне фізичне самопочуття значно покращало. Чи то через лікування медом (sic!), чи з інших причин, але моя працездатність оце на весну збільшилася. Сподіваюся, що літній відпочинок зовсім поставить мене на ноги. До того ж, здається, знайдено засоби запобігати утворенню у нирках каменів, отже є надія, що я зможу позбавитися своєї рурки! На майбутній 1965/66 уч[бовий] рік я ще залишаюся на своїй посаді в Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті], але якщо мені за цей час пощастить влаштувати на посаду свою дочку,

⁷ Три крапки в тексті.

⁸ Дата поштового штемпеля.

то потім піду в демісію, щоб поважно зайнятися ділом. Тим часом, Ц[ентральна] н[аукова] б[ібліотека] видає показник праць П. Г. Ріттера зі статтю про нього, спогадами про нього й мою статтю “Індіяністика в Харкові й Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті] після П. Ріттера”.

Чуваська письменниця Іраїда Петрова написала патріотичну драму з життя сувазів - чувашів Х віку за матеріалами Ібн-Фадлана. Я написав на цю драму докладні зауваження історичного характеру й надіслав до Чуваського н[ауково]-д[ослідного] інституту, який, чекаючи моїх зауважень, відклав обговорення драми в Чебоксарах. Позавчора письменниця ця була в мене тут у Південному, й ми обговорили усі відповідні питання докладно. У Чуваській республіці ця драма ціла подія. Чебоксари поділилися на два табори - “за “ і “проти” драми. Мої зауваження матимуть певне значення для ідейної спрямованості п’єси, яка потім піде і в друці, і на коні. Sapientia sat!

Чи звернули Ви увагу на статтю “Скарбниця України” в “У[країнському] і[сторичному] ж[урналі]” 1965 р., № 5, про Центральну бібліотеку А[кадемії] н[аук]? Якщо вірити авторам, шкода від пожежі 1964 р. полагоджена за допомогою дублетів. Разом з тим бачимо, яку дійсно величезну скарбницю укр[аїнської] культури уявляє собою ця бібліотека. Чого там тільки немає!

Те, що Ви пишете про Ваші справи з посадою тощо, викликає і обурення і глибокий сум. Я ще не знаю останніх подій і Ваших перспектив на осінь. Разом з тим, читаючи Ваші наукові праці і Ваші листи, я чомусь певний того, що Ви таки проб’єте собі широкий шлях. Занадто високий рівень Вашої ерудиції, Вашої наукової “дозрілості”, що просто неможливо без кінця тримати Вас у становищі “молодшого наукового співробітника” абоощо. Мабуть у Львові ще є якась міра для порівняння з Вами. Наприклад, я міг би згадати хоча б Я. Ісаєвича. Але в інших містах - у Києві, Харкові, і серед істориків, і серед філологів я просто не знаю на кого можна було б вказати. Отже, або у Львові, нарешті, зрозуміють це, або Ви досягнете свого змінивши на деякий час своє оточення. Мені здається, що Ви у своїх діях і висловлюваннях не досить рахуєтеся з певними вимогами. Напр[иклад], у нас в Х[арківському] д[ержавному] у[ніверситеті] зараз суворо заборонено надсилати для друку свої праці за кордон без візи університету. В минулому така ж вимога була що до листування. Я написав листа до редакції журналу “Weg und Ziel”, органу компартії Австрії, звичайно, німецькою мовою, але через ректорат і міністерство. З міністерства повернули з зауваженням, що у них немає нікого, хто міг би цього листа прочитати. Я додав переклад і знову надіслав тим же шляхом. Відповіді не одержав. Тим часом, я бачу, що Ви порушуєте такого роду вимоги. Формально Вам ніхто цього не заборонить, але Ви маєте інші наслідки. Можливо, що мої міркування недоречні, але я певний того, що Ви візьмете головний бастион - дістанете докторський ступінь. Тоді Ваші справи обернуться інакше. Я це знаю по собі.

Тепер перейду до головної теми свого листа. Мені б хотілося, щоб ви мене добре зрозуміли, а саме, що різні там ювілеї моєї наукової роботи, яке б "символічне" значення їм не надавати, як і всі мої наукові роботи в галузі арабістики тощо, для мене, а може й для усіх нас. мають другорядне значення. Ви, звичайно, пригадуєте. що передали мені дві книги, - одну, присвячену науковим дослідям, експериментам у певній галузі, другу, більш популярну, що містить огляд певних проблем та історії їхнього вивчення. Ці книги належать до наукової галузі, якою я досить пильно займався й маю тут певні здобутки так фактичного характеру, як і що до загальних висновків. Можливо, що Вас це особливо не зацікавить, або Ви просто заперечуватимете фактичну вірогідність цього матеріалу, але я все ж дуже хотів би, щоб Ви при якійсь нагоді ознайомилися з ним й мали на увазі, що такого роду речі існують. До того ж вони так само, і може ще в більшій мірі, мають те "символічне значення", про яке Ви писали у зв'язку з моїм ювілеєм. Звичайно, з цією справою нема чого особливо поспішатися, бо щоб розібратися у цьому як слід потрібна не одна година. От і доводиться ще раз пожалкувати "чому Львів такий далекий від Харкова". Так чи інакше, а нам було б варто зустрітись й побалакати на різні теми, починаючи зі сходинкових справ. Коли й як це зробити - Вам видніше, бо я зараз людини нерухомо. На протязі цілого літа, [ц[еб]т[о] до 24 серпня, я сидітиму в селищі Південне поблизу Харкова, тільки десь 22-27 червня буду в Харкові на державних іспитах. Зараз я пишу Вам до Львова навмання, бо можливо, що Ви в Литві, в Москві або в Єревані. Все ж сподіваюсь, що Ваші листи якось пересилають. Але де й коли б Ви не отримали цього листа, я прохаю Вас написати мені коротко свою думку з приводу вищезгаданого. Занадто довго нашу зустріч відтягати теж не варто, бо *vita brevis est*, принаймні в мене.

Моя адреса на літній час (російською мовою, щоб пошта не поплутала "Южный" - "Південний"): Харьковская область, город (поселок) Южный, ул. Гоголя, 7, Д. Червоной, для мене. Є в мене, між іншим одне історичне запитання, що походить проте з тієї ж галузі. В мене є згадка про те, що у 1647 році "воевода Жемойський" вів облогу Львова з метою його захопити. Прізвище "Жемойський" є безперечно Замойський. Відома є облога Львова Богданом Хмельницьким, здається, у 1649 році. Але тут сказано прямо - "польський воевода". З роду Замойських я знаю видатних діячів 16, 18 й 19 віків. Але були ж з них і якісь магнати, і воеводи в середині 17 віку. Гадаю, що Ви добре знаєте історію Львова, може щось пригадаєте. Звичайно, особливо клопотатись з цим нема чого. Згодом я ще дещо перевірю.

На цьому бажаю Вам усього найкращого.

Щиро відданий Вам А. Ковалівський

15.VI.[19]65 р.

Південний.

Пробачте, що пишу Вам дуже неохайно. За останній час я усе друкую машинкою, отже зовсім розучився писати пером. Як не намагаюсь, все виходить незграбно.

Ваш А. Ковалівський

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 26.VII, після зб[ірник] "Истор[ические] связи [и дружба украинского и армянского народов". Киев, 1965].

Рукопис. Оригінал.

№ 41

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 8 серпня 1965 р., Харків

Дорогий Ярослав Романовичу! Ваш лист мене зовсім засоромив, бо я таки дійсно все збирався Вам писати й усе відкладав. От і зараз пишу тільки кілька слів, бо треба йти до університету, а тим часом Ви можете опинитися десь в Одесі, й мій лист пролежить у Львові. Отже, дійсно, в моєму становищі у фізичному плані повстали значні труднощі. За літо я майже не відпочив. Приїхавши до Харкова, захворів на грип, і взагалі мої сили послабшали. Хоча в цілому студентів відправили на сільсько-господарчі роботи, але саме той курс, де я читаю, лишився. По кафедрі різного роду неприємності, а до того ж моя дочка досі без посади, й не відомо, чи дасть їй той же університет роботу, яку вже давно обіцяв. Крім того, я навалив на себе тягар - написання "Отзыва" на докторську дисертацію Т. А. Шумовського, якого я теж за ціле літо так і не написав. З приводу Ваших обох листів хотіло би ся мені Вам написати докладніше, але обставини мене гаяють, отже напишу через пару день, на цей раз не відкладаючи.

Дуже хотів би Вас побачити у себе хоча б днів на два, щоб розповісти Вам дещо з того, про що писав у попередньому листі. Взагалі я сиджу у Харкові, але маю на меті на деякий час поїхати до Москви. Коли це буде, зараз ще не знаю, але, в разі чого, Ви обов'язково мене попередить про свій приїзд. Тай я, звичайно, про свої справи Вам писатиму.

Все інше до наступного листа.

Щиро відданий Вам Ваш А. Ковалівський
8.VIII.[19]65.

Харків.

Машинопис. Оригінал.

№ 42

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 18 вересня 1965 р., Харків

Дорогий Ярослав Романовичу! Чи Ви в Одесі, чи у Литві, чи у Москві, а лист цей, нарешті, таки дійде до Вас. А в мене нагальна справа. В[идавницт]во Х[арківського] д[ержавного] у[ніверситету] видає окремою книжкою спис моїх творів та персоналію про мене. Вирішили

до цього видання дати Вашу статтю про мене у "Бюлетені Архівного управління УРСР" за 1965 р., № 1. Думаю, що Ви не заперечуватимете. На початку додано тільки одну фразу про рік мого народження та походження зі Слобожанщини, а також викреслили пару речень про мій ювілей. Але видавці хотіли б, щоб наприкінці стояв не Ваш псевдонім Д. Ярославич, а таки Ваше справжнє ім'я. Я дуже прошу Вас дати на це Вашу згоду. Для журналу воно нічого, але у такому виданні потрібний конкретний автор з певним ім'ям.

Що до псевдонімів у [журналі] "Східний світ". Чимало з них належать І. Фальковичу, й вони у мене є в його листі, але виявляється, що з них тільки 2 стосується "Східного світу", а решта "Бюлетеню". Словом, ось ці псевдоніми, які можна вказати:

№ 166 - М. П. = М. Погребецький, № 180. - Р-кин, Б. = Б. Раскин. № 253 - Бен Мус - І. Фалькович. № 304 - Ибн-Муса. - І. Фалькович. От і все. Ряд інших псевдонімів ми розкрили в самому виданні. Під №№ 273 й 274 стоїть криптонім П. Р., а далі рецензії на німецькі праці суто наукового змісту про Китай (по філософії!). У мене велике підозріння, чи не написав їх таки П. Г. Ріттер! Це не його фах, а тому й криптоніми, але у нас тоді ніхто, крім нього, написати цього не міг. Ми зараз видаємо показник усіх творів П. Г. Ріттера, але цього не урахували. Може Ви про це згадаєте, а може залиште до рецензії на оту нову книжку про П. Ріттера.

Звертаюся до Ваших листів. Виявилось, що підчас літнього часу, коли лікарня була зачинена, то мені двічі поставили невдатно рурку, отже внаслідок цього останні 40 день моє становище значно погіршало, й мій літній відпочинок майже пропав. Зараз лікар В. Шаповал сам поставив усе як слід, отже я почав з того стану занепаду вибиратися. Нарешті я закінчив "Отзів" на докторську Т. А. Шумовського. Написав аж 25 сторінок. Тепер треба передруковувати на машинці. Але це вже технічна справа. Вашого листа перечитую з захопленням! Дивуюсь Вашій енергії та оптимізму! Я належу до філософської школи "абсолютного оптимізму" мого учителя М. М. Васильківського. Все ж у всіх справах потрібна не тільки підвищеність прагнень (якість "голуба", який летить угору, як сказано в одному стародавньому творі), але й "мудрість змія". В цілому Ви праві, що "головою" таки можна пробити й мур. Але ця ж "голова" повинна нам інколи вказати шлях, як той "мур" обійти. Дійсно, скільки розумних голів таки розбилися за недавніх часів об той мур, де ніяка логіка не мала значення. Може це є повчання старої людини, як от я, але життя вказує, що це все ж правда. На деякі речі треба дивитися як на стихійні явища або як на напад хижих звірів. Краще тоді одійти набік, ніж дістати каменем по голові або порвати собі штани. Ваша різнобічна діяльність мені зрозуміла, у мене зараз теж "безліч планів". Тільки моє становище таке, що часу лишається небагато, то доводиться вибирати з усього кращого найважливіше. У чому воно полягає, розповім Вам при побаченні. Щиро вдячний Вам за надіслану книгу матеріалів вірмено-української сесії. Коли

ж вірмени таки навчаться української мови? Мабуть тоді, коли ми навчимось вірменської! Я писатиму оце для друку (!) статтю про вивчення середньовічного Сходу на Україні за 50 рр. То певно вірменський матеріял щодо вірмен на Україні треба туди теж умістити, бо він таки на половину східний. Цікаві новини! Був у мене А. Дун з Ленінабаду. Пише велику докторську про україно-таджицькі культурні зв'язки. Зібрав багато матеріялів. М[іж] і[ншим] виявилось, що іраніст Лозіів таки живий і перебуває у Ташкенті, чи що! Я матиму його адресу. Збірник творів А. Кримського я маю. Ну що ж! Добре, що видали хоч це. Статті про східні літератури дали у російському оригіналі. Ледве чи А. Кримському це було б до смаку. Після переїзду свого до Києва він хотів усю свою наукову спадщину переробити, переглянути й видати українською мовою. Частково він це і зробив. Коли ж то я напишу, нарешті, свої спогади про А.Ю. Кримського! П'єсу Іраїди Петрової обговорювали у Шупашкарі на широких науково-літературних зборах. В цілому визнали, що це ціла подія. Але примусили її зробити різного роду зміни, зрештою таки дійсно потрібні. Основою для обговорення були мої широко подані зауваження. Вона була у мене у Південному, потім сиділа у Шупашкарі, потім кінчала переробку у Москві. Я знову таки виявився не на висоті, - не відповів на її останнього листа. Писатиму тільки оце зараз. А тому так і не знаю останніх новин що до цієї справи.

Оце, здається, відповів на усі головні пункти Вашого більшого листа. Так! Відносно Львова у 1647 р. та Замойського. Це я написав Вам на всякий випадок. Відомості ці в мене випадкові й не зовсім певні, так що якихось розшуків робити тут передчасно. У львівському літописі, який на диво друкує в себе "У[країнський] і[сторичний] ж[урнал]", нічого про це немає. Але й літопис цей обірвався на 1648 р., зосередивши усю свою увагу на Хмельниччині.

Поки усього найкращого. Пишіть де й коли будете, коли на Вас можна чекати у Харкові. Не забудьте одразу написати про зміну Вашого підпису у згаданій статті про мене.

Щиро відданий Вам Ваш А. Ковалівський

18.IX.[19]65.

Харків.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 23.9.

Машинопис. Оригінал.

№ 40

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 28 вересня 1965 р., Харків

Дорогий Ярославе Романовичу! Щиро вдячний Вам за дозвіл передрукувати Вашу статтю з Вашим справжнім ім'ям, а також за обіцянку допомогти в написанні історіографії середніх віків країн Сходу на Україні за 50 рр. Почуваю, що нема в мене сил, щоб зробити це як треба. Термін подачі, в усякому разі, десь на квітень місяць. Звичайно,

“радянський Схід” сюди увійде, бо це ж середні віки. Але от як бути з Кримом не знаю. Дуже це велика справа. П. Лозіів дійсно ворогував з А. Ю. Кримським, але чи були для цього якісь реальні підстави, не знаю. Певніше це були тому, що обидва мали “українську вдачу”, що без ворогування не обходиться. Отже, на другу половину жовтня чекаю Вас у себе.

Щиро відданий Вам Ваш А. Ковалівський
[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 11.10.

Рукопис. Оригінал. Поштова карточка, видана Державним видавництвом У.С.Р.Р. (друкована в Ленінграді), з написом Дніпрельстан (виправлено рукою А. Ковалівського: “Дніпро”). Серія друга, № 13. Острів Шкарків з острова Похилого.

№ 44

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 24 жовтня 1965 р., Харків

Дорогий Ярослав Романовичу! Пробачте, що мій “самітний острів” зробив на Вас таке сумне враження. Зараз я хотів би надіслати Вам щось веселіше з тих же Порогів, але боюсь, що Ви взагалі не одержите цього мого листа. Річ у тому, що зараз уже 24 жовтня, а Ви, як мені писали, ідете у відпустку 25-го. Отже, цей свій лист я надсилаю Вам навмання.

Незадовго перед цим я таки побував у Москві у різних справах. Це мало те значення, що я налагодив такого роду поїздки, так би мовити з технічного боку. Тепер я вже мав змогу дати Т. А. Шумовському обіцянку виступити офіційним опонентом на його захисті. Коли це буде - невідомо, а поки що я увесь час залишаюся у Харкові й чекаю Вашого повідомлення про приїзд. Розраховуйте не менш як на два-три дні, бо за кілька годин від одного потягу до другого нічого, крім взаємного привітання сказати не можна.

На цьому кінчаю, бо сподіваюся на побачення.

Щиро відданий Вам А. Ковалівський
24.X.[19]65.

Харків.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 30.10.

Машинопис. Оригінал.

№ 45

А. Ковалівський до Я. Дашкевича. 23 листопада 1965 р., Харків

Дорогий Ярослав Романовичу! Хоча своєю поїздкою до Москви я до деякої міри відчинив собі нові перспективи, але безперечно, що до весни я нікуди рушати не буду. Отже, завжди зможу вітати Вас у себе. А зустріч цю нам дуже треба було б влаштувати, хоча б до того часу, коли я піду з цього світу. Може, повертаючись з Єрвану, Ви матимете більше часу, щоб побути в мене, й не будете так клопотатися май-

бути. Те, що ви пишете про свій стан, мене дуже турбує. Бачу, що Ви шукаєте забуття у невпинній роботі й тим підриваєте свої сили. Само по собі те, що Ви пишете багато статтів, річ добра, бо мало хто зараз може у нас їх писати. З цих цеглинок складається, нарешті, й культура цілого народу. До того ж для Вас завжди матиме значення те, що у Вас буде великий отой реєстр праць, який у нас часто є міркою ученості, але у цьому є й та небезпека, що Ви розкидаєте свої сили на дрібниці й не спроможетеся на створення якоїсь капітальної праці. От акад. І. Ю. Крачковський написав силу силенну статтів, сам уявляв собою цілу академію арабістичних знань, а під кінець життя дуже жалкував, що не написав деяких капітальних праць, задуманих їм за молодих років. Отже, мені здається, що у Вас вже досить написано дрібних праць, ба навіть і окремих книг, але треба було б на деякий час затамувати цю роботу й зосередитися на написанні чогось капітального. Я знаю, що така робота у Вас готується, - це є Ваша докторська дисертація. То краще на неї й покласти зараз усі зусилля, оскільки, звичайно, цьому не заважають "планові роботи" по Інституту.

Може мої міркування не зовсім до речі, але таке в мене вражіння з читання Ваших листів.

У мене зараз у фізичному плані мало нового. Нарешті, я написав докладну рецензію на величезну докторську дисертацію Т. А. Шумовського. У мене вийшло 22 сторінки на машинці. Мабуть, буду я його офіційним опонентом разом з Н. В. Пігулевською. Моя рецензія вийшла майже виключно філологічна, арабістична. Але цього йому й треба, бо для такої теми, як арабське морепластво, арабська морська астрономія тощо, нікого більше він в СРСР не знайде. Я радий з того, що міг йому стати у пригоді. Зараз уперто сиджу над рецензуванням підручника, що його склали в М[осковском] г[осударственном] у[ниверситете] по історії Азії та Африки у середні віки. Там щось з 700 сторінок. Я спочатку дав був телеграму, що відмовляюся від цієї справи, але рукопис мені таки надіслали, й мені довелося взяти це на себе. Сама по собі справа ця цікава, але годі мені вже працювати задля "дяді". Сил у мене лишилося мало, а є в мене справи важливіші. Звичайно, аж руки сверблять, щоб взятися самому написати якийсь такий посібник для наших вузів, але це, коли б мені було хоча б 50 років. Ще ж треба буде якось дати й українського "Ібн-Фадлана" для масового читача. Почуваю, що він пішов би широко в люди. Але й на це мабуть не буде часу, бо дні мої вираховані, й пора в далеку дорогу.

Про книгу "Род Ковалевских за триста лет" я вже чув. Мені про ню писала Вальська, - секретар Географічного товариства у Ленінграді. Але й вона цієї книги не має, хоч і займається спеціально Єгором Ковалівським.

Є в мене аспірант В. В. Бадян, що, не зважаючи на своє прізвище, є росіянин. Займається він генуезькою Кафою. Ваші роботи він знає й, почувши, що я з Вами листуюся, напосів на мене з запитаннями. А саме: У Вашій останній статті в "У[країнськiм] і[сторичнiм] ж[урналі]"

Ви згадуєте вірменський журнал, що виходить у Відні “Гандес амсоря”, 1963, № 1-3. Отже, де в СРСР є цей журнал, як його можна здобути? - У журналі “Історично-філологічний журнал”, що виходить вірменською мовою (“Патма банасіракан гандес” - так, здається?) за 1962 р., № 2 є стаття Поркшеяна, а за 1964 р., № 2 стаття Мікаеляна про обставини здачі Кафи туркам у 1475 р. Якщо Ви читали ці статті, то може в одній-двох словах могли б сказати, у чому там справа. Словом, чи винні заможні вірменські купці у тому, що зрадили Кафу й видали її туркам, чи таки ні?

Пробачте, що накидаю Вам ще й це питання, але це принагідно й якщо не потрібуватиме від Вас ніяких зусиль. Я йому раджу звернутися просто до Вірменії, хоча б до тієї ж Гаяне Пінгірян, яка все ж таки в минулому була пов'язана з Х[арківським] д[ержавним] у[ніверсите-том].

Поки на тому кінчаю. Отже, коли почнеться Ваша відпустка, то незалежно від часу Ваших відвідин до Харкова, напишіть мені пару слів.

Моя попередня листівка з малюнком острова на Порогах навела на Вас сум. Надсилаю інший малюнок. Це острів Перин, якого повідь таки не затопила!! Так він зветься в народі, бо так звали цього бога за давніх часів. Назва “Перун” є хибна етимологія від “пер” - вдаряю. За даними літописів XI й XVII ст. цей острів є ні що інше, як зображення Перена, яке стояло у Києві “виѣ двора теремнаго”, й яке скинув Володимир у Дніпро. Пройшовши Пороги цей “ідол” впав на “Перунову Рѣнь”, там перетворився на скелю. Така народна традиція аж до часів Д. Яворницького!!!

Щиро відданий Вам А. Ковалівський
23.XI.[19]65.

Харків.

[Примітка рукою Я. Дашкевича:] в[ідповідь] 29.XI.
Машинопис. Оригінал.

ДОРОГАМИ УКРАЇНСЬКОЇ КЛІО
Про становище історичної науки в Україні¹

Історична наука займає особливе місце не лише серед гуманітарних дисциплін. Вона тісно пов'язана з суспільною свідомістю нації, з ідеологічними проблемами, а також з політичною сучасністю та перспективами будівництва держави. Бо це не пустопорожня фраза, що для розуміння сьогодення треба знати минуле, в якому закладено й майбутнє народу. Тому стан історичної науки турбує і хвилює громадянськість, принаймні ту її частину, що мислить. Мої міркування (частково, зрозуміло, дискусійні) мають характер досить сконденсованого конспекту. Але стислість викладу дає помітні переваги. Хочу, в загальному, торкнутися таких питань:

1. Історична наука в Україні до 1991 р.
2. Основні напрями праці істориків після 1991 р.
3. Жанри історичної літератури.
4. Структура історичної науки.
5. Фази розвитку історіографічного процесу і сучасне становище історичної науки.

1**Історична наука в Україні до 1991 р.**

Професія історика була в колишній Радянській Україні й привілейованою, й дуже небезпечною. Привілейованою - бо історик міг перетворитися в високооплачуваного співауча існуючого ладу, його не стільки соціально-класових, як москвоцентричних традицій; небезпечною - бо намагання незаідеологізовано досліджувати історію України натикалось на звинувачення в буржуазному націоналізмі з відповідними до різних епох санкціями. Остання велика за обсягом чистка підозрілих істориків відбулася 1972 р. Одночасно було встано-

¹ Підстава статті - два виступи на наукових семінарах у США: 12 жовтня 1995 р. в Українському дослідному інституті Гарвардського університету, Кембрідж (доповідь під назвою "Сучасний стан українських історичних студій") та 20 жовтня 1995 р. у Гарріманівському інституті Колумбійського університету, Нью-Йорк, під аналогічною назвою. Крім цього, у дещо поширеному вигляді, доповідь під заголовком "Стан і завдання сучасної історичної науки в Україні" було прочитано 18 листопада 1995 р. на VII Загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка, Львів. Після цих виступів були питання, розгорталася дискусія. Матеріали дискусії враховано в сьогоденньому остаточному варіанті тексту, що відбиває становище в історичній науці, яке склалося на листопад 1995 р.

влено правила гри: заборона на професію для проскрибованих (тому вони ходили безробітними або працювали не за спеціальністю); заборона на друк (чорні списки тих, яких не можна було не те, що друкувати, але й згадувати в друкові, охоплювали понад 90 прізвищ); заборона доступу до т.зв. спецфондової літератури, до рукописних та архівних джерел (для допуску до них треба було мати письмові відношення від наукових установ або й спеціальні допуски, видані органами безпеки). Панувала виключна політична пильність при підборі кадрів для аспірантури, науково-дослідної та викладацької роботи. З випускників історичних факультетів комплектувався значний процент апаратників партійних органів, а також органів безпеки, зокрема тих ланок, що займалися ідеологічним наглядом.

Це спричинило велику деградацію історичної "науки", яку звели до ілюстрування набору непорушних догм не стільки соціально-економічного (т.зв. марксистського), скільки москвоцентричного й антиукраїнського змісту. Писання праць полягало у тенденційному переписуванні вже давно написаного (але без покликання на попередніх авторів), загостренні вульгарно-соціологічного підходу, викидання та замовчування фактів, які не підходили під згори запрограмовану схему, супроводжувалося обов'язковою боротьбою з буржуазним націоналізмом та з західною історіографією. Історичну науку було поставлено на службу фальсифікації. Було знецінено джерелознавство, обмежено публікацію історичних джерел, зрештою, тенденційно підібраних, повних прогалин. Знехтували вивченням допоміжних історичних дисциплін.

Позитивних здобутків у 70-80-х рр. було мало (лише окремі аналітичні дослідження). До всього, що публікувалося тоді, треба підходити дуже обережно, критично і скептично. Захистити цю історіографію за її фіктивні досягнення неможливо, як неможливо захистити цінність математичної формули, виведеної зі складових елементів, відносно частини яких заздалегідь відомо, що вони фальшиві. Історіографію т.зв. радянського періоду слід вивчати так, як вивчають поширення ошуканчих ідей, психопатологію псевдонаукової творчості, а також як підневільну, рабську працю.

2

Основні напрями праці істориків після 1991 р.

Для дуже консервативних (у гіршому розумінні цього слова) істориків проголошення незалежності й початковий дуже ейфорійний розвиток подій після цього були великою несподіванкою. Попередній період перебудови в історичній науці не перебудував практично майже нікого. Можна визначити чотири лінії поведінки "казьонних" істориків у цьому періоді:

1) не брати участі в наукових дослідженнях, по можливості їх блокувати, займатися фіктивною науково-організаційною роботою, імітацією науки;

2) формально займатися історичними дослідженнями, маскуючи москвоцентризм гучними фразами, не міняючи, однак, суті тенденції;

3) поверхово переключатися з вульгарно-соціологічної термінології на національну чи навіть націоналістичну, відповідно переписуючи роботи, але без будь-якої здатності займатися оригінальними історичними дослідженнями;

4) повноцінно перейти на нові рейки досліджень для сумлінного вивчення історичного минулого. Ця група дослідників зразу ж натрапила на перешкоди істориків з перших двох груп. Можна згадати, хіба на глум, що звільненим у результаті політичної чистки 1972 р. вченим дозволили повернутися в Академію лише 1994 р., коли більшості з них вже не було в живих.

Виникли ще дві групи істориків:

1) молоді історики, котрі взялися за вивчення сучасної методики досліджень і звернулися безпосередньо до джерел, щоб дати об'єктивну картину минулого, розширити тематику досліджень, застосувати нові підходи;

2) "історики", котрі умовно підходять під таку професію - сучасні міфотворці, відповідно ідеологічно закомплексовані (в дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму), або просто психічно хворі. Їх кількість помітно зросла, але "творчість", на щастя, поки що залишається маргінальною, хоча і дуже претензійною.

Границя поділу заідеологізованих (у тому чи іншому дусі) істориків проходить по лінії проголошеного т.зв. національного відродження. Термінологія дуже невдала (бо насправді українське національне відродження відбулося 150 років тому) - під цією кодовою назвою має приховуватися (реально, хоча в різних інтерпретаціях виходить по-різному) декомунізація і дерусифікація культури і науки, що стало полем діяльності не лише фахівців, але й інших осіб, переконаних у своїх уявних історичних кваліфікаціях (з багатьма політичними діячами включно).

У даній ділянці дуже відчутною стала ліквідація національної історичної науки т.зв. школи Грушевського (до цієї школи насильно залічували також людей, які з Грушевським не мали нічого спільного). Характерно, що в період відновлення української державності 1917-1919 рр. історична міфотворчість не розвинулася внаслідок гіперкритичного підходу Грушевського і його учнів та їх сучасників до історичних досліджень. Фальсифікаторство історії України в умовах відсутності критичного підходу до історії породило тезу "комуністи фальшували - ми відфальшуємо", в результаті чого дійшло до спалаху параісторичної фантастики.

З багатьох сторін - і з різних мотивів - ведеться кампанія проти правдивої об'єктивної історії. Також під гаслом, що, мовляв, не може

бути об'єктивною історією, а може (або навіть мусить) бути лише історія російська, польська, єврейська, американська, українська і т.д. Вони, нібито, не можуть бути взаємно адекватні. У даному разі непривабливий стан історіографії в різних країнах та в різних національних середовищах сприймають як непорушну аксіому. Насправді є, існує єдина об'єктивна історія - як, наприклад, існує єдина об'єктивна неорганічна хімія.

Велич справжнього історика (а не продажного хроніста чи пристосуванця - слуги певних політичних тенденцій, якими шляхетними їх не представляли б) полягає в тому, щоб говорити не тільки іншим націям, але, в першу чергу, своїй власній правду, приємну і неприємну, про її історію. Бо історія - це віддзеркалення процесу суспільного розвитку нації, який не зупинився сьогодні, а продовжуватиметься також завтра. Історія, але лише правдива, об'єктивна, допомагає вловити справжні тенденції цього процесу, стає реальною вчителькою життя, дає можливість бачити майбутнє.

Формально праця істориків проходить традиційно (як, мабуть, всюди) в трьох основних руслах:

1) науково-дослідному (у т.ч. публікація джерел, підготовка довідкової літератури); праця такого напрямку в останній час помітно гальмується через видавничі і взагалі матеріальні труднощі;

2) конференційному, що досягло рівня епідемії, яка ще, мабуть, довго не спаде (може, це наслідок того, що історики десятками років не могли говорити). Корисною стороною конференцій (в останній час майже виключно - за назвою, але не за суттю - міжнародних) є публікація збірників резюме доповідей та, згодом, збірників праць конференцій;

3) науково-організаційному. На початку 90-х років - у період ейфорії - виникло ряд нових дослідницьких установ у системі Академії наук, окремих інститутів у складі університетів, відновлено наукові товариства. Останнім часом, правда, науково-організаційна діяльність змінилася на науково-дезорганізаційну або, точніше, науково-ліквідаційну. Докладніше про це я ще говоритиму.

3

Жанри історичної літератури

У сучасній Україні представлені такі жанри історичної літератури:

1. Наукові дослідження. Повноцінні дослідження з'являються рідко, але такі з'являються. Наукове ремесло проявляється у кращому або гіршому варіанті. Річ у тім, що у шухлядах істориків виявляється відносно мало праць, які вимагали б лише косметичної доробки, а трьох-чотирьох років досить мало для проведення наукового дослідження й опублікування його результатів друком. (Тут і далі не перелічуватиму авторів, бо такий огляд - окрема тема). До моно-

графічних досліджень - за рівнем - можна приєднати і збірки наукових статей, частина яких досягає західних стандартів.

2. Науково-популярні видання (хоч чимало авторів вважає їх чисто науковими); географія видань такого роду дуже поширилася. Майже в кожному районі України - де тільки збереглися друкарні - виходять науково-популярні брошури історичного змісту, зрозуміло, різної якості. Частина з них, однак, цінна для локальної історії.

Формально до цієї групи можна залічити історико-міфологічні видання (етногенез українців, національна символіка, походження назви Україна: наприклад, Україна - батьківщина аріїв - оріїв та всієї європейської культури; ці сюжети, зокрема пов'язані з т.зв. Велесовою книгою, плагіовані від російських шовіністів, про що, звичайно, не говорять). Така параісторична література супроводить наукову історичну, а деколи й політико-ідеологічну літературу кожної нації - і, врешті-решт, - у публікації псевдоісторичних казок немає нічого дуже злого, якщо поруч з ними існує фундаментальна наукова історична література. В Україні такої ж нової фундаментальної літератури немає, що збільшує загрозу поступового зведення історичної свідомості на манівці.

3. Історична педагогічна література сьогодні забезпечує менш-більш об'єктивною історією України, частково навіть дуже високого рівня, середню школу. Однак вища школа таких підручників немає.

Окремі категорії видань утворюють публікації джерел, перевидання давніших праць, довідкова література. На цих типах видань зупинятися не буду, зазначу тільки, що книжки, які з'являються, переважно задовольняють наукові вимоги.

4

Структура історичної науки

В Україні вона специфічна. В більшості цивілізованих країн існують національні історичні товариства, що періодично проводять свої конгреси. Це немовби найвища досить демократична інституція істориків, яка утворює свою репрезентацію - Національний комітет істориків. В Україні історичного товариства немає, конгреси не збираються, але Національний комітет істориків є. Його очолює академік Я.Ісаєвич. Не дуже ясно, яким правом цей комітет виник (чи, може, навпаки, надто ясно, як він виник), але, зрозуміло, що автентичних повноважень він не має і перед історичною громадськістю не звітує.

Регіональні історичні товариства (чи товариства ширшого профілю з історичними секціями) в деяких містах існують (Львів - Наукове товариство ім. Шевченка, Харків - Історико-філологічне товариство, для прикладу) і ведуть плідну видавничу, а також конференційну діяльність. Дослідницькою діяльністю не займаються, бракує коштів.

З державних установ історичні дослідження проводять на досить кваліфікованому рівні центральні архіви (Київ, Львів), історичні та історико-краєзнавчі, археологічні музеї (Київ, Дніпропетровськ, Львів,

Бахчисарай, Одеса та ін.). Їх видавнича продукція обмежена фінансовими нестатками.

Згідно з західними уявленнями, історична наука повинна б концентруватися в університетах, а установа типу Академії наук має бути зведена до рівня наукового товариства. Про це весь час говорять ті, хто приїжджає в Україну з Заходу в ролі своєрідних наукових експертів. При цьому, однак, абсолютно ігнорується факт занепаду вищої освіти в Україні взагалі, необхідність раціональної реформи університетів, їх фінансового забезпечення. Фундаторів-меценатів наукових інститутів у складі університетів (як, наприклад, у США) немає і довго ще не буде. Спроби при допомозі кількох утворених університетських інститутів (у Києві - Інститут українознавства, у Львові - Інститут історичних досліджень) ублагороднити навчання і залучити студентів до дослідницької праці поки що особливих результатів не дали. Приватні інститути (Інститут історії церкви у Львові) роблять перші кроки. Існують ще фіктивні установи (наприклад, Інститут Центрально-Східної Європи у Львові) або напівфіктивні (скажімо, Інститут досліджень діаспори в Києві), на яких зупинятися не варто.

Отож, Національна Академія наук України далі є штабом історичної науки. Штабом з дуже поганою науковою репутацією, бо саме там фальсифікувалася раніше і частково фальсифікується досі історія України. На Академію з ідеологічних міркувань велася і ведеться атака як зліва, так і справа. Зліва, бо Академія допустила утворення нових гуманітарних інститутів, які не заважали іти в руслі колишньої комуністичної науки та зайнялися дефальсифікацією історії. справа, бо, всупереч своїй модифікованій досить чудернацькій назві, "Національна академія наук України" академією національною не стала - згідно з семантикою того слова, притаманною українській мові. Тривають також наскоки на Академію окремих амбіціонерів, яким не вдалося загнuzдати академічного коня. Недавно, у жовтні 1995 р., у Львові пролунав з театральної сцени (пізніше ще й по радіо) енергійний голос Оксани Пахльовської: "Розігнати!". Мало хто знає, що підставою для такого гасла, проголошеного з високим почуттям цілковитої безвідповідальності за долю української науки, лежить особистий конфлікт героїні з дирекцією Інституту літератури... Були спроби замінити Академію - через її олігархічність, антиреформаторство, антиукраїнськість - іншими утвореннями, в роді Української наукової асоціації (1990 р.), Національної наукової асамблеї (1994 р.), але з цього нічого не вийшло.

На хвилі ейфорії після проголошення незалежності в складі Академії до ліквідації або кардинального оновлення інститутів, які займалися фальсифікацією науки - наприклад, інститутів історії, археології, філософії, держави і права, суспільних наук - сучасний українознавства не дійшло. Натомість було прийняте Соломонове рішення: на противагу "старим", радянським, комуністичним, інститутам утворити "нові" під егідою кодової назви " національне відрод-

ження". Так виникли (подаю сучасні назви) Інститут української археології та джерелознавства ім. Михайла Грушевського, Інститут сходознавства ім. Агатангела Кримського, Інститут соціології, Інститут народознавства, Інститут східноєвропейських досліджень. Соломонове рішення виявилось помилковим: воно стимулювало не "соцзмагання", а радше т.зв. "нездорову заздрість", бо нові інститути зуміли зібрати талановиту молодь, розгорнути широку, а подекуди навіть дуже широку (як можна переконалися, хоча б, на підставі видавничої діяльності Інституту української археології) видавничу діяльність. "Старі" інститути виявилися неконкурентноздатними. Конфлікт наростав, щоб у наш час, мабуть, досягти апогею у вигляді проекту ліквідації "нових" інститутів з поверненням до давньої компрометованої радянської схеми академічних установ. До речі, на семінарі у Гарварді виникла дискусія на тему чи Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича у Львові залічити до "старих", тобто компрометованих, інститутів, чи до "нових", бо, мовляв, вівіска його недавно змінилася. Я вважав, що йдеться про "старий" інститут, але після повернення до Львова завагався: масажний кабінет, що існує під крилом інституту, справді щось кардинально нове, досі нечуване навіть у багатій на несподіванки сучасній академічній дійсності.

5

Фази розвитку історіографічного процесу і сучасне становище історичної науки

Після фази ейфорії внаслідок проголошення незалежності України (ця фаза тривала яких 7-8 місяців), наступила друга фаза нетривалої, можна сказати гнилої рівноваги між правими та лівими силами. У 1995 р. політичні терези в Україні помітно хитнулися в бік москвоцентризму, можливої реставрації Радянського Союзу, а навіть комунізму чи ще менше ясного соціалізму. Одні історики, виховані радянською дійсністю в атмосфері постійного сервілізму, завагалися чи їм іти далі під гаслом національного відродження, інші ж відкрито відновили старі москвоцентричні й, автоматично, антиукраїнські позиції. Хитнулися терези також у такій олігархічній установі з антидемократичними і антиреформаторськими традиціями, як Академія. Голосно прозвучав заклик до відновлення Радянського Союзу - з відповідними санкціями до неслухняних істориків.

Академію, яка виявилася нездатною до самореформування, держава притиснула до стіни фінансово. Серед авторів бюджету знайшлися "реформатори", що постановили заощаджувати на науці. На академічну науку було відпущено теоретично (бо без практичного регулярного виділення коштів) 9 білйонів 360 мільярдів крб., тобто близько 52 млн. доларів США (замість потрібних - на думку Академії - 17 білйонів 600 мільярдів крб. або 97 млн. доларів США). Хоча утримання

2300 науковців гуманітарного профілю та допоміжного персоналу коштує лише 5% академічного бюджету, вирішили, в свою чергу, економити саме на них. Зарплату не виплачують вже п'ятий місяць (правда, за винятком президії і певних привілейованих інститутів), не кажучи про те, що середня зарплата працівника Академії становить 20-25 доларів США місячно...

Використовуючи цю складну ситуацію в не дуже етичному дусі, було висунуено проект нової політичної чистки під фінансовим прикриттям, метою якої стала ліквідація "нових" інститутів і "нових" відділень інститутів, щоб при цій нагоді позбутися перспективної конкурентнонебезпечної молоді, а також т.зв. демократів і націоналістів, які, мовляв, потрапили до Академії на хвилі національного відродження. Відповідальність за цей проект і його можливе здійснення - так чи інакше - лягає на президента академії Бориса Патона, росіянина (за анкетними даними), який президентує в Академії вже 33 роки і завжди був вірним слугою попереднього режиму (наскільки відомо, проти репресій 1972 р., здійснених у стінах Академії, він не протестував), на безпосереднього творця проекту віце-президента Петра Толочка і на потенційно реального його виконавця (бо до того зобов'язує посада) академіка-секретаря Відділення історії, філософії і права Ярослава Ісаєвича.

Два останні науковці виявилися навіть нездатними запропонувати реформу в ділянці гуманітарних наук згідно з вимогами наукової сучасності, а тим більше - провести оздоровлення та санацію підпорядкованих їм академічних інституцій, усунувши з неї трутнів і ворогів об'єктивної науки. Та, з іншого боку, було б дивно, якщо б вони були здатними на це - адже треба діяти проти питомого низькопоклонства перед Москвою і проти сервілізму по відношенні до псевдонаукової та позанаукової олігархії.

Вже кілька місяців Відділення історії, філософії і права - В розумінні владної академічної бюрократичної структури - б'є пропасниця. Засідання бюро відбуваються одне за одним (наприклад, 15 вересня, 6 жовтня, 13 жовтня). Вносять паперові рішення, які все ж таки, треба віддати належне частині членів бюро, суперечать первісним планам віце-президента П.Толочка.

Тут дозвольте мені невеликий відступ. 8 жовтня я виступав у Нью-Йорку на 50-річчі Української вільної академії наук, малюючи реалістичними фарбами стан, до якого довели гуманітарні науки в Академії. На цій конференції був присутній один високопоставлений чиновник академії (прізвище його я згадував раніше), який негайно повідомив телефоном про це в Україну. Через 6 днів (13 жовтня) збирається бюро відділення і записує в чергову постанову обточені фрази: "Звернути увагу Президії НАН України і Комісії по реорганізації Академії на можливі вкрай небажані наслідки ліквідації самостійних наукових установ НАН України гуманітарного профілю в національному і політичному плані, оскільки такий захід неодмінно буде

зустрінутий гуманітарною інтелігенцією і широкими колами громадськості в Україні та за кордоном як акція антинаціональна, антиукраїнська, або як прояв неспроможності Української держави забезпечити можливість повноцінного розвитку гуманітарної науки і української культури. При цьому слід пам'ятати, що на відміну від будь-яких реорганізацій в сфері природничих і технічних наук, які не викликають асоціацій політичного змісту, ліквідація самостійних гуманітарних установ одразу ж постане в один ряд з цілеспрямованими акціями 20-30-х років, пов'язаними з репресіями проти гуманітарної інтелігенції”.

Дуже далекий я від того, щоб вважати цей пункт постанови, який, в основному, правильно характеризує становище (крім незрозумілого протиставлення гуманітарних наук природничим і технічним, бо ліквідація їх - це також політичні дії ворогів України, спрямовані на знищення наукового потенціалу держави) наслідком святкування 50-річчя УВАНу в Нью-Йорку, бо в Києві є також вчені, які добре усвідомлюють становище, але співпадіння позицій в Нью-Йорку та Києві симптоматичне.

Як всі ми розуміємо, постанови бюро відділення, незважаючи на гарні слова, на нікого вплинути не можуть. Навіть на президію власної установи, яка 12 жовтня цього ж року ухвалює постанову (до речі, за старою радянською традицією, фактично секретну, - бо її не довели до відома установ НАН України, хоч і зобов'язали виконати її всіх керівників цих установ) про ліквідацію - в постанові говорить ефемістично, що “пропонується приєднати до інших наукових установ”: Інститут східноєвропейських досліджень та Центр пам'ятокознавства (обидва в Києві), а також Кримський філіал Інституту археології та Кримське відділення Інституту сходознавства ім. А.Кримського (обидва в Сімферополі). Всесвітньовідомий Одеський археологічний музей виводиться поза межі НАН. До речі, ліквідація українських академічних установ на Півдні України, зокрема в Криму, за сьогоденної ситуації в регіоні виглядає не як фарс, а як згорі запалюваний політичний саботаж.

Ухвали, рішення, постанови, прохання, протести, вимоги, що виходять з академічного середовища, на нікого вплинути не можуть, бо у верхівці - як академічній, так і позаакадемічній - виношують радикальні й карколомні, в буквальному розумінні цього слова, для української науки проекти. Серед них - скасування автономії Національної Академії наук і підпорядкування її одному з міністрів (інтелектуальний рівень міністрів не є, як відомо, секретом), максимальну централізацію академічних установ у Києві після ліквідації периферійних відділень. Проблема має (чи мала б) нібито остаточно вирішитися на зустрічах з головою комісії по реорганізації Академії віце-прем'єром Іваном Курасом 1 грудня 1995 р. та з президентом України Леонідом Кучмою 15 грудня. Очевидно, дати ці є під знаком запитання, але, незалежно від цього, чи можна сподіватися, що пре-

зидент пам'ятатиме свої власні слова, сказані на загальних зборах академії 12 квітня про те, що "президент і уряд робитимуть все можливе для підтримки науки і науковців" та, зокрема, що він "інститути гуманітарного профілю візьме під свій патронаж"?

Все це не знімає загрози політичної розправи з непокірними істориками. Для того, щоб пояснити, в якому дусі - і в якій атмосфері - передбачається чистка 1996 р., завершу свій виступ викладом основних думок (з цитатами) віце-президента Академії Петра Толочка з його інтерв'ю, опублікованого у тижневику "Киевские новости" 12 травня 1995 р. У супроводі статті, зрештою, автора поданих далі висловлювань титулюють "хранителем истины". (Між іншим, П.Толочко свою антидержавну й антинаціональну позицію демонструє і популяризує ще й в статті "Имеет ли Украина национальную идею?", опублікованій у цій же газеті 20 жовтня 1995 р.) Віце-президент у статті з 12 травня "шкодує за розпадом Радянського Союзу", оголошує ще раз, що Запорозька Січ була "перешкодою до державності" (зрозуміло, російської), запевняє, що в Україні не було Другої світової війни, лише Велика вітчизняна війна, змальовує митрополита Андрея Шептицького прислужником Гітлера, перевидані тепер підручники історії України кваліфікує галицькими, а українців, що заселяли Галичину, - русинами. Київська Русь, на його думку, таки була колиською трьох братніх народів (так і наводиться це сталінське "відкриття", правда, без покликання на першоджерело). Український народ же утворився лише у XV-XVI ст.

Академік Толочко виступає за цензуру над істориками: "Необхідна якась повноважна комісія при Кабінеті Міністрів, Верховній Раді або Президенті, яка контролювала б те, що діється в ділянці історичної науки".

Прошу вибачити, що закінчую таким диким акордом, але з пісні слів не викинеш.

Удар спрямовують на справжню українську історичну науку, бо її значення у формуванні національного світогляду, в розгортанні національного державного будівництва велетенське. На українську історичну науку, яка ще не встигла міцно стати на власні ноги, насувається нова чорна хмара.

БРАЗИ СКИФСЬКОГО ЗВІРИНОГО СТИЛЮ
ІЗ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

У різний час на західних теренах нашої держави було знайдено ряд предметів, виконаних у своєрідній художній манері, яку прийнято називати "скіфським звіриним стилем". До останнього часу ці знахідки не були темою окремої публікації, хоча з огляду на свою унікальність для даного регіону (Східна Галичина), безсумнівно, заслуговують на таку увагу.

На сьогодні ми володіємо відомостями про 5 предметів, які презентують деталі кінської упряжі ранньоскіфського часу. Чотири з них представляють собою бронзові пряжки-пронизки, які з'єднували перехресні ремені оголів'я і прикрашали вуздечку (рис. 1; 2-4); п'ятий предмет - кістяне навершя псалія - щойно вводиться в науковий обіг (рис. 1; 1). Розглянемо умови знаходження цих речей по порядку.

1) с.Братишів Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. Курган № 1. У червні 1934 р. проф. Львівського університету Т.Сулімирський дослідив частково знищений курган (?) діаметром 20 м та висотою близько 2 м, оточений по периметру потужною кам'яною кріпидою. По центру кургану розташовувалась гробниця розміром 5х3,5 м, в якій виявлено рештки тілопокладення. Поховання супроводжувалось глиняним посудом, прикрасами (бронзове тригранне вістря стріли, бронзовий баслет, пара цвякоподібних сережок по обидво боках черепа, бурштинова намистинка та підвіска). У краще збереженому - південному краю гробниці Т.Сулімирський знайшов серед інших речей бронзову пряжку-пронизку у вигляді стилізованої голівки птаха¹.

Нижня частина пряжки оформлена у кубик з двома парами поперечних наскрізних отворів у бічних гранях і одним "глухим" отвором знизу. Висота пряжки-пронизки - 20 мм, бічна сторона - 18 мм (рис. 1; 2). Голівка птаха дуже стилізована. Вгадуються обриси хижої птиці з великим загнутим донизу дзьобом і очима у вигляді ледь випуклих перлинок. (Пряжка-пронизка зберігається у Львівському історичному музеї під інв. № 38766. Старі інв. № 2227; 11-2373 - передано з Львівського університету у 1940 р.).

2-3) с.Городниця Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. У Львівському історичному музеї є виявлена в Городниці і подібна до описаної бронзова пряжка-пронизка у вигляді голівки птаха. Висота пряжки - 20 мм, ширина квадратної основи - 12 мм. На кубоподібній втулці бачимо такі ж, як і на братишівській пряжці, дві пари поперечних наскрізних отворів і один знизу (рис. 1; 3). Ця знахідка була передана до ЛІМ у 1940 р. з Археологічного музеї Львівського університету (кол. "Заклад передісторії Університету ім. Яна Казимира") і

¹ Sulimirski T. Scitowie na Zachodniem Podolu. - Lwów, 1936. - S. 48, tabl. VIII, 6-d.

тепер зберігається під інв. № 38765 (старі інв. № 2226; 11-2733). Відомості про цю пряжку подають І.Коперницький², В.Антоневич³ та Т.Сулімірський⁴.

У Городниці знайдена ще одна бронзова пряжка-пронизка, яка зображає голівку птаха, але вже більш стрункої форми. До другої світової війни ця річ зберігалась у Музеї НТШ (Наукове Товариство ім.Т.Шевченка). У даний час її місцезнаходження невідоме. Висота пронизки - 20 мм, ширина в основі - 10 мм⁵.

Обидві пряжки-пронизки в Городниці, можливо, мають якесь відношення до розкопок І.Коперницьким у 1879 р. кургану (?) ранньоскіфського часу в Городниці. Нагадаємо, що тоді під кам'яним настилом було розчищено поховальну камеру розміром 4х3 м. На долівці гробниці лежав скелет, обабіч якого стояли горщики, миска, бронзові наконечники стріл, бронзові шпилька та цвяхоподібні сережки⁶. Не виключено також, що згадані пряжки-пронизки могли бути віднайдені і на поруч розташованому городищі гальштатського періоду, в якому Л.Крушельницькою виділено два культурно-хронологічні горизонти⁷.

4) с.Переведів Сокальського р-ну Львівської обл. З передвоєнних часів маємо коротку звістку про віднайдення в цьому селі "...бронзового окуття у вигляді голови птаха із загнутим дзьобом"⁸. Т.Сулімірський називає цю річ "підвіскою", зазначаючи, що вона зберігається в Музеї ім.Дідушицьких у Львові⁹. Нещодавно, рисунок пронизки з Переведова опублікував З.Буковський, помилково назвавши районом її знаходження Замостя¹⁰. Першу згадку про пронизку з Переведова подає В.Гребеняк¹¹. Сучасне її місцезнаходження невідоме (рис. 1; 4).

² *Kopiernicki J.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem // ZWAK. - Kraków, 1884. - Т. 8. - С. 11.

³ *Antoniewicz W.* Archeologia Polski. - Warszawa, 1928. - С. 134.

⁴ *Sulimirski T.* Scitowie ... - С. 100, 134.

⁵ *Ibid.* - С. 100, 134.

⁶ *Ibid.* - С. 67; *Бандрівський М.* Пам'ятки гальштатського періоду на Городенківщині // Ямгорів: Літературно-краєзнавчий альманах. - Городенка, 1992-1993. - С. 26-27.

⁷ *Крушельницька Л.* Нові пам'ятки культури Гава-Голігради // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. - К., 1993. - С. 98-118.

⁸ *Antoniewicz W.* Archeologia Polski... - С. 134.

⁹ *Suliminski T.* Kultura Łużucka a scytowie // Wiadomości archeologiczne. - Warszawa, 1939 (Reedycja - 1948). - Т. XVI. - С. 77

¹⁰ *Bukowski Z.* Zachodni zasięg oddziaływań tzw. scytyjskich i ich charakter // Archeologia Polski. - 1978. - Т. XXIII. - З. 2. - С. 358, tabl. 1, 2.

¹¹ *Гребеняк В.* Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини // Записки НТШ. - Львів, 1915. - Т. 122. - Табл. 1, 2.

5) с.Нівра Борщівського р-ну Тернопільської обл. У лютому 1995 р. директор Борщівського історико-краєзнавчого музею М.Со-хацький передав для дослідження кістяне навершя псалія, знайдене п'ять років тому мешканцем с.Нівра В.Руданом на городі при його садибі (північно-східна околиця села на правому березі Збруча вище ГЕС)¹².

Навершя має розміри 3,3x2,9 см, вирізане з кістки, поверхня старанно зашліфована (рис. 1; 1). Верхня частина виробу оформлена у вигляді міфічної істоти - грифо-барана, який має великий загнутий донизу дзьоб, прикрашений трьома парами сегментоподібних ліній; великі круглі очі з зіницями-крапками по центру, а також пару баранячих рогів, кожен з яких йде півколом, починаючись від потилиці істоти і рельєфно обгинаючи її око знизу. Кінці рогів підняті догори і закінчуються ратицями, які напрочуд виразно вимодельовані. Поверхня краще збереженого рога прикрашена густою сіткою крапочок - імітацією гофрованої поверхні справжнього баранячого рога. Поверхня другого рога дуже стерта, а це може свідчити, що саме цим боком псалій був звернений до морди коня.

Пряжки-пронизки з Городниці, Братишева та Переведова мають численні аналогії у поховальних комплексах ранньоскіфської доби як на території українського лісостепу, так і у більш віддалених районах - Передкавказзі, Північному Кавказі та Іранському Курдистані. Залучивши до цих позаукраїнських аналогів також і екземпляри із Західного Поділля, вдалось виявити серед них ряд чітко повторюваних утилітарно-функціональних та стилістично-іконографічних ознак. За цими ознаками пряжки-пронизки (як з бронзи, так і з кістки) можемо розділити на три групи.

До першої належать мініатюрні бронзові пронизки у вигляді дзьоба хижого птаха, який ніби "виростає" із вершини втулки. Остання має підквадратну форму з одним або двома поперечними наскрізними отворами на бічних гранях і одним знизу. Складається враження, що круглий отвір у втулці править одночасно і за око самої істоти. На дзьобі видніється іноді сегментоподібне заглиблення, яке стилізовано передає роздвоєння рогової (рис. 3; 4, 9-13, 28). До цієї групи пронизок слід зарахувати, мабуть, знахідки з Каменомостського могильника (Північний Кавказ), Камир-Блура (Вірменія), Мачух (Поворскля), Ярмолинців, курган № 53 та Попівки (Посулля), а також екземпляр з Переведова (Розточчя).

Найранішою з цієї групи є, напевно, бронзова пронизка з Каменомостського могильника, яка знайдена у супроводі кімерійського кинджала з бронзово-залізним руків'ям та інших предметів¹³. Співіснування речей передскіфського і ранньоскіфського типів, на

¹² Бандрівський М., Сохацький М. Кістяне навершя ранньоскіфського псалія з Ніври // Літопис Борщівщини. - 1995. - Вип. 7. - С. 3-8.

¹³ Ильинская В., Тереножкин О. Скифия VII-IV вв. до н. э. - К., 1983. - С. 20-21, рис. 4.

думку В.Виноградова і С.Дударева, служить добрим хронологічним показником VII ст. до н. е.¹⁴ Пряжки з інших названих пунктів настільки між собою подібні, що постає питання про відлиття їх в близько споріднених між собою майстернях, які спеціалізувались на виготовленні саме такого типу пронизок.

До другої групи віднесено сім пряжок-пронизок, три з яких знайдені на Галицькому Поділлі (Городниця, Братишів курган - 1), на Посуллі (Попівка, курган № 9) дві в Кармир-Блурі і одна в Іранському Курдистані (околиця Зівіє).

Крім типової для таких виробів втулки, пряжки цієї групи мають чітко вимодельовану голівку орла або грифона. Дзьоб цієї істоти здебільшого хижо загнутий донизу, очі рельєфно опуклі або їх немає зовсім (рис. 3; 5, 6, 14, 29, 30). Найближчі аналоги до західно-українських пронизок знаходимо серед матеріалів такої добре датованої пам'ятки, як Кармир-Блур у Вірменії. Поблизу цього селища, як відомо, розташовувалось місто Тейшебаїні (місто бога Тейшеби) - один з найбільших адміністративних центрів північної частини Ванського Царства. Тейшебаїні зазнало цілковитого спустошення на початку другої половини VII ст. до н. е. внаслідок штурму, в якому брали участь і скіфські загони. Серединою VII ст. до н. е. датують тотальний розгром Царства Урарту і німецькі дослідники С.Кроль та У.Зайдль¹⁵. Таким чином, знахідки, виявлені в шарах цього міста, є добре датованими і мають першорядне значення при порівнянні з матеріалами інших пам'яток.

Третю - найчисельнішу групу утворюють пряжки-пронизки, верхня половина висоти яких оформлена у вигляді голівки барана або ж фантастичної істоти грифо-барана (рис. 3; 1-2, 15-18). Дуже схожі між собою пронизки цієї групи зустрічаємо на пам'ятках лісостепової України (Попівка, курган № 10; Журівка, курган № 407), Передкавказзя (Келермес, курган 1, 2), Вірменії (Кармир-Блур) та території Ірану (околиця Зівіє). На західних землях нашої держави пряжки-пронизки цього типу невідомі. Зате вони представлені у пам'ятках пізньогальштатського часу сусідніх країн: у ранній фазі групи Векерцуг в Угорщині (4 екз.) та лужицькій культурі Польщі (Брожек). Верхню дату побутування угорських пряжок-пронизок Я.Хохоровський відносить до кінця VI - початку V ст. до н. е., а кістяну пряжку з Брожека, яка знайдена в "лужицькому" похованні, з урахуванням супутніх матеріалів З.Буковський датує на другу половину або кінець

¹⁴ Виноградов В., Дударев С. К хронологии раннего этапа скифо-северокавказских взаимоотношений // Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского института академии наук Грузинской ССР. - Цхинвали, 1983. - Вып. 26. - С. 121; Махортых С. Скифы на Северном Кавказе. - К., 1991. - С. 71.

¹⁵ Ильинская В., Тереножкин О. Ук. соч. - С. 134.

VI ст. до н. е.¹⁶. Причому, пронизки з найбільш віддалених між собою пам'яток “Угорщина - Попівка/Журівка - околиці Зівіє” настільки схожі між собою, що знову постає питання про ймовірність продукування їх в якомусь одному регіоні. Близькі аналогії з території Ірану на цьому не вичерпуються: серед знахідок із Зівіє характерними є пряжка-пронизка із кабанячого ікла, половина бронзового трипетельного псалія з орлиною голівкою, бронзові дво- і трилопатеві вістря стріл келермеських типів. З цієї ж місцевості, хоча і не в комплексі поховання, походить пара зовсім скифських кістяних псаліїв з голівкою грифо-барана і копитцем¹⁷. Отже, судячи з наведених паралелей, бронзові пряжки-пронизки з Городниці, Братишева (курган - 1) та Переведова можуть датуватися в межах II-ої половини VII - початку VI ст. до н. е.

Що ж до кістяного наверхня псалія з Ніври, то прямі аналоги до нього відомі лише з двох пам'яток: в українському лісостепі на Півночі (Репяховата Могила) та Передкавказзі (Келермеські кургани № 1, 2). Наприклад, у похованнях № 1 та № 2 Репяховатої Могили знайдені зотлілі дерев'яні або рогові псалії з кістяними наконечниками у вигляді голівки коня і грифо-барана. Згідно з останнім передатуванням (за Г.Коссаком), комплекс Репяховатої Могили відноситься до II-ої половини VII ст. до н. е.¹⁸.

У другій зі згаданих пам'яток - у славнозвісному келермеському кургані № 1 (в якому з двох боків центральної гробниці було 24 коні), крім звичайних для того часу залізних стержнеподібних псаліїв із загнутим кінцем і трьома петлями, було знайдено також “...псалії, очевидно, виготовлені з дерева із кістяними наверхнями у вигляді голівки барана на одному кінці і копитцями біля другого”¹⁹. Так само в другому келермеському кургані поряд з кіньми виявлено “...дерев'яні псалії з кістяними наверхнями”. Три з них, як бачимо, зображають такого ж грифо-барана, що й на наверхні з Ніври (рис. 3; 19-21). Г. Коссак датує келермеські кургани № 1, 2 приблизно II-ою чвертю VII ст. до н. е., беручи їх інвентар за основу для виділення II-го (ранньокелермеського) етапу у ранньоскифській культурі²⁰.

¹⁶ *Chochorowski J.* Die Vekerzug-kultur-fragen ihrer genese und chronologie // *Acta archeologica Carpathica.* - 1984. - Т. XXIII. - S. 116, tabl. 6, 28; *Chochorowski J.* Die Vekerzug-kultur. Charakteristik der funde. - Warszawa-Kraków, 1985. - S. 111-112, rys. 37, 6; *Bukowski Z.* Zachodni zasięg oddziaływań tzw. scytyjskich... - S. 400.

¹⁷ *Ильинская В.* Современное состояние проблемы скифского звериного стиля // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - Москва, 1976. - С. 23, рис. 3.

¹⁸ *Kossak G.* Von den Anfängen des skythoairanischen Tierstiils // *Skythika.* - München, 1987 - S. 82-83.

¹⁹ *Ильинская В., Тереножкин О.* Ук. соч. - С. 63.

²⁰ *Kossak G.* Op. cit. - S. 41-71, 84.

Келермеські навершя і навершя з Ніври за функціональним призначенням аналогічні. І тут, і там для закріплення кістяної насадки на псалій використовували муфтову систему зі стержнем-фіксатором. Різниця між галицьким і передкавказькими екземплярами лише в тому, що головний отвір на келермеських навершях міститься на бічній стороні втулки, а на наверші з Ніври - з тильного боку (рис. 1; 1). Манера зображення також різниться лише у деталях. Перше - око грифо-барана з Ніври "посаджене" внизу завитка рогів, тоді як в Келермесі - посередині або вгорі. У пам'ятках ранньоскіфського часу лісостепової України подібно розміщене око (в нижній частині рогів) має лише грифо-баран на кістяному псалії з кургану № 2 у Вовківцях на Посуллі (розкопки С.Мазаракі 1886 р.). Друге - баранячі роги на галицькому наверші спеціально поцятковані луночками для уподібнення зі справжніми рогами, які мають гофровану поверхню. Завершуються роги грифо-барана з Ніври парою старанно вирізаних ратиць (рис. 1; 1). На келермеських зразках (не лише на псаліях, але й на численних кістяних пронизках, які з точністю до окремих деталей копіюють все той же канонізований образ грифо-барана, поверхня рогів додатково не прикрашалась і не увінчувалась зображенням ратиць. (Винятком є, мабуть, псалій зі Старшої Могили, на кінцях рогів якого чітко вимодельовані копита. Увесь комплекс Старшої Могили зараз синхронізується з другим (ранньокелермеським) етапом ранньоскіфської культури). Третє - очі на наверші з Ніври з'єднані між собою тонкою лінією, до якої в середній частині приєднана ще одна - перпендикулярна лінія, котра, в свою чергу опускаючись на потилицю, роздвоюється і плавно переходить у рельєфний вигин рогів. Аналогів такої манери зображення (чи радше - майстерного поєднання різних іконографічних елементів) ми не знайшли. Четверте - звичай прикрашувати дзьоб грифо-барана двома-трьома парами круто вигнутих ліній (звична для того часу річ, яка практикувалась для оздоблення як пряжок-пронизок, так і псаліїв). Найближчим аналогом у цьому плані до навершя з Ніври є все те ж кістяне навершя псалія з Келермеса (рис. 3; 19-21). На келермеських пронизках навіть повторюється такий елемент декору дзьоба, як закінчення ліній у вигляді "хвоста ластівки" (рис. 3; 23-25). Цікаво, що таке ж закінчення ліній бачимо на дзьобі грифоподібної істоти з основного поховання на Темир-Горі в Криму²¹. Оскільки, в комплекс кургану на Темир-Горі входила родосько-мілетська ойнохойя класу Камира, яка датується II-ою чвертю - серединою VII ст. до н.е., то очевидно, що і кістяна голівка грифо-барана, і похідні від неї за мане-

²¹ Ильинская В. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля // Советская археология. - 1965. - № 1. - С. 102; Она же. Современное состояние проблемы... - С. 23-24.

рою виконання знахідки в інших районах можуть датуватися цим часом²².

Цікаві паралелі до західноукраїнських зразків скіфського звіриного стилю знаходимо серед матеріалів вже згаданої еталонної пам'ятки у Вірменії - міста Тейшебаїні (Кармир-Блур). Наприклад, на скелеті коня, який загинув під час штурму цієї фортеці знайдено дві пряжки-пронизки того ж типу, що й виріб з Переведова (перша група). В одній з винних пивниць Тейшебаїні знайдено вуздечку скіфського типу, до складу якої (крім залізних вудил і псаліїв) входили бронзові пряжки-пронизки, із яких три у вигляді орлиної голівки й одна - голівки барана. Другу вуздечку знайдено в приміщенні № 18. Вуздечка мала залізні вудила, пряжку-пронизку у вигляді пташиного дзьоба та кістяні пластинчаті псалії, на верхніх кінцях яких були голівки тварин²³. В одному з приміщень головних воріт цитаделі виявлено т. зв. "кімнату воротаря", де лежали заготовки з оленячого рога та вирізана з кістки голівка грифо-барана²⁴. Крім того, в приміщеннях цитаделі знайдено не менше п'яти вирізаних з кістки голівок орла, барана та грифо-барана. Одна з цих голівок лежала біля розпиляних заготовок²⁵.

Слід особливо підкреслити, що на вершя з Ніври - друга в Україні знахідка кістяних псаліїв роз'ємного типу з насадками (перша - в похованнях 1, 2 Репяховатої Могили на Поросці). В цілому, кістяні псалії типові для культури ранньоскіфського часу лісостепової України (наприклад, лише на Посуллі, за даними В.Ільїнської, виявлено не менше 120 пар кістяних трипетельних псаліїв, оформлених у традиціях скіфського звіриного стилю²⁶. Однак, абсолютна більшість з них датується VI ст. до н. е. (а тепер, з урахуванням переглянутої хронології, можливо, і кінцем VII ст. до н. е.). Між тим, найраніші зразки кістяних псаліїв із зооморфним завершенням відомі в Закавказзі і Передній Азії, де вони відносяться до часу скіфських походів VII ст. до н. е. (Тлі, Самтавро, Кармир-Блур, Зівіе²⁷).

Ця обставина може вказувати на те, що кістяні псалії даного типу входили до складу найдавнішої власне скіфської вузди, яка використовувалась під час передньоазіатських походів скіфів. На цій підставі

²² *Копейкина Л.* Родосско-ионийская ойнохойя из кургана Темир-Гора // Вестник древней истории. - 1972. - Т. 1. - С. 147; *Яковенко Е.* Предметы звериного стиля в раннескифских памятниках Крыма // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. - Москва, 1976. - С. 128, 130, рис. 1.

²³ *Пиотровский Б.* Скифы и Древний Восток // Советская археология. - 1954. - № 19. - С. 142.

²⁴ Там же.

²⁵ *Пиотровский Б.* Город Бога Тейшебы (Кармир-Блур) // Советская археология. - 1959. - № 12; *Пиотровский Б.* Ванское Царство. - Москва, 1959. - С. 242; *Ильинская В., Тереножкин О.* Ук соч. - С. 34.

²⁶ *Ильинская В.* Скифы Днепровского лесостепного левобережья. - К., 1968. - С. 106.

²⁷ *Мурзин В.* Скифская архаика Северного Причерноморья. - К., 1984. - С. 81.

появу подібних псаліїв у лісостепових районах окремі дослідники схильні пояснювати перш за все скіфськими впливами зі степової зони²⁸.

Отже, беручи до уваги наведені аналогії, час створення та використання кістяного навершя псалія з Ніври може укладатися в рамки II-го (ранньокелермеського) етапу ранньоскіфської культури, що відповідає приблизно II-ій чверті VII ст. до н. е.

Образ грифо-барана у скіфському мистецтві, як прийнято вважати, з'явився під впливом мистецтва Стародавнього Сходу та Малої Азії. На скіфському ґрунті він зазнав певних формальних змін, оскільки замість вух з'явилися роги і рогатий грифон став типовим зразком скіфського мистецтва. Подібної думки дотримувався свого часу М. Артамонов, який також вказував на зв'язок грифо-барана з хетським, урартським і греко-іонійським грифом²⁹.

На сьогодні на території лісостепу відомо 40 зображень голівок фантастичних тварин, які походять із 13 комплексів. Із них до пізньоархаїчного часу можна твердо віднести, на думку О. Шкурко, лише 6 зображень³⁰. Таким чином, голівка грифо-барана з Ніври є сьомою у цьому списку. Звезимо й цей перелік, оскільки кістяних навершів псаліїв найранішого типу в Україні сьогодні відомо лише два; з Ніври і зі Старшої Могили. Саме такі псалії (із зооморфним завершенням) І. Медведська приймає за хронологічний показник I-го та II-го етапів ранньоскіфської культури.

Мабуть, є всі підстави вважати, що навершя псалія з Ніври було привнесене сюди ззовні. Про інокультурність (по відношенню до місцевого матеріалу) свідчить і його технічне виконання. Це - справжня фаховість, причому найвищого гатунку, якої неможливо було досягнути, наслідуючи чиїсь "чужі за духом" зразки. Навершя, а відтак, очевидно, і весь псалій зробила особа, яка не лишень мала тривалий досвід у виготовленні подібних речей, але й жила тим світом скіфської архаїки, творила і мислила його категоріями.

За яких обставин могли з'явитись на скідногалицьких теренах кістяне навершя і пряжки-пронизки ранньоскіфського зразка? Почнемо з того, що судячи за матеріалами з Келермеса та інших передкавказьких комплексів (біля ст. Кримська, хут. Красне Знамя, с. Нартан та ін.) у середині VII ст. до н. е. розпочалося інтенсивне освоєння скіфами меотських і кобанських земель. Це сталося, як вважають дослідники, внаслідок відтоку частини кочівницьких контин-

²⁸ Там же.

²⁹ Артамонов М. Происхождение скифского искусства // Советская археология. - 1969. - № 4. - С. 27.

³⁰ Шкурко О. Фантастические существа в искусстве лесостепной Скифии // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. - Ч. 2. - Труды Государственного исторического музея. - Москва, 1982. - Вып. 54. - С. 3. (Висловлюю щирю подяку п. Сергію Махортих і п. Юрію Полідовичу за інформацію щодо літератури з цього питання).

гентів покоління Ішпакая-Партатуа із Передньої Азії в перші десятиліття правління Ашшурбаніпала, не пізніше 660 р. до н. е.³¹. Власне тому у Передкавказзі значно раніше, ніж в Північному Причорномор'ї, з'являються численні типи вуздового спорядження (кістяні зооморфні пронизки, наконечники дерев'яних псалів та ін.).

Оскільки найближчі паралелі до навершя псалія з Ніври походять саме з Передкавказзя (Келермес), а не з території ранньоскіфських груп українського лісостепу (що, зрештою, було б логічним і вповні очікуваним), то в такому разі напрошується здогад про привнесення цього навершя на Галицьке Поділля вихідцями із Кубані під час одного з маршових походів на захід. Були це пізні кімерійці чи ранні скіфи, які щойно вернули з передньоазіатських воєнних експедицій, сьогодні важко щось певне сказати. Не слід виключати можливості участі в цих кампаніях і нескіфського автохтонного населення - меотів.

Зазначимо, що певний вплив середовища передкавказьких культур населення Східної Галичини зазнавало ще на самому початку залізного віку. Так, у носіїв висоцької культури на чорногорівському етапі з'являються кам'яні бойові молотки і кам'яні круглі булави (Висоцьке, Лугове, Золочів), прямі аналоги яким численно представлені в давньомеотських похованнях Північного Кавказу і в похованнях VIII - початку VII ст. до н. е. степової зони Північного Причорномор'я³². Цим, вже второваним шляхом і могло бути принесене на Західне Поділля навершя з Ніври.

Особливо цікавим є те, що час появи ніврського навершя - II чверть VII ст. до н. е. - передє основній масі західноподільських курганів ранньоскіфської доби. Тобто, пов'язувати це навершя зі західноподільською групою, яка датується в основному кінцем VII - V ст. до н. е., немає підстав. Якщо ж використати культурно-хронологічну шкалу розвитку місцевих культур, розроблену, наприклад, Т.Сулімірським (1938), то навершя з Ніври потрапляє в перший період, коли місцева культура продовжувала ще лінію розвитку фрако-кімерійського періоду, зберігаючи семигородські елементи (нагадаємо, що другий період на Західному Поділлі за Т.Сулімірським це власне час поширення культури "понтійсько-скіфського масиву"³³. З початком другого періоду можемо пов'язувати появу бронзових пряжок-пронизок з Городниці, Братишева, Переведова. Сам факт появи передкавказького навершя на Західному Поділлі наприкінці фрако-кімерійського періоду (остання стадія якого відповідає ранньоке-

³¹ Галанина Л. К вопросу о кубанском очаге раннескифской культуры // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов международной конференции. - Запорожье, 1994. - С. 50-51.

³² Бандрієвський М. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. - Львів, 1994. - С. 128.

³³ Sulimirski T. Die thrako-kimmerische Periode in Südostpolen // Wiener Prahistorische Zeitung. - 1938. - Т. 17. - S. 151

лермеському етапу РСК) підтверджує схему Л.Крушельницької, яка виділяє для цього часу V-й етап активізації культурних та етнічних змін на Прикарпатті та Західній Волині³⁴.

Якщо вже синхронізувати час появи на наших землях наверхш з Ніври з котроюсь із добре датованих тутешніх пам'яток, то в першу чергу слід співставити його з часом заховання золотих Михалківських скарбів, тобто серединою VII ст. до н. е.³⁵

Правомірність такого порівняння стає більш очевидною, коли взяти до уваги, що відстань між с.Нівра і с.Михалкове всього 14 км. Можливо, реальна військова загроза, яку становили прийшли на той час на Західне Поділля передкавказькі номади (одним з яких і був, мабуть, власник псалія з Ніври), змусила місцеву жрецьку верхівку або аристократію сховати свої скарби в землі. Той факт, що ті 7,5 кг коштовностей із щирого золота поблизу сучасного с.Михалкове так і залишилися неторкнутими до кінця XIX ст., свідчить, напевне, про якусь зміну ситуації, яка таки відбулася. Не вважаємо, що мова повинна йти про винищення чи витіснення місцевого західноподільського населення прийшлим. Малоімовірною є й асиміляційна гіпотеза. Швидше всього для Східної Галичини це був час кількох активних, але - епізодичних і короткочасних (в історичному вимірі) військових набігів номадів, які не вплинули на етнічний склад населення на місцях.

Зрештою, детальне з'ясування усіх обставин, за яких з'явилися на Західному Поділлі згадані зразки скіфського ужиткового мистецтва - справа майбутнього.

³⁴ Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. - К., 1985. - С. 149.

³⁵ Там же. - С. 134.

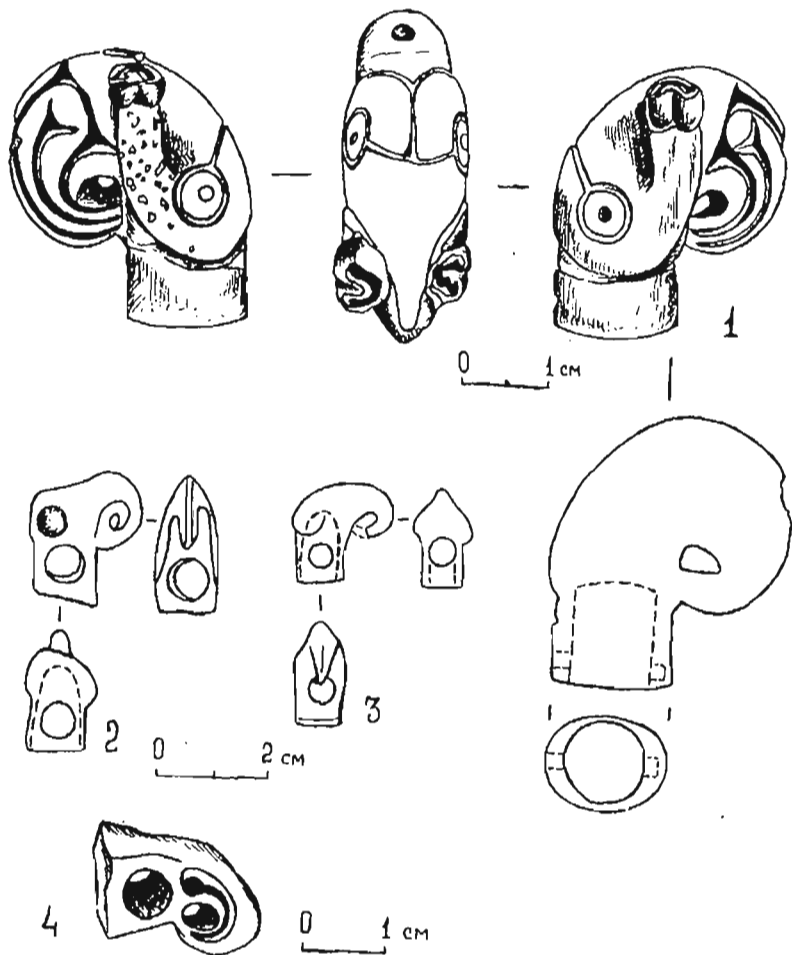
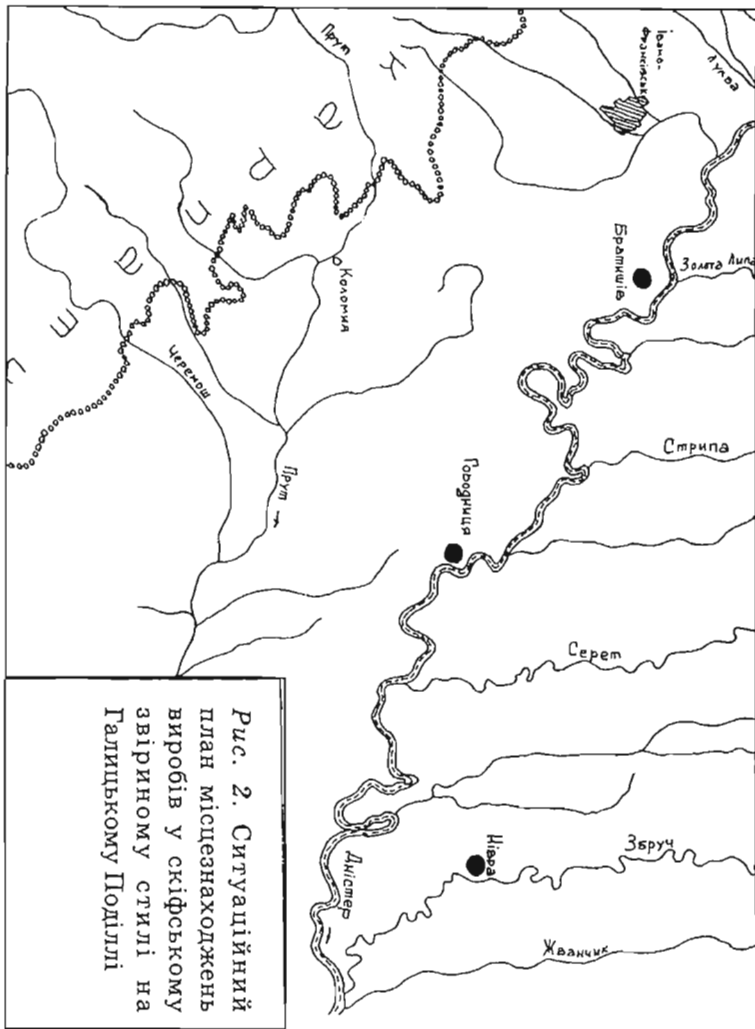

Рис. 1. Кістяні і бронзові вироби скіфського звіриного стилю із Західної України: 1 - кістяне навершя псалія із с. Нівра Борщівського району; 2 - бронзова пряжка-пронизка з кургану № 1 біля с. Братишева Тлумацького району; 3 - бронзова пряжка-пронизка з Городниці Городенківського району; 4 - бронзова пронизка зі с. Переведів Сокальського району

п р а ж к и — п р о н и з к и			п с а л і і	пункт випів
3 група	2 група	1 група		
				Центральна Європа 1
				Західна Україна 2
				Лісостеп України 3
				Перекарпаття 4
				Вірменія 5
				Іранський Курдистан 6

Рис. 3. Порівняльна таблиця зооморфних мотивів на псаліях та пряжках-пронизках VII-VI ст. до н.е.: 1 - Брожек; 2 - невідома місцевість в Угорщині; 3 - Нівра; 4 - Переведів; 5 - Братишів, курган №1; 6 - Городниця; 7 - Матусів, Репяховата Могила; 8 - Вовківці, курган №2 (1886); 9 - Матусів, Репяховата Могила; 10 - Аксютинці (розкопки Т.Кибальчича); 11 - Попівка (колекція КІМ); 12 - Мачухи; 13 - Матусів; 14 - Попівка, курган №9; 15 - Журівка, курган №407; 16 - Попівка курган №10; 17 - Журівка, курган №407; 18 - Гуляй Город курган №38; 19-21 - Келермес, кургани №1-2 (1904); 22 - Каменомостський могильник; 23-25 - кістяні пряжки з келермесських курганів; 26-32 - з фортеці Тейшебаїні (суч. с. Кармир-Блур, Вірменія); 33-37 - із Зівіє та його околиць (Іранський Курдистан)

Рис. 4. Місцезнаходження кістяних зооморфних навершів псаліїв початку ранньоскіфського часу та аналогії до них: 1 - Нівра; 2 - Матусів, Репяховата Могила; 3 - Келермес; 4 - Тейшебаїні (Кармир-Блур); 5 - Зівіє (Іранський Курдистан)

ПРОБЛЕМА ІРАНСЬКОГО ТА “ІНДОІРАНСЬКОГО” НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В АНТИЧНУ ЕПОХУ

Однією з найбільш важливих проблем історії Північного Причорномор'я в античну епоху є проблема етнововної приналежності населення цього краю.

Сліди лексики давніх племен, котрі населяли в I тис. до н.е. територію Південної України, зберігаються лише в топонімічних назвах та в ономастичному матеріалі, який дійшов до нас з античних джерел. У результаті аналізу цього матеріалу такими відомими вченими, як К.Мюленгоф, В.Міллер, М.Фасмер, В.І.Абаев, Л.Згуста, Я.Харматта, було доведено, що мова причорноморських скифів належала до північної підгрупи східноіранської групи¹.

Неодноразово деякі лінгвісти та історики, досліджуючи давньогрецькі та давньоримські письмові джерела, що містять лексику північнопричорноморського населення I тис. до н.е., приходили до висновку, що крім іранських племен в даному регіоні проживали також індоарії. Так у 20-40-х рр. XX ст. австрійський учений П.Кречмер висловлював думку про розселення індоарійських племен в античну епоху на території Тамані та Прикубання. Цю версію підтримував В.Брандештайн, але відхилили В.Ейлерс, М.Майргофер та Р.Хаушильд. У середині 70-х рр. гіпотеза про перебування індоаріїв у Північному Причорномор'ї та на Кавказі була відроджена радянським славістом О.М.Трубачовим. Спочатку він вважав, що індоарійські племена мешкали у Східному Приазов'ї, а потім приєднав до цього ареалу Південний Крим та Нижнє Подунав'я², а також Північно-Західний Кавказ³.

Іранські мови, маючи схожість з іншими мовами індоєвропейської сім'ї, особливо близькі до індоарійських і утворюють разом з ними індоіранську (арійську) групу індоєвропейських мов. Індоарійські та іранські мови зберегли спільні, успадковані від епохи існування загальноіндоєвропейських діалектів елементи, які часто мали однакові риси розвитку. Між мовами цих груп існує історична спільність у граматиці, а саме, в іменній та дієслівній флексії, у відмінюванні

¹ Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. - Москва, 1979. - С. 272-364. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. - Москва, 1977. - С. 14.

² Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Об ираноязычном и “индоарийском” населении Северного Причерноморья в античную эпоху // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. - Москва, 1984. - С. 47.

³ Там же.

займенників, у системі словотворення та синтаксичних конструкціях⁴. Дуже близькі за своїм лексичним складом стародавні індоарійські (ведична та санскрит) та давньоіранські (мова Авести, давньоперська та скіфо-сарматські діалекти) мови, що існували у другій половині II - першій половині I тис. до н.е. Мови Вед та Авести, найдавніших літературних пам'яток індійських та іранських народів, настільки схожі між собою, що їх часто вважали двома діалектами однієї мови⁵.

Детальний аналіз найдавніших письмових джерел, епосу давніх індійських та іранських народів, а також лінгвістичних даних показує, що тривалий час предки індоарійців та іранців жили на спільній території, мали багато схожого у господарстві, культурі та ідеології. Це були пастуші племена, що займалися як скотарством, так і землеробством⁶. Велику роль у господарстві аріїв відіграло конярство. Коней використовували також у військовій справі. Ними були запряжені легкі бойові колісниці⁷. Цим арії, як і інші індоєвропейські народи, відрізнялись від населення найдавніших держав Близького й Середнього Сходу і Південної Азії, де до приходу індоєвропейців конярством не займалися ні в господарстві, ні у військовій справі. Крім того, в аріїв існував обряд ашвамедха, тобто принесення в жертву коней при похованні⁸.

Результати дослідження давніх мов і культури індоіранців дають можливість ближче підійти до вирішення питання прабатьківщини аріїв, а також можливості перебування аріїв на території Південної України. В європейській і світовій науці існували найрізноманітніші концепції з цього приводу. Зокрема, П.Кречмер і, ще раніше, німецький учений К.Ріттер вважали, що прабатьківщина аріїв була у Північному Причорномор'ї⁹, а Г.Хірт та Г.Хюсінг шукали її на півночі Німеччини або в Скандинавії¹⁰. Були й інші версії, зокрема, про Індію як прабатьківщину індоаріїв, що висувалися вченими, які не брали до уваги схожість між давніми індоарійськими та дав-

⁴ *Оранский И.М.* Введение // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. - Москва, 1979. - С. 27.

⁵ *Елизаренкова Т.Я.* "Ригведа" - великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа. Мандалы I-IV. - Москва, 1989. - С. 437.

⁶ *Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф.* Индия в древности. - Москва, 1985.

⁷ *Papola A.* The coming of the Arians to Iran and India and the cultural and ethnic identity of the Dīsas // *Studia Orientalia*. - Helsinki, 1988. - Vol. 64. - S. 198-199.

⁸ *Кузьмина Е.Е.* Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей // Вестник древней истории. - Москва, 1974. - С. 68-87.

⁹ *Шилов Ю.* Як "прочитати" причорноморські кургани // Всесвіт. - К., 1989. - № 3. - С. 154-158.

¹⁰ *Грантовский Э.А.* Ранняя история иранских племен Передней Азии. - Москва, 1970. - С. 14.

ньоіранськими мовами. Тепер такі концепції мають суто історіографічний інтерес¹¹.

Найбільш поширена в наш час версія про формування індоіранської етномовної спільності на території Північного Причорномор'я і сусідніх степових областей. Тут учені знаходять археологічний матеріал, що засвідчує наявність у населення доби неоліту, енеоліту та бронзового віку характерних для арійських племен особливостей господарства та культури. Так, на території поширення середньостогівської культури (4200-3500 рр. до н.е.) було знайдено ранні сліди доместикації коня¹². Протягом III-II тис. до н.е. племена, що розводили свійських коней, розселились на території Поволжя та Зауралля. На цих землях є сліди масового жертвоприношення коней, яких убивали після смерті представників родоплемінної знаті і клали в могили померлих¹³. Цей обряд нагадує ашвамедху, відому з індоарійської традиції.

Про розселення в давнину індоіранських племен на великій території від Дунаю до Уралу і далі, до Обі та Єнісею, свідчать притаманні цій території гідроніми, які мають, на думку відомих лінгвістів, загальноарійську, іранську і навіть індоарійську етимологію¹⁴.

Щоб охарактеризувати етимологічні дослідження ономастичного, топонімичного та гідронімичного матеріалу, що відноситься до античної епохи і наступних століть, а також для того, щоб визначити приналежність лексики цього матеріалу до певної етномовної групи (можливо, до індоарійської або іранської) треба зупинитись на питанні відмінностей між індоарійськими мовами та іранськими, а також з'ясувати, чим вони відрізняються від загальноарійських, їхніх спільних предків, що особливо чітко простежується в області фонетики, головним чином, у системі консонантизму:

1) арійські дзвінки змичні придихальні *bh, *dh, *gh зберігають свій вигляд у давньоіндійських мовах і перетворюються в давньоіранські дзвінки змичні непридихальні b, d, g (ар. *bhratar // д.-інд. bhrātar - // ав. та д.-перс. bratar - "брат"; ар. *grabh - // д.-інд. grabh - // д.-перс. grab - "хапати"; ар. *dhār - // д.-інд. dhār - // ав. та д.-перс. dār - "тримати, мати"; ар. *hama - // д.-інд. gharma // ав. garθma -, д.-перс. gamma - "гарячий");

2) арійські глухі змичні придихальні *ph, *th, *kh зберігаються у давніх індоарійських мовах і відображаються в давньоіранських, як щільні f, θ, x (ар. *karpha // д.-інд. karpha - // ав. kafa, д.-перс. kaf -

¹¹ Гафуров Б.Г. Таджики. - Душанбе, 1989. - С. 33-53.

¹² Pigott S. The Earliest Wheeled Transport: From the Atlantic Coast to the Caspian Sea. - London, 1983. - S. 57.

¹³ Кузьмина Е.Е. Ук. соч. - С. 68-87.

¹⁴ Абаев В.И. Словарь гидронимов // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. - Москва, 1984. - С. 267-268.

“слиз”; ар. *ratha // д.-інд. rátha// ав. raθa - “колісниця”; ар. *sakha - // д.-інд. sákha - // ав. hahā - , д.-перс. hahā - “друг, побратим”);

3) арійські глухі змичні *p, *t, *k зберігаються у давніх індоарійських мовах і переходять в давньоіранських у щільові f, θ, x (ар. *praś - // д.-інд. praś // д.-перс. fraθ - “питати”; ар. *putra - // д.-інд. putra - // ав. puθra - “син”; ар. *kšau - // д.-інд. kšau - //ав. xša /y/ - “володіти, правити”).

4) арійське *c, схоже на український звук “ч” (і.-е. *k), відображається як ś у давньоіндійських мовах і як š в авестійській мові та θ (схоже на θ в англійській мові (наприклад, у слові thin - “тонкий”) у давньоперській (ар. *čata // д.-інд. śata - // ав. satθm - “сто”); арійські *j, *jh /і.-е. *ǵ, *gh/ перетворюються на j та h в давньоіндійських мовах і в давньоіранське z /g. - перс. d/: ар. *jantu - // д.-інд. jantu - // ав. zantu - “рід, плем’я”; ар. jhasta - // д.-інд. hasta - // ав. zasta, д.-перс. dasta - “рука”);

5) арійське *s зберігається в давньоіндійських мовах і відображається в давньоіранських як h (крім деяких випадків: 1) коли після цього *s стоїть глухий змичний p, t або k, африката è або сонант n, і в такому разі *s зберігається; 2) коли *s стоїть після p, то в давньоіндійських мовах сполучення *ps зберігається, а в іранських перетворюється на fs /: ар. *sapta - // д.-інд. sapta - // ав. hapta - “сім”¹⁵.

Як видно з наведених прикладів, майже всі граарійські консонанти зберігаються в індоарійських мовах і змінюються в іранських. Особливо звертають увагу лінгвісти на збереження у давньоіндійських мовах арійського *s і перехід його в іранське h. З цього переходу, що відбувся в ряді арійських мов та діалектах у глибоку давнину, як вважають лінгвісти, і починається історія іранської етномовної групи.

Виходячи з факту близькості, майже тотожності фонетичних характеристик у системі консонантизму між загальноарійськими діалектами до їхнього розподілу на індоарійські й іранські та давньоіндійськими мовами, автор даної статті робить висновок, що утворення індоарійських мов було певною стадією еволюції якщо не всіх, то, принаймні, більшості загальноарійських діалектів і, наскільки це видно з прикладів еволюції праарійських консонант, в індоарійські. Ця стадія йшла безпосередньо після періоду існування праарійських мов. Можна також висловити гіпотезу про те, що мови, які за їхніми лінгвістичними характеристиками слід віднести до індоарійських, були розповсюджені якщо не на всій території формування арійської етномовної спільноти у Східній Європі та в Заураллі, то, можливо, на більшій її частині. Утворилися індоарійські мови не пізніше першої половини II тис. до н.е. В цей же період носії цих мов розселилися на

¹⁵ Оранский И.М. Введение... - С. 29-31.

території Східної Азії¹⁶ і проникли на Близький та Середній Схід і в Північну Індію¹⁷. Про їхню появу на Близькому Сході свідчать тексти, що відносяться до XV - XIV ст. до н.е. і знайдені на півночі Месопотамії, де в середині II тис. до н.е. існувала держава Мітанні. В цих текстах є імена представників мітаннійської знаті, що мають індоарійські та праарійські корені. З приводу етномовної приналежності мітаннійських аріїв ще досі не вщухають суперечки. Але можна говорити про те, що за своїми фонетичними характеристиками лексика мітаннійців може відноситись до одного з індоарійських діалектів, а імена представників знаті нагадують за своїм звучанням імена індоарійських богів. Мітаннійські арії займалися розведенням коней, новим для народів Стародавнього Сходу заняттям. Для аріїв же, що прийшли зі Східної Європи, це було традиційне заняття. Трактат мітаннійця Кіккулі, що жив у XIV ст. до н.е. в Хеттському царстві, містить терміни арійського та індоарійського походження, пов'язані з конярством¹⁸.

Як свідчать результати археологічних досліджень останніх десятиліть на території Середньої Азії, Афганістану, Пакистану, Північної Індії, проведених науковими експедиціями Франції, Італії та СРСР, тут у XVIII-XV ст. до н.е. з'являються племена, що за своїми особливостями ведення господарства та специфікою культури і релігії можуть бути віднесені до індоарійської етнічної групи¹⁹.

Датування істориками, археологами та лінгвістами появи індоаріїв на території Середнього Сходу та Північної Індії в XVIII-XV ст. до н.е.²⁰ не суперечать широко розповсюдженій серед індологів версії щодо створення найдавнішої літературної пам'ятки давніх індіців - Рігведи - упродовж другої половини II тис. до н.е.²¹ Можливо, найдавніші гімни Рігведи з'явилися набагато раніше.

Якщо індоарійські племена з'являються на історичній арені країн Близького та Середнього Сходу упродовж другої чверті II тис. до н.е. і в другій половині II тис. до н.е. поступово освоюють райони Північної Індії²², то іранці проникають у Передню Азію значно пізніше - в перших століттях I тис. до н.е. В цей час на країни Близького та Середнього Сходу роблять спустошливі набіги іранські племена мідійців,

¹⁶ *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. - Москва, 1977. - С. 51-57; *Трубачов О.Н.* Indo-Arīca в Северном Причерноморье // Вопросы языкознания. - Москва, 1981. - Вып. 2. - С. 3-21; *Трубачев О.Н.* Indo-Arīca в Скифии и Дакии // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. - Москва, 1984.

¹⁷ *Parpola A.* Op. cit. - S. 232-243.

¹⁸ *Елизаренкова Т.Я.* Ук. соч. - С. 430-431.

¹⁹ *Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф.* - Ук. соч. - С. 129-142; *Parpola A.* Op. cit. - S. 241.

²⁰ *Parpola A.* Op. cit. - S. 241-242.

²¹ *Елизаренкова Т.Я.* Ук. соч. - С. 436-437.

²² *Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф.* Ук. соч. - С. 129-142.

кіммерійців, скіфів, а в VI ст. до н.е. більша частина регіону була завойована персами. Найдавніша літературна пам'ятка іранців - Авеста - датується не раніше ніж 1100-им р. до н.е.²³ Давньоіранська мова Авести, хоч і дуже схожа на мову Рігведи, все ж за своїми фонетичними характеристиками більше відрізняється від праарійських діалектів, ніж давньоіндійські мови. Хоч між системами консонантизму в загальноарійських діалектах та в давньоіндійських мовах існує значно більше відмінностей, ніж між цими системами у праарійських діалектах та в давньоіндійських мовах, однак це, можливо, зайвий раз свідчить про те, що стадія формування іранських мов була на декілька століть пізніше, ніж період утворення індоарійських мов. Це було, принаймні, в останніх десятиліттях II тис. до н.е.

Прабатьківщина іранських племен, можливо, розташовувалась у районі приволзьких степів, північного заходу Казахстану та півночі Середньої Азії. До такого висновку можна прийти, проаналізувавши дослідження іраністами текстів Авести²⁴. З Поволжя, як вважає ряд археологів, в останні століття II тис. до н.е. та на початку I тис. до н.е. поступово переселилися на територію Північного Причорномор'я іранські племена скіфів²⁵.

Якщо вважати істинним твердження про те, що Північне Причорномор'я та райони, що межують з ним, входили до області початкового розселення арійських племен ще в IV-III тис. до н.е., а давньоіранські племена з властивими їм лінгвістичними особливостями з'являються тут лише на рубежі II і I тисячоліть до н.е., то можна зробити висновок, що арійське населення, котре жило в даному регіоні до приходу іранців, розмовляло на праарійських діалектах, які були дуже схожі на давньоіндійські мови.

Треба надзвичайно обережно підходити до питання віднесення до певної мови ономастичного матеріалу, що зберігає сліди мов племен і народів Північного Причорномор'я античної епохи, а також топонімічних назв даного району. Що ж до власних імен представників місцевого населення в античних джерелах, то вони часто записувалися давніми греками так, як їм було зручніше вимовляти. Наприклад: давньогрецьке ім'я Бардії, сина царя Кіра, було відображено в грецьких джерелах словом Smerdis. Крім того, необхідно враховувати те, що праарійське чи іранське населення, котре жило у Північному Причорномор'ї, в своїх мовах мало діалектні особливості, які відрізняли ці мови від мов арійських племен і народів інших регіонів²⁶.

²³ Елизаренкова Т.Я. Ук. соч. - С. 440.

²⁴ Оранский И.М. Введение в иранскую филологию. - Москва, 1988. - С. 64; Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. - Москва, 1988. - С. 3-11.

²⁵ Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. - Ленинград, 1974. - С. 23.

²⁶ Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Ук. соч. - С. 48-49; Граков Б.Н. Скифы. - Москва, 1971. - С. 25-26.

Деякі лінгвістичні особливості мов та діалектів населення Північного Причорномор'я, що властиві, правда, взагалі мовам, які входять до північної підгрупи східної групи іранських мов (согдійська, хорезмійська, осетинська та скіфо-сарматські діалекти), були виявлені іраністами. Це - відповідність у певних словах звуку θ (схоже на англійське th в слові this - "цей") в одних скіфських діалектах звукові L в інших. Наприклад: у давньогрецьких джерелах етнонім "скіфи" позначається словами skuθa та skolo-tai. Закінчення -tai, що вказує на множину, свідчить про те, що скіфські діалекти мали спільне в граматичному устрої з хорезмійською, осетинською²⁷ та согдійськими мовами, де іменники у множині мають близьке по звучанню закінчення -ta²⁸.

Це - лише незначна частина аргументів на користь положення про належність скіфських діалектів до східноіранської групи. Попри ряд спірних положень щодо інтерпретації скіфо-сарматської лексики, в цілому можна вірити таким відомим дослідникам, як В.І.Абаєв та М.Фасмер, які проводять давньоіранську етимологію скіфського ономастичного матеріалу²⁹. Вони, виділяючи основи скіфських слів, наводять при цьому приклади їхньої співзвучності з іншими словами іранських мов, чиї основи близькі за звучанням до основ досліджуваних слів скіфських діалектів, щоб виявити їхнє значення. Таким чином здійснюється переклад лексики причорноморських скіфів, що дійшла до нас, і визначається приналежність діалектів давнього населення регіону до певної етномовної групи.

Результати аналізу скіфо-сарматської лексики такими відомими лінгвістами, як В.І.Абаєв, М.Фасмер, Л.Згуста та ін., спростовують твердження таких дослідників, як наприклад, Л.Лелеков, про те, що скіфські діалекти не належать до іранської групи³⁰. Що стосується уже згаданого О.М.Трубачова, то він вважає, що іраномовними були лише скіфи і сармати, які жили у степовій зоні Північного Причорномор'я, а узбережжя Чорного та Азовського морів було заселене племенами індоарійської та фракійської етномовних груп. Цьому суперечить засвоєна давніми греками назва Чорного моря - Понтос Евксінос, що, можливо, має скіфську етимологію і походить від слова "акшайна", тобто "темний"³¹. Можна навести ще один аргумент: назва давньогрецької колонії Пантікапея на березі Керченської протоки походить, на думку В.І.Абаєва та М.Фасмера, від слів panti - "шлях" та кара - "риба". Перше слово схоже на авест. panta та д.-інд. panthi -

²⁷ Там же. - С. 50-51.

²⁸ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. - Москва, 1981. - С. 422.

²⁹ Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия. - С. 276-310.

³⁰ Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Ук. соч. - С. 51.

³¹ Там же. - С. 49-50.

“шлях”³², а друге співзвучне з афг. kab - “риба” та схожими словами в осетинській та согдійських мовах, що мають таке ж значення³³.

Заслугове також схвалення критика вченими-іраністами довільного членування О.М.Трубачовим на морфеми слів, що означають імена скіфських божеств - Гойтосір, Арпоксай, Табіті. Він вважає виділені морфеми даних слів індоарійськими за походженням. Учені, які намагаються всесторонньо аналізувати скіфо-сарматську лексику, не можуть згодитися з висновками О.М.Трубачова щодо індоарійського походження згаданих елементів лексики³⁴.

Але, можливо, в деяких випадках О.М.Трубачов має рацію. Як він зазначає, вчені-іраністи у своїй критиці не згадують індоарійську етимологізацію деяких слів. Це стосується таких ономастичних назв, як Βουθόνατος та Μοῦσαῖνα³⁵. перша схожа, на його думку, на санскр. Bhutanatha, що означає “володар духів”, а друга нагадує санскр. mahadeva - “великий бог”³⁶. Індоарійським О.М.Трубачов вважає також слово ΣΑΣΤΡΑ, що, на його думку, близьке до санскр. śastra, що означає “зв’язок, книга”³⁷, а також “повчання, правило”. Може, це слово має щось спільне з санскр. sastra (с близьке до пом’якшеного “ш”) - “заклик, хвала, нагорода”. Згаданий напис грецькими літерами трапляється в громадянській присязі жителів Херсонеса III ст. до н.е.). Племена таврів, що жили біля Херсонеса, як вважає О.М.Трубачов, як і сіндів, меотів, дандаріїв та ін., розмовляли на індоарійських діалектах³⁸.

Важко робити остаточний висновок щодо етимологізації згаданих елементів лексики мов та діалектів населення Північного Причорномор’я: сіндів, дандаріїв та ін., хоча вони й нагадують давньоіндійські слова. Якщо прийняти гіпотезу про арійське походження згаданих лексичних одиниць, то можна зробити висновок, що вони належали до праарійських діалектів, схожих на індоарійські мови за своїми фонетичними та граматичними характеристиками, і ці діалекти були широко розповсюджені у Північному Причорномор’ї задовго до приходу іранських племен.

Через обмеженість наукового матеріалу важко говорити більш конкретно про етнокультурну ситуацію в Північному Причорномор’ї в античну епоху. Можливо, іранські племена, що сформувались як етномова група в степах Поволжя, Казахстану та Середньої Азії і розселились на території Південної України, повністю асимілювали місцеве населення в мовному та культурному відношеннях. А від пра-

³² Абаев В.И. Скифо-сарматские наречия. - С. 297-298.

³³ Грантовский Э.А., Раевский Д.С. Ук. соч. - С. 49-50.

³⁴ Там же. - С. 47-62.

³⁵ Трубачов О.Н. Indo-Arica в Скифии и Дакии... - С. 148-152.

³⁶ Он же. Indo-Arica в Северном Причерноморье... - С.8.

³⁷ Он же. Indo-Arica в Скифии и Дакии... - С. 148-152.

³⁸ Он же. Indo-Arica в Северном Причерноморье... - С. 3-21.

арійських діалектів у I тис. до н.е. в результаті такої асиміляції залишилися тільки власні імена та топонімічні назви і нечисленні терміни, що вживаються в грецьких джерелах. А може, автохтонні мови та діалекти ще довгий час співіснували з іранськими? Можна лише в загальному плані говорити, які саме етнічні групи населяли територію Південної України в глибоку давнину і брали участь у процесі етногенезу народів, що населяють Україну сьогодні.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕТНІЧНЕ ПОХОДЖЕННЯ ПРОТОБОЛГАР

Історична роль гунського вторгнення до східноєвропейських степів традиційно визнається всіма дослідниками. Саме гунни, витіснивши за Дунай вестготів, дали той вирішальний поштовх, який призвів до загибелі Західно-Римської імперії. З іншого боку, з часів гунських перемог на аланами та готами наступає тривалий, більш ніж тисячолітній період панування переважно тюркомовних кочівницьких народів у степах Східної Європи та, періодично, Середнього Подунав'я. Гунни, савіри, авари, хозари, заслуживши гучну славу кривавих завойовників і фундаторів величезних степових імперій, сходячи рано чи пізно з історичної арени, полишали за собою мізерну спадщину в матеріальній та духовній культурі сусідніх народів. Але, що найгірше, вони щезали майже безслідно, гублячись у наступних хвилях переселення.

Протоболгари в цьому відношенні становлять виняток, оскільки різні їх відгалуження взяли участь у формуванні цілого ряду народів Північного Кавказу і Середнього Поволжя, а також були активними чинниками у складанні болгарського етносу, розчинившись у середовищі слов'янських племен, в той же час залишивши свою етнічну назву. Але цьому передував досить довгий період їх панування у східноєвропейських степах, коли намітилися тенденції до консолідації споріднених племен гуно-болгар.

В "Історії Вірменії" Мойсея Хоренського (VII ст.) збереглися фрагменти з твору сирійського історика Мар-Абас Котіні, написаного приблизно в середині IV ст., де розповідається про переселення окремих груп болгар у Вірменію за правління царя Аршака (127-114 рр. до н.е.), коли "юрби болгарів пройшли через ворота Чора і піддали Вірменію грабежу та руйнуванню..."¹, після чого повернулися "в пасма Кавказьких гір". Значний хронологічний відрив цього явища від подій фактичної історії тюрко-болгар змушував дослідників сумніватися у достовірності цього повідомлення. М.І.Артамонов вважає, що протоболгари могли з'явитися у Східній Європі не раніше кінця IV ст. у складі гунської орди, і всі раніші згадки є анахронізмом². Тоді як Н.Я.Мерперт пропонував лише корегувати хронологію Мар-Абас Котіні зі свідченням інших джерел, зокрема грецького хронографа 354 р., де в числі народів, що проживали на північ від Кавказу, згадані болгари (vulgares)³.

¹ Цит. за: Артамонов М.И. История хазар. - Ленинград, 1962. - С. 83-84.

² Там же. - С. 85.

³ Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. - Казань, 1957. - С. 7.

Під сумнівом також залишається повідомлення лангобардського історика VIII ст. Павла Диякона про напад болгар на першого короля лангобардів Агельмунда і його вбивство⁴. Оскільки останній правив приблизно в кінці IV ст., то згадані болгари могли діяти лише в рамках гунського союзу племен, який в цей час рушив на захід. Однак розрізненість цих згадок і їх неавтентичність не дозволяють робити висновки про проникнення зі сходу тюркомовних болгарських племен в перші століття нашої ери, задовго до появи в Європі гунів.

Спробою розв'язання цієї суперечності є праця А.П.Смірнова⁵, заснована значною мірою на матеріалах археології. Він схильний вважати болгар автохтонами степів Південно-Східної Європи, вихідцями з середовища сармато-аланських племен Північного Кавказу, які пізніше були асимільовані тюркомовними гунами⁶. Характеризуючи археологічні пам'ятки болгар більш пізнього часу, зокрема великі поховальні комплекси VIII-IX ст. в Подонні, Середньому Поволжі і Північно-Східній Болгарії, автор відзначає в них чисельні риси матеріальної культури і поховального обряду безперечно сарматського походження, зокрема звичай штучного деформування черепів⁷. Однак ці риси могли бути результатом запозичення елементів культури місцевого сарматського населення прийшлими тюрками в умовах спільного проживання, про що піде мова пізніше.

Повертаючись до питання про час появи болгар на теренах Східної Європи, слід констатувати, що першою, цілком достовірною згадкою було повідомлення Феофана про виступ болгар в союзі з візантійським імператором Зеноном проти остготів в 480 р.⁸, після чого вони неодноразово згадуються в джерелах як окремо, так і поряд з іншими народами. В середині VI ст. готський історик Йордан дав таке окреслення земель болгар і їх сусідів: "над Понтійським морем тягнуться місця розселення болгар, яких дуже прославили нещастя, що стались за наші гріхи. А там і гуни, як плодюча парость з усіх найсильніших народів... Бо одні з них звуться альциагірами, інші - савірами, але місця їх поселень окремі: альциагіри - коло Херсону, куди пожадливий купець ввозить скарби Азії, влітку вони бродять по степах, розкидаючи свої становища залежно від того, де приведе їх корм для худоби; зимою ж переходять до Понтійського моря"⁹.

Залишається невідомим, чи були болгары частиною гунів, чи вони походили з другої хвилі тюркомовних народів - оногурів, сарагурів, огурів і савірів, які, за свідченнями Пріска Панійського з'явилися в

⁴ Там же. - С. 8.

⁵ *Смирнов А.П.* Волжские болгары. - Москва, 1951. - С. 277.

⁶ Там же. - С. 10.

⁷ Там же. - С. 213-221.

⁸ *Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. - Москва, 1980. - С. 49.

⁹ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica*. - Москва, 1962. - С. 72.

Європі в 463 р., відступаючи під тиском аварів¹⁰. Останнє припущення викликає сумнів, якщо згадати, що саме в цей час великі маси гунських племен після загибелі імперії Аттили посунулись у Північне Причорномор'я.

Для етнічного визначення давніх болгар важливим є загальновизнаний постулат про їх приналежність до тюркомовних народів, що зараз вже не викликає ніяких заперечень. На захист цього твердження наведено достатньо аргументів, та найбільш відомим з них є т. зв. "Іменник болгарських ханів", документ вперше опублікований в 1866 р. А.Н.Поповим, що включав перелік болгарських ханів від легендарного Авітохола, якого дехто пов'язує з Аттилою, до Умори (Омуртага). Назви родів і роки панування подавались за поширеним у тюрків-азіатів циклом тварин у двомовному варіанті - слов'янському і тюркському¹¹.

Та цей факт ніяким чином не вирішував питання про формально-політичну або етнічну належність протоболгар до гунського або якогось іншого племінного союзу. Цьому заважає брак власне гунських текстів і труднощі у виявленні специфічних рис у т. зв. "гунський культури". Н.А.Баскаков, створивши класифікацію тюркських мов, виділив окрему болгарську групу: давні гунська, болгарська, хозарська, аварська, сабірська і сучасна чуваська мови¹². Ця мовна група займає окрему позицію відносно решти тюркських мов, що пояснюється раннім її відривом від загального масиву і значним впливом іноетнічних субстратів у період просування гунів на захід.

Їх шлях за археологічними матеріалами простежується дуже слабо, бо лише окремі риси яскравої культури хун-ну, відомої за курганным могильником Ноін-ула або за Іволгінським городищем, проявляються в курганный похованнях кенкольської групи Центрального Казахстану і, частково, в Поволжі¹³. Уже у ранніх пам'ятках фіксується одна цікава особливість: у багатих курганный могильниках були поховані переважно монголоїди, очевидно, вихідці з Центральної Азії - хун-ну, тоді як в синхронних ґрунтових могильниках, які розміщувалися поряд з курганами, серед похованих переважав чистий або змішаний європейський та уральський типи¹⁴. У пізніших пам'ятках ця різниця частково нівелюється. Тому можна погодитися за думкою Л.М.Гумільова про те, що до берегів Волги азійські хун-ну підійшли вже в значно зміненому вигляді, майже розчинившись у

¹⁰ Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. - Москва, 1948. - № 4. - С. 264.

¹¹ Lang D.M. *Bulgarzy*. - Warszawa, 1983. - S. 35.

¹² Баскаков Н.А. Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. - Ашхабад, 1988. - С. 113-114.

¹³ Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. - Ленинград, 1951. - С. 112-113.

¹⁴ Гинзбург В.В. Краниологические материалы из Северного Казахстана и вопросы происхождения тюркских народов. - Москва, 1960. - С. 16.

різноетнічному середовищі, але нав'язавши останньому свою назву і тюркську мову¹⁵.

Тут ми зачіпаємо великий шар проблем ще не вирішених, пов'язаних з етнокультурною історією більшості народів Західного Сибіру і Середньої Азії, які прийшли в рух під впливом гунської експансії і були втягнуті на захід разом з гунами або трохи пізніше¹⁶. Місцеві племена Середньої Азії, Казахстану, Приуралля і Поволжя, переважно угри та пізні сармати, справили значний вплив на формування культури європейських гунів.

Остання простежується за одиничними похованнями, розкиданими на величезному просторі від Західної Європи до Казахстану¹⁷. Аналіз поховального обряду та речей матеріальної культури, зокрема характерного типу прикрас поліхромного стилю показав, що витоки цієї культури слід шукати переважно серед місцевих алано-сарматських племен¹⁸. Однак загальна специфіка кочової культури, яка має схильність до широкого культурного запозичення, і приклади контактів гунів з іншими племенами, зокрема в Приураллі, свідчать про можливість спонтанного формування "гунської" культури на новій базі¹⁹. Тому її пам'ятки знову ж таки не можна вважати етновизначальними.

У той же час саме явище широкого етнічного синтезу на значному просторі Східної Європи, Західного Сибіру і Середньої Азії, засвідчує можливість формування в межах гунського союзу цілого ряду різноетнічних угруповань, одним з яких могли бути давні болгари. До того ж сама етимологія назви болгар, яка походить від давньотюркського *bulgha* - "змішувати", вказує на складність етносу протоболгар, який міг включати племінні групи різного походження²⁰.

Існують різні думки відносно того, де ж формувалась протоболгарська спільність. Деякою мірою думка А.П.Смірнова була підтримана Я.А. і Г.С. Федоровими, які допускають можливість проникнення певних груп тюрків з гунського союзу племен з Поволжя і північно-східного Передкавказзя, де і відбувалося формування етносу протоболгар із залученням місцевих іраномовних алано-сарматів²¹. Про близькі зв'язки болгар з північнокавказькими аланами каже вся подальша історія протоболгарських племен, пов'язана переважно з Північним Кавказом і північно-східним Причорномор'ям, а також

¹⁵ Гумилев Л.Н. Хунны в Китае. - СПб., 1994. - С. 16.

¹⁶ Бернштам А.Н. Очерки... - С. 120-122.

¹⁷ Степи Евразии в эпоху средневековья. - Москва, 1981. - С. 12.

¹⁸ Засецкая И.П. Золотые украшения гунской эпохи. - Ленинград, 1975. - С. 26-27.

¹⁹ Ковалевская В.Б. Башкирия и евразийские степи IV-IX вв. // Проблемы археологии и древней истории угров. - Москва, 1972. - С. 108-109.

²⁰ Lang D.M. Op. cit. - S. 34.

²¹ Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. - Москва, 1978. - С. 51-54.

характер т. зв. салтово-маяцької культури, головними носіями якої були болгари й алани. Однак початок активного культурного синтезу цих двох народів все ж таки слід віднести до більш пізнього часу, приблизно до VI-VII ст. Більш аргументованою видається думка А.Х.Халікова і В.Ф.Генінга, які на базі матеріалів археології та антропології роблять висновок, що прабатьківщиною болгар можна вважати Східний Казахстан, а точніше регіон Семиріччя, де в II-IV ст. н.е. розпочався процес консолідації гунського племінного союзу, в якому важливу роль відігравали болгари - нащадки усунів, корінного населення Східного Казахстану, тюркізованого гунами²². Разом з останніми вони взяли участь у грандіозній міграції через Середню Азію і Західний Сибір в Європу, втягуючи за собою численні іраномовні та угромовні племена.

Важко зрозуміти, чому в такому калейдоскопі народів при абсолютній численній перевазі іноетнічних компонентів тюркська мова стала пануючою. Очевидно, це питання не може бути вирішене простим математичним рівнянням, оскільки в умовах таких масштабних міграцій, якою було велике переселення народів, процеси етноутворення набувають багатоманітних форм, а вирішальним чинником в них стає не мовна чи расова асиміляція або перевага того чи іншого господарсько-культурного типу, а швидше спонтанна зміна етнічної самосвідомості, яка відбувається часто в досить незвичних обставинах²³. Тому, наприклад, для мобільних за соціальною та господарською структурою кочівників, які з тої чи іншої причини опинились в умовах стагнації, як усуні, знесилені боротьбою з Кангюйською державою, і сармати, ослаблені готським наступом і власною внутрішньою усобицею, достатньо було досить відчутного зовнішнього поштовху, яким став рух хун-ну, аби зрушилились величезні маси людей і кардинально змінилась їх свідомість, в залежності від нових обставин, загального змішання мов, культур, соціальних та господарських укладів²⁴. Зрозуміло, що сформовані таким чином етноси, і в першу чергу сам "гунський" суперетнос, не могли бути міцними і монолітними утвореннями. Їх тимчасово об'єднав загальний рух на захід і трималась гунська імперія лише війною і тим успіхом, який супроводжував гунів до битви на Каталаунських полях в 451 р. За короткий час вони завоювали Приазов'я і Північне Причорномор'я, Паннонію і майже всю Центральну Європу. Але ще швидше розпалась ця імперія після смерті Аттіли.

454 р. об'єднані сили повсталих германських народів (остготів, герулів, гепідів та ін.) у битві на р.Недао розбили синів Аттіли й за-

²² Генінг В.Ф., Халіков А.Х. Ранние болгары на Волге. - Москва, 1964. - С. 193-195.

²³ Алексеев В.П., Бромлей Ю.В. К изучению роли переселенных народов в формировании новых этнических общностей // Советская этнография. - 1968. - № 2. - С. 35-36.

²⁴ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. - Москва, 1992. - С. 44.

лишки гунів відійшли в Причорномор'я²⁵. Частина з них на чолі з Денгізіком затрималась в Подунав'ї, роблячи спроби підняти нову війну з римлянами. Але вони не були підтримані рештою гунів, бо Ернак у цей час був змушений вести якісь внутрішні війни, очевидно, з повсталими народами або з новоприбулими сарагурами. У 463 р., за повідомленням Пріска Панійського, "до східних римлян прислали послів сарагури, уроги, оногури, племена, що виселилися з рідних місць через ворожий наступ сабірів, яких вигнали авари, в свою чергу вигнані народами, що живуть на берегах Океану... так і сарагури, зігнані з батьківщини в пошуках землі, зблизилися з уннами-акатирами і, зіткнувшись з ними в численних битвах, підкорили це плем'я і прибули до римлян, бажаючи отримати їх прихильність"²⁶.

У кінці V ст. гуні поступово зникли зі сторінок візантійських джерел, очевидно, через втрату панівного становища серед племен Причорномор'я. Натомість з 480 р. болгари виступають у Подунав'ї як цілком самостійний чинник. Певний час вони були союзниками Візантії у війні з остготами, але вже в 499 р. і надалі майже щорічно болгари власними силами або в союзі з іншими племенами чинять напади на Іллірію і Фракію, беруть активну участь у внутрішніх заворушеннях, підтримавши, наприклад, повстання Вітеліана проти імператора Анастасія в 514-515 рр.²⁷ Одним з найбільших і неочікуваних за результатами був напад в 539 р., коли болгари спустошили Добруджу, Мізію і Фракію. У цей час вони вже перебували у союзницьких відносинах з антами і склавінами, чинячи спільні напади на подунайські провінції. Та скориставшись внутрішніми незгодами між цими об'єднаннями, уряд Юстиніана I в 545 р. досягнув миру з антами, визнавши за ними право на придунайську фортецю Турріс та території північніше Дунаю, вимагаючи за це миру та, в разі необхідності, спільних дій проти гунів-болгар, які іноді нападали на візантійські провінції Криму з Приазовських степів²⁸.

У середині VI ст. у Північному Причорномор'ї відбулись певні зміщення, оскільки в цей час зі сторінок візантійських хронік зникає етнонім болгар, а натомість приходять такі назви, як кутригури й утигури, що займають місце своїх попередників, як в політиці Візантії, так і в територіальному відношенні. Зрештою вони були пов'язані з протоболгарами, оскільки племена, відомі під цими назвами, пізніше взяли участь у формуванні Великої Болгарії, тому можна було б вважати їх результатом поділу болгар на два племінні об'єднання. Але сумніватися в цьому змушує один факт.

²⁵ *Lowmiański H.* Początki Polski. - Warszawa, 1964. - Т. II. - S. 239.

²⁶ *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. - С. 264.

²⁷ *Мерперт Н.Я.* К вопросу о древнейших болгарских племенах. - С. 11.

²⁸ *Павленко Ю.В.* Передісторія давніх русів у світовому контексті. - К., 1994. - С. 279.

Річ у тім, що період з середини V до середини VI ст. залишається незаповненою лакуною через відсутність будь-яких пам'яток, котрі можна було б пов'язати з кочівниками. Відсутні навіть окремі поховання цього часу, крім декількох в північно-західному Криму²⁹. Письмові джерела беззаперечно свідчать про перебування болгар в Північному Причорномор'ї, переважно в Подунав'ї, і альцигів в Криму (вже згадуване повідомлення Іордана). Можливо, пізніші розкопки зможуть хоч частково заповнити цю лакуну, але тепер ми можемо стверджувати: якщо кочівники і перебували в цьому регіоні, то їх чисельність була досить незначною. Така ситуація не є виключною. У період гунського панування причорноморські степи також не були перенаселені, як цього можна було б очікувати, бо з цього часу збереглося лише 13 комплексів гунського типу, що є незрівнянно мало хоча б по відношенню до Поволжя. Це дозволило навіть зробити висновок про використання гунами Причорномор'я лише як своєрідного "коридору" між головним центром у Середньому Подунав'ї і "базами" у Поволжі³⁰. Причиною цьому міг бути голод, який за свідченням сучасників, у 395 р. змусив гунів вчинити спустошливі напади на приднайські провінції і через Кавказ - на Персію, Вірменію і римські провінції в Малій Азії³¹, а пізніше просунутись далі на захід, у Паннонію. Бо, як пише Пріск Панійський: "коли їх земля була охоплена голодом і римляни не дали їм відсічі з-за нашої війни... прийшли тоді в Мідію Басіх і Курсіх з племені царських скіфів, вожді великого числа людей, що пізніше прибули в Рим для створення військового союзу. Вони казали, що пройшли спустілу країну, переправилися через озеро (Меотиду) і за 15 днів шляху перейшли через якісь гори і вступили в Мідію"³².

Голод цей міг бути викликаний спустошливою війною гунів з остготами Германаріха, про що свідчить загибель черняхівської культури степового Причорномор'я, але, з іншого боку, цей регіон міг би годувати значні маси кочівників, якщо, зрозуміло, тут не було посухи.

Так чи інакше, після розпаду імперії Атили Північне Причорномор'я, перетворившись на певний час у арену боротьби між відступаючими гунами і новоприбулими племенами сарагурів, оногурів і уругів, майже цілком спустіло, що, до речі, сприяло розвитку слов'янської колонізації на півдні. Іордан пише: "склавіни живуть від міста Новістуні і озера, що зветься Мурсіанським, до Дністра, а на північ - до Вісли... Анти ж - найсильніші з двох (племен) - поширю-

²⁹ Степи Євразии... - С. 21.

³⁰ *Lowmiański H. Początki Polski.* - Т. II. - S. 234.

³¹ *Ермолова И.Е.* Сведения позднеантичных и раннесредневековых авторов о первом периоде пребывания гуннов в Европе // Восточная Европа в древности и средневековье. - Москва, 1990. - С. 51.

³² *Латышев В.В.* Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. - С. 257.

ються від Дністра до Дніпра, там, де Понтійське море утворює вигин³³.

Слід зауважити, що ці відомості не цілком узгоджуються з даними археології, бо пам'ятки пеньківської культури, яка пов'язується з антами, справді на півдні доходять до Дунаю і нижнього Дністра, але розташовані вони переважно в смузі лісостепу, не переходячи межі степу³⁴. Це пояснюється скоріше небажанням слов'ян займати невідомий для них регіон, ніж страхом перед кочівниками. У першій половині VI ст. анти і склавіни перебували в союзних відносинах з болгарами і, можливо, справді контролювали регіон межиріччя Дністра і Дніпра, бо деякі поселення пеньківської культури знайдені в Дніпровському Запоріжжі³⁵. Ця ситуація порушується в 545 р., коли анти стають союзниками Візантії проти болгар, що, очевидно, торкалось і племен кутригурів, чим пояснюється ворожа позиція останніх щодо слов'ян у пізніші часи. Взаємне розмежування народів Причорномор'я в середині VI ст. описував Прокопій Кесарійський: "За сагінами осіди племена гунів. Країна, що простягається звідси, звється Евлісія: прибережну її частину, як і внутрішню, займають варвари аж до так званого Меотійського болота, в давнину вони називалися кіммерійцями, тепер же зветься утигурами. Далі на північ від них займають землі незчисленні племена антів. Поряд з ними місцями, звідки починається гирло Болота, живуть так звані гоги-тетраксити: вони небагаточисельні, але не гірше за інших дотримуються християнського закону... За Меотійським болотом і рікою Танаїс більшу частину полів, що межують тут, заселили кутригури-гуни. За ними всю країну займають скіфи і таври"³⁶. Він також зазначає, що племена кутригурів і утигурів свого часу, очевидно, у складі гунського союзу, перейшли Танаїс і заселили тутешні землі, але пізніші утигури повернулись назад, що, напевно, можна пов'язувати з відступом гунів в другій половині V ст.

У цей час увага більшості кочових племен була звернута в напрямку Закавказзя, на багаті провінції Ірану і Візантії. У сирийській хроніці Захарія Ритора першої половини VI ст. подається перелік "гунських" племен: "За Каспійськими воротами (живуть) бургари (зі своєю мовою, народ поганський, варварський, в них є міста, і алани, в них п'ять міст... Авангур - народ, що живе в палатках. Авгар, сабір, бургар, аланкуртаргар, авар, хасар, дірмар, сіраргур, баграсік, кулас, абдел, ефталіт - ці тринадцять народів живуть в палатках, існують

³³ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. - С. 72.

³⁴ Приходнюк О.М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. - К., 1989. - С. 70.

³⁵ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II-XIII вв.) - К., 1975. - С. 82.

³⁶ Прокопий из Кесарии. Война с гетами. - Москва, 1950. - С. 384-385.

м'ясом тварин, риб, дикими звірами і зброєю³⁷. Таким чином, тут опинилась більшість племен з тих, що відступили в другій половині V ст. з Європи, і тих, що в цей час прийшли з-за Волги. Є підстави вважати, що серед останніх значну частину складало племена угорського походження, зокрема савіри, вихідці з Середнього і Нижнього Іртиша, зрозуміло, значною мірою тюркізовані³⁸. Існує навіть думка, що з уграми слід пов'язувати всі племена "гунського" походження, в назвах яких є "гур" - утигури, кутригури, оногури, сарагури, огури і, можливо, болгари³⁹. Та з іншого боку, ці назви мають пояснення в давньотюркській мові, зокрема утигури означає - "споріднені", onghur перекладається як "десять споріднених племен", а Kötrügür, як "ті, що вирізняються; достойні; славні"⁴⁰. Тим не менше угри були одним із суттєвих етнічних компонентів серед цих племен.

Гуни, свого часу вчинивши набіг на Закавказзя, пройшли туди вздовж узбережжя Чорного моря, а вже повертались іншим шляхом по берегу Каспійського моря, таким чином розвідавши ці проходи. Сарагури і оногури скористались ними вже в кінці V ст., вирушивши на прохання Візантії проти закавказьких союзників Ірану. Після цього сарагури перестали відігравати значну роль серед інших племен Північного Кавказу, а оногури дещо пізніше стали головним чинником в утворенні Великої Болгарії. У "Равенській космографії" (VII ст.) назив'я Кубані і західне Передкавказзя називається країною Оногорією⁴¹. З оногурами також пов'язується плем'я в-н-н-д-рив, які, за словами хозарського кагана Йосифа, розташовувались в степовому Передкавказзі, на захід від барадасів, на північ від хозар, на південь від мадяр⁴². Повідомлення це торкається вже пізнішого часу, коли більшість болгар покинули регіон степового Передкавказзя. Але саме тут кочувала більшість племен болгарів і споріднених з ними народів. У Феофана Сповідника збереглося повідомлення про те, що у 527 р. "прийшов до імператора цар гунів, (які живуть) біля Босфору, на ім'я Горда, став християнином і просвітився. Імператор прийняв його, обдарував і відіслав в його край охороняти ромейську державу і місто Босфор... Гуни, розізлившись, домовилися з його братом і вбили Горду, царем же зробили його брата Муагеріса. Але, злякавшись ромей... гуні втекли і заховалися. У Босфорі наступив мир і ромей оволоділи ним без опору"⁴³. Важко сказати, чи це були оногури, чи якесь інше

³⁷ *Пигулевская Н.* Сирийские источники по истории народов СССР. - Москва-Ленинград, 1941. - С. 165.

³⁸ *Федоров Я.А., Федоров Г.С.* Ранние тюрки... - С. 50.

³⁹ *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья. - Москва, 1982. - С. 113.

⁴⁰ *Lang D.M.* Op. cit. - S. 35.

⁴¹ *Подосинов А.В.* Восточная Европа в "Космографии" Равеннского анонима // Восточная Европа в древности и средневековье. - Москва, 1990. - С. 115.

⁴² *Плетнева С.А.* Хазари. - Москва, 1986. - С. 7.

⁴³ *Феофан "Хронография" // Чичуров И.С.* Византийские исторические сочинения. - Москва, 1980. - С. 51.

“гунське” плем'я, бо довгий час ситуація в Передкавказзі змінювалася залежно від напливу нових хвиль кочівників з Азії і Причорномор'я. Неодноразово відзначалася мовна і культурна спорідненість всіх ранньотюркських народів, так чи інакше пов'язаних з гунською експансією - болгар, хозар, савірів, барсилів та ін.⁴⁴ Але ця спорідненість мало впливала на етнополітичні зв'язки між цими народами, менше ніж конкретна політична ситуація. Навіть серед самих болгар виділялися окремі племінні групи, консолідація яких так і не була завершена. Мойсей Хоренський, точніше приписувана йому Вірменська Географія VII ст., розміщує різні болгарські племена на північ від Кубані, в районі Гіппійських гір (очевидно, Ставропольське узгір'я): “У Сарматії лежать гори Кераунські і Гіппійські, які випускають з себе п'ять рік, що впадають в Меотійське озеро. З Кавказу течуть дві ріки: Валданіс, що тече з гори Кракс і тягнеться на північний захід між Меотидою і Понтом. Друга ріка - Псевхос відділяє Боспор від тих місць, де розташоване місто Нікопс. На Північ від неї живуть народи тюрків і болгар, які іменуються за назвами річок: Купі-Булгар, Дучі-Булгар, Огхендер-Блкар-пришельці, Чдар-Болкар. Ці назви чужі Птоломею”⁴⁵. Отже, більшість протоболгарських племен розташовувалися у Східному Приазов'ї, і саме тут, як ми побачимо, містилося ядро Великої Болгарії. Але кочовища протоболгар поширювалися на значно більшій території, включаючи Кавказ і степи Причорномор'я.

На Північному Кавказі виділяють дві групи болгарських старожитностей: ранню (сарагури Центрального Передкавказзя і барсили Північного Дагестану V-VI ст.) і пізню (VII-IX ст., пов'язану з просуванням вглиб Передкавказзя залишків в-н-д-рив - оногурів після їх розгрому хозарами в Приазов'ї⁴⁶. Цікаво, що носії першої групи досить швидко перейшли до осілості і змішалися з місцевими племенами, перейнявши їх культуру, як це пізніше сталося з племенами савірів, які осіли в передгір'ях Дагестану і заснували тут державу Сувар на кордоні з Іраном⁴⁷. У VI ст. савіри на певний час об'єднали під своєю владою частину племен Північного Кавказу і чинили напади на прикордонні провінції Ірану, діючи переважно в союзі з Візантією. Однак пізніше вони потрапили під владу Західно-Тюркського каганату і, користуючись ослабленням савірів, лідируюче положення в Північному Дагестані зайняли хозари, які були опорою влади каганату в цьому регіоні⁴⁸.

Одночасно почалася консолідація болгарських племен в Приазов'ї. Проте в середині VI ст. дійшло до сутички між утигурами і кутригу-

⁴⁴ Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки... - С. 49-50.

⁴⁵ Цит. за: Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. - С. 17.

⁴⁶ Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки... - С. 75.

⁴⁷ Артамонов М.И. История хазар. - С. 223.

⁴⁸ Плетнева С.А. Хазары. - С. 18-19; Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. - Москва, 1983. - С. 182.

рами, що було результатом звичайної політики Візантії щодо варварських народів. Розгромлені кутригури частково поселились в Подунав'ї як федерати Візантії, а решта, не маючи змоги чинити опір, знайшли союзників в особі аварів, які в 558 р. з'явилися в Європі⁴⁹.

З другої половини VI ст. спостерігається збільшення в Причорномор'ї кількості пам'яток кочівницької культури, зокрема окремих поховань, впущених в кургани попередніх епох. Розкопки 1970-1980 рр. настільки збагатили відомий матеріал такого типу, що це дозволило провести його попередню класифікацію і порівняння з археологічними пам'ятками інших періодів і регіонів⁵⁰. Риси поховального обряду, характерні форми зброї, прикрас, посуду та іншого поховального інвентарю дозволяють не лише датувати ці пам'ятки серединою VI - початком VIII ст., але за типовими ознаками вважати їх генетичними попередниками пізніших пам'яток салтово-маяцького типу, точніше його болгарських варіантів, відомих за могильниками і поселеннями VIII-IX ст. в Приазов'ї, Подонні, Передкавказзі, Середньому Поволжі і Північно-Східній Болгарії⁵¹.

Єдність території (переважна більшість пам'яток розташовані в Північно-Західному Криму, Північному Приазов'ї і, деякі, в Нижньому Побуж'ї), близька матеріальна культура і чіткі хронологічні межі існування даного типу пам'яток, дозволили Р.С.Орлову виділити ці пам'ятки в окрему культуру типу Сивашовки, яку він пов'язує з племенами кутригурів⁵².

Цікаву думку запропонував також І.А.Баранов, який припускає можливість існування в ранньому середньовіччі т. зв. "Великого кочового кільця" - маршруту сезонних перекочок навколо Азовського моря зі зимівлями в Подонні⁵³. Тоді головну частину цих поховань слід було б пов'язувати з кочовищами утигурів. Але ця схема не лише позбавляє кутригурів життєвого простору, але й суперечить даним письмових джерел, за якими межею між землями утигурів та кутригурів був Дон. Ареал розташування зимівників утигурів добре простежується за знахідками характерного типу глиняних котлів з внутрішніми вушками, що ними користувалися напівосілі кочівники, відомі на Нижньому Дону і Тамані, а також на правому березі Кубані аж до П'ятиріччя⁵⁴. Ймовірно, звідси болгари гнали свої стада на літо в степи сучасної Калмикії. Саме за цей регіон в другій половині VII ст. розгорнулася боротьба між болгарами і хозарами, яка закінчилася падінням Великої Болгарії, але про це пізніше.

⁴⁹ Dąbrowski K., Nagrogzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie europejscy; protobulgarzy, chazarowie, pieczyngowie. - Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1975. - S. 168.

⁵⁰ Археология Украинской ССР. - К., 1986. - Т. 3. - С. 225-231; Етнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. - К., 1985. - С. 98-105.

⁵¹ Археология Украинской ССР. - Т. 3. - С. 229.

⁵² Етнокультурная карта территории Украинской ССР... - С. 105.

⁵³ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. - К., 1990. - С. 7.

⁵⁴ Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки... - С. 72.

Походження аварів також відноситься до числа невирішених питань. Одні вважають їх рештками жуань-жуаней, народу, переможеного в 555 р. тюркютами, підставою для чого служать туманні згадки про могутній народ аварів, що проживав в Центральній Азії і перед яким, між іншим, змушені були тікати савіри⁵⁵. У той же час Фіофілакт Сімокатта з цього приводу подав цілий екскурс, покликаний спростувати легенду, створену нібито самими аварами, які насправді були лише рештками розбитих тюркютами огурських племен уар і хуні. Вони скориставшись необізнаністю передкавказьких племен, назвалися аварами, "скориставшись ім'ям могутнього народу в слабкості, щоб стати сильними"⁵⁶.

Правда це була чи ні, але в момент своєї появи в Європі авари не володіли достатніми силами і змушені були шукати союзників, якими стали для них кутригури. Швидко зміцнившись, авари завдали ряд дошкульних ударів місцевим племенам, зокрема утигурам, але змушені були швидко тікати з цього регіону, бо з-за Волги почали з'являтися передові загони тюркютів. І тоді, скориставшись запрошенням кутригурів, авари просунулись у Північне Причорномор'я, де зіткнулися з антами. "Коли вожді антів, - пише Менадр, - опинилися в тяжкому становищі... авари зразу ж почали спустошувати їх землю і грабувати країну. Отже, виснажені набігами ворогів, анти відправили до них послів, вибравши для посольства Мезамира, сина Ідарізія, брата Келагаста... Отже, коли посол Мезамир, будучи балакучим і хвалькуватим, прийшовши до аварів, розпочав спогорда і навіть зухвалу промову, тоді відомий Котрагир, дружній до аварів, а проти антів сповнений лютою ненавистю, сказав кагану: "Цей чоловік має великий вплив серед антів, він здатний протистояти любому з ворогів. Тому треба його вбити, а потім без перешкод чинити набіги на чужу землю". Послухавшись його, авари, забувши повагу до послів, вбили Мезамира. Після цього частіше, ніж раніше, вони пустошили землю антів"⁵⁷. Відомий епізод вбивства посла антів Мезамира аварами цікавий нам в тому відношенні, яку тут позицію зайняв Котрагир (можливо, керівник підвладного кагану військового об'єднання кутригурів). Він переконав аварів вбити посла і продовжувати чинити набіги на землі антів. Причиною такої позиції, без сумніву, могла бути ворожнеча між антами і кутригурами з огляду на стабільний союз антів і Візантії. Цей удар не був смертельним для антів, бо, пробивши собі шлях в Подунав'я, авари на певний час втратили до них інтерес, спрямувавши свою експансію на склавинів⁵⁸. Перший час вони діяли в інтересах Візантії, доки за домовленістю з лангобардами не опанували

⁵⁵ *Эрдели И.* Авары // Исчезнувшие народы. - Москва, 1988. - С. 102.

⁵⁶ *Феофилакт Симокатта.* История. - Москва, 1957. - С. 157.

⁵⁷ *Литаврин Г.Г.* Известия Менадра Протиктора об отношениях аваров и славян // *Византия. Среднеземноморье. Славянский мир.* - Москва, 1991. - С. 8.

⁵⁸ *Lowmiański H.* Początki Polski. - Т. II. - S. 350.

в 568 р. Паннонією. Після цього авари розгорнули масивний наступ на широкому фронті, чинячи спустошливі набіги на Візантію, Італію і франків, і залучаючи для цього слов'ян, болгар, кутригур та інші підвладні племена⁵⁹. Але якщо слов'яни займали в аварському війську відносно незалежну позицію, зважаючи на ту значну роль, яку вони відіграли у війнах з імперією, то кутригури і болгарини опинилися у досить неприємному становищі. Вони брали активну участь у всіх походах аварів, часто виступаючи в ролі авангарду. Це аж ні в якому разі не було якимось виявом поваги або честю для них. Просто за традицією авари використовували підвладних їм чужоплеменців для найбільш небезпечних операцій. Це було цілком природною справою, що пов'язано з особливостями уявлень про владу, поширених у той час серед багатьох кочових народів. Суть цих уявлень зводилась до "закону війни", до переконання, що хоча б один раз переможений у відкритому бою народ ставав безумовно підвладним, опинявся на становищі "рабів", статус яких цілковито залежав від переможця⁶⁰. Тому авари вільно розпоряджались кутригурами, втягуючи їх у всі свої операції на заході, як й інші племена болгар. Однак, були, очевидно, якісь обмеження в цій владі, про що свідчить поступове зростання ролі болгар у внутрішніх справах каганату. Дійшло до того, що після смерті Бояна болгарини в 630 р. висунули свого кандидата у кагани, але були розбиті у збройній сутичці. Велика їх частина, числом у 9 тисяч, рятуєчись від аварів, звернулися за допомогою до франкського короля Дагоберта. Болгарини в Аварському каганаті з'явилися приблизно в 90-х роках VI ст., фактично замінивши тут кутригурів, бо останні якраз з цього часу перестають виступати в якості аварських "рабів", а натомість, трохи згодом, входять у склад Великої Болгарії.

Можна припустити, що ця група болгар перебувала в Подунав'ї безперервно з 480 р. і лише на деякий час опинилася під зверхністю кутригурського племенного союзу. Після невдалої спроби захопити владу в каганаті вони за дозволом франків розмістилися в Баварії, але через деякий час більшість з них була знищена і лише 700 врятувалися і опинилися в Італії⁶¹.

У Північному Причорномор'ї не існує ніяких слідів перебування аварів, оскільки вони довго тут не затримувалися і навіть, якщо номінальна влада каганату і поширювалася на цей регіон, як на володіння кутригурів, то у 90-х рр. VI ст. це втрачає будь-який сенс. Слабо аргументованою здається думка Г.Ловмянського про існування в цьому регіоні т. зв. Східного Аварського каганату⁶². Матеріальне

⁵⁹ *Эрдели И.* Авары. - С. 103.

⁶⁰ *Плетнева С.А.* Кочевники средневековья. - С. 87.

⁶¹ *Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E.* Hunowie europejscy; protobulgarzy, chazarowie, pieczyngowie. - S. 235.

⁶² *Lowmiański H.* Początki Polski. - Т. II. - S. 363-364.

підтвердження його існування він вбачає в пам'ятках типу Перещепинського скарбу.

Ця група пам'яток розташована в Середньому Подніпров'ї і на Лівобережжі і носить різну назву (мартинівська культура, старожитності антів і т.д.) Ці скарби, що складаються зі зброї і прикрас, датовані VI - першою половиною VII ст., характерного "варварського стилю", який сполучав геометричний візантійський і тваринний "неоскіфський" орнамент⁶³. Оскільки розташовані вони переважно в смузї лісостепу, то досить логічним було пов'язати їх з антами⁶⁴ або русами⁶⁵. До них відносили також всі степові скарби, такі як Перещепинський, Макухівський, Ново-Санжарський та ін. Але досить швидко була зауважена специфіка цих пам'яток, які не були звичайними скарбами, а багатими похованнями за обрядом тілоспалення. Г.Ф.Корзухіна виділила дві групи: перша (в яку входили скарби Поросся - Мартинівський, Мало-Ржавецький, Вільхівчанський і Лівобережного степу - Козієвський, Ново-Одеський, Колосковський та ін.) виключала скарби з особистих прикрас з бронзи і срібла, так би мовити, "побутового" характеру; друга (вже згадані степові скарби типу Малої Перещепини) включала багаті поховання з великою кількістю речей зі золота, срібла і бронзи, покритої золотом. Тут були особисті прикраси і предмети спорядження, зброя, багата кінська зброя, а також візантійські монети, датовані 602-668 рр., яких не було в першій групі⁶⁶. Порівняння цих пам'яток показує, що степові "скарби" належать кочівникам, очевидно, кутригурам або якимсь іншим групам протоболгарів. Деякі речі та риси оздоблювального стилю знаходять аналогії в матеріалах аварських могильників VII ст.⁶⁷, але це могло бути результатом запозичення чи обміну, особливо, зважаючи на специфіку кочової культури, яка має спільні риси на величезному просторі євразійських степів у абсолютно різних народів. Характерною рисою поховань типу Малої Перещепини є відсутність решток тілоспалення, хоч речі "скарбу" мають сліди вогню. У Перещепино 500 предметів різного призначення зі срібла і золота (поясний набір, ювелірні вироби візантійського та іранського походження, деталі кінського спорядження, посуд і монети) були вкинуті у звичайну яму впереміш з кістками тварин і залишками тризни, і простромлені зігнутих мечем⁶⁸. Відсутність решток людини змушує вважати пам'ятки такого типу кенотафами - залишками специфічного обряду

⁶³ Приходнюк О.М. Анты... - С. 65.

⁶⁴ Брайчевський М.Ю. Скарби знайдені і не знайдені. - К., 1992. - С. 37.

⁶⁵ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. - Москва, 1982. - С. 69.

⁶⁶ Корзухина Г.Ф. К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н.э. // Советская археология. - 1955. - Т. 22. - С. 71.

⁶⁷ Симонова Е. Некоторые результаты раскопок позднеаварского могильника в Фесарлакпесте // Вопросы археологии и истории угров. - С. 143.

⁶⁸ Брайчевський М.Ю. Скарби знайдені і не знайдені. - С. 38.

(ритуальне поховання, зроблене в пам'ять по воїну, що загинув на чужині, або якщо справжнє поховання приховане), поширеного серед багатьох тюркських народів у різні часи⁶⁹. Найближчі аналогії таким пам'яткам, поховальні комплекси у с. Вознесенка (зараз Запоріжжя) і Глососи, датуються кінцем VII - першою половиною VIII ст. і фактично є продовженням цієї ж традиції. Але тоді постає питання про їх зв'язок з культурою протоболгар і з спадщиною Великої Болгарії.

Вже у кінці 50-х рр. VI ст. у Передкавказзі почали з'являтися передові загони тюркського війська, а в 563 р. у Константинополь приїхали послы великого кагана з метою пошуку союзу проти Ірану: "У липні в Константинополь прийшли послы Аскіла, царя герміонів (перська назва тюркютів - від Кагміг Хуїр - "червоний варвар"), племені, що живе серед варварів, поряд з Океаном"⁷⁰. Знищивши державу ефталітів у Середній Азії тюркюти почали вимагати від Ірану відкуп, який він сплачував ефталітам за ненапад, а в 567 р., за допомогою Візантії, вони підступили до іранських кордонів у Джурджані, тобто в каспійському Передкавказзі. До цього в передкавказьких степах вони підкорили племена болгар, барсилів і хозар і тоді підійшли до Дербента. Подолати його укріплення вони не змогли і відступили, взявшись за завоювання алан і оногурів. Володарем нових західних територій став син кагана Істемі - Турксанф⁷¹. У 576 р. він розпочав війну з Візантією, прагнучи захопити її закавказькі провінції. Але, за словами Феоділакта Сімокатта: "У ту хвилину, коли перемога вже, здавалось, всміхнулася кагану, серед тюрків розпочалася громадянська війна"⁷². Тюркський уділ на Волзі та Уралі захопив Кара-Чурін і утримувався тут до 620 р., жорстоко придушуючи всі виступи місцевих племен, як наприклад повстання огурів на Волзі в 597 р., коли був знищений майже весь народ⁷³. Його влада вже не поширювалася на Приазов'я і Передкавказзя, бо тут почалася консолідація болгарських племен і створення болгарського племінного союзу. Першим відомим болгарським ханом був Органа, з яким, можливо, пов'язана звістка Никифора про те, що в 619 р. "володар гунів разом зі своїми архонтами і доріфорами прибув у Візантію, просячи в імператора відкрити йому тайнства християнства... Освячених у християнство імператор вшанував дарами і титулами; ігемон їх був наділений саном патрікія і ласкаво відпущений в гунську країну"⁷⁴. Змішування гунів і болгарів для автора IX ст. була справою звичайною, але сам факт посольства і по-

⁶⁹ Плетнева С.А. Кочевники средневековья. - С. 65-66.

⁷⁰ Феодан "Хронография". - С. 53.

⁷¹ Плетнева С.А. Хазары. - Москва, 1986. - С. 19.

⁷² Феоділакт Сімокатта. История. - С. 161.

⁷³ Халиков А.Х. Истоки формирования тюркоязычных народов Поволжья и Приуралья // Вопросы этногенеза тюркских народов Среднего Поволжья. - Казань, 1971. - С. 21.

⁷⁴ Никифор "Бревиарий" // Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения. - С. 159.

чесного прийому показує, що вождь болгарів був вільний у зовнішніх відносинах і Візантія була зацікавлена у союзі з ним. Це прагнення було взаємним, оскільки саме в цей час каганом Західно-Тюркського каганату став Тун-шеху, який розпочав новий етап експансії, і болгари шукали підтримки проти тюрків у Візантії.

Але війська тюркютів повернулися в Передкавказзя і знову включили у сферу своєї політики місцеві кочові племена, скерувавши їх на закавказькі провінції Ірану. Головним союзником тюркютів стали хозари, володіння яких були відправним пунктом для походів на Закавказзя. Тому дуже швидко хозари зайняли панівне становище серед народів Східного Передкавказзя⁷⁵.

Нова криза, яка розпочалася в каганаті після 630 р., закінчилася повним розвалом цієї держави, а на її уламках почали виникати нові державні об'єднання, які склалися в надрах каганату. Одним з них була Велика Болгарія. Про входження болгар у склад каганату перед 630 р. свідчить той факт, що засновник Великої Болгарії і хан онгурів Кубрат (у "Іменнику болгарських ханів" відомий під ім'ям Курт - давньотюркське "вовк"), походив з роду Дуло, який у Тюркському каганаті боровся за владу з правлячим родом Ашина⁷⁶. Кубрат завершив об'єднання болгар і звільнення їх з-під влади тюркютів і, можливо, аварів. Никифор, зокрема, зазначає: "У цей час (635 р.) Кубрат, племінник Органи, володар унногундурів, повстав проти кагана аварів і, піддавши зневазі, вигнав з своїх земель людей, які були в нього від кагана. А до Іраклія направив посольство і уклав з ним мир, який вони зберігали до кінця життя"⁷⁷. Однак, як вже зазначалося, у 30-х рр. VII ст. влада аварів у Північному Причорномор'ї була примарною, тому головним ворогом болгар були тюркюти. Після вигнання їх з містак Тамані відновилося життя і вони перетворилися в значні центри ремесла і торгівлі. Саме тут, на Таманському півострові, містився центр болгарської держави, столицею якої стала Фанаторія⁷⁸. На певний час болгари цілком могли об'єднати під своєю владою такі регіони, як Північно-Західне Передкавказзя, Східний і Північний Крим, степи Північного Причорномор'я і Передкавказзя⁷⁹. Але таке величезне об'єднання не могло бути стабільним. Коли загроза з боку Тюркського каганату була усунута, зразу намітилися центробіжні тенденції. Давалися взнаки відсутність міцної економічної бази, що б цементувала Велику Болгарію. Процес осідання болгар у різних місцевостях, можливо, вже і почався під впливом сусідніх аланів, але це консолідації не сприяло. У склад об'єднання входили, крім самих болгар, сусідні племена, перш за все алани, поєднані з

⁷⁵ Плетнева С.А. Хазары. - С. 21.

⁷⁶ Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. - С. 96.

⁷⁷ Никифор "Бревиарий". - С. 161.

⁷⁸ Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. - С. 19.

⁷⁹ Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. - С. 124.

болгарами спільною небезпекою з боку тюркютів. Входили до нього й інші кочові племена, наприклад кутригури, сарагури і т.д., які не припиняли боротьбу за гегемонію в союзі. Весь союз тримався на особі хана Кубрата, тому Велика Болгарія ненадовго пережила свого творця.

Феофан і Никифор подають спільну версію про обставини розпаду держави після смерті Кубрата. Ось як вона виглядає у Феофана: "У північних протилежних частинах Евксінського понту, біля озера, що зветься Меотійським... простягається Велика Болгарія і живуть котраги, споріднені з болгарами. За часів Константина Західного (641-668 рр.) помер володар згаданої Болгарії і котрагів Куврат. Він залишив п'ять синів, заповівши їм ні в якому разі не відокремлюватися один від одного і жити разом так, щоб вони володарювали над усіма і не потрапляли в рабство до іншого народу. Але через деякий час після його смерті поділилися п'ять його синів і відійшли один від одного кожен зі своїм народом. Перший син, що звався Батбаєм, зберігаючи заповіт батька, залишився і надалі на землі предків. А другий його брат, на ім'я Котраг, перейшов річку Танаїс і поселився навпроти першого брата. Четвертий і п'ятий, переправившись через річку Істр, яку називають також Дунаєм, один - залишився під владою кагана аварів у Паннонії Аварській, а другий - досягнув Пентаполя, що біля Равенни і потрапив під владу імператора християн. Нарешті третій з них, на ім'я Аспарух, перейшов через Дніпро і Дністер і дійшов до Огла - ріки, що на північ від Дунаю, де поселився, розмисливши, що місце це... дозволяло його народу, ослабленому поділом, відпочити від нападів ворогів. Так ось, після того як вони поділилися таким чином на п'ять частин і стали малочисельними, з глибин Берсіїї, першої Сарматії, вийшов великий народ хозар і став панувати на всій землі по той бік, аж до Понтійського моря. Цей народ, зробивши своїм данником першого брата, Батбаяна, володаря першої Болгарії, отримує з нього данину і досі"⁸⁰.

У цій легенді сумована вся попередня історія болгар. І синам Кубрата, особливо четвертому і п'ятому - скоріше всього вигаданим, приписані події, які сталися набагато раніше, зокрема повстання болгар в Аварському каганаті у 630 р. Але автор починає повість з Кубрата, намагаючись представити його родоначальником всіх болгар⁸¹.

Ім'я Котрага, без сумніву, було одним з прийнятих у візантійців варіантів назви кутригурів, які входили в болгарське об'єднання як певна автономна одиниця. Після смерті Кубрата вони відділилися, залишившись на здавна освоєній ними території на захід від Дону. Але два інших сини - Батбай і Аспарух - цілком реальні вожді двох союзів болгарських племен, існування яких засвідчене іншими джере-

⁸⁰ Феофан "Хронографія". - С. 60-61.

⁸¹ Мерперт Н.Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. - С. 20.

лами. Батбай очолював кубанську групу болгар, а Аспарух з племена-ми оногурів кочував в степах між Азовським та Каспійським моря-ми⁸². І вони стали об'єктом агресії новоствореного Хозарського каганату.

Коли серед тюркютів розгорнулася громадянська війна, хозари підтримали в ній правлячий рід Ашина, а після розпаду каганату прийняли до себе правничу з цього роду, що дозволило їм вважати себе наступниками Тюркського каганату⁸³. Тому їх перші удари в 60-х рр. VII ст. були направлені на Велику Болгарію, де правили сини хана Кубрата з роду Дуло. Хозарський каган Йосиф в середині X ст., розповідаючи про перші кроки хозарської історії, пише: " спочатку наші предки були малочисельними... вони вели війну з народами в-н-н-т-р, які були чисельніші і сильніші, але з божою поміччю прогнали їх і зайняли цю країну. Ті втекли, а вони переслідували їх, поки не змусили перейти через велику ріку на ім'я Руна. До сьогоднішнього дня вони розташовані на річці Руна поблизу від Куштантіні, а хозари зайняли їх країну"⁸⁴. Без сумніву, тут іде мова про болгар Аспаруха, які, залишивши свої землі під тиском хозар просунулися на захід і в 679 р. з'явилися у нижньому Подунав'ю. Тут вони підкорили місцевих слов'ян і створили нову державу - т. зв. Перше Болгарське царство, яке проіснувало до 1019 р.

Цікаво, що рух орди Аспаруха не був спрямований в Подніпров'я або якесь інші регіони Північного Причорномор'я, хіба що вони витіснили тиверців з Подунав'я і Придністров'я. Це можна пояснити тим, що північно-причорноморські степи вже були зайняті кутригурами.

Болгари, очолювані Батбаєм, залишилися в Приазов'ї і підкорилися хозарам. Це збільшило вдвічі розміри Хозарії, з'явилися не лише нові кочовища, але зросла й чисельність населення в каганаті. Етнічна і мовна спорідненість протоболгар з народами хозарської коаліції сприяла їх включенню в новий, досить монолітний союз⁸⁵. Більшість болгар продовжували кочувати на просторах приазовських степів, відходячи на літо в глибину степу, весною повертаючись до моря і займаючись рибною ловлею та випасом худоби на весняних при-морських пасовищах. У великій кількості знаходять археологи залишки сезонних кочовищ вздовж річок та берега моря з уламками кераміки VII-VIII ст. на шляхах давніх болгарських перекочовок⁸⁶. Але деякі групи болгар поступово почали осідати в умовах близьких контактів із сусідніми осілими племенами, наприклад північнокав-

⁸² Dąbrowski K., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E. Hunowie europejscy: protobulgarzy, chazarowie, pieczyngowie. - S. 175.

⁸³ Магомедов М.Г. Образование Хазарского каганата. - С. 182.

⁸⁴ Цит. за: Плетнева С.А. Хазары. - С. 7.

⁸⁵ Плетнева С.А. Хазары. - С. 21.

⁸⁶ Она же. От кочевий к городам. - Москва, 1967. - С. 17.

казькими аланами⁸⁷ або готами-тетракситами в Східному Криму⁸⁸, створюючи в цих регіонах специфічну матеріальну культуру, відому в археології під назвою салтово-маяцької культури. Оскільки в кінці VII ст. під впливом Хозарського каганату опинився майже весь регіон Північного Кавказу, Приазов'я і Східного Криму, то для розвитку цієї культури були створені досить сприятливі умови, якби не обставини політичної історії каганату, який на початку VIII ст. зазнав спустошуючого нападу арабів. У результаті алано-болгарські землі та хозарські міста Беленджер і Семендер були зруйновані, а населення Північного Кавказу було змушене втікати на північ, до Сіверського Дінця і Середнього Поволжя⁸⁹.

Після відходу арабів хозари відновили каганат у старих межах, але тепер напрям їх експансії був спрямований не в бік Кавказу, а в Поволжя і в Північне Причорномор'я.

Повертаючись трохи назад, нагадаю, що на межі VII-VIII ст. у Степовому Подніпров'ї і Лівобережжі з'явилась ціла група пам'яток особливого типу, які нагадували знахідки на зразок Перещепинського "скарбу". Найбільш вражаючим є поховальний комплекс у с. Вознесенка, який нагадував військовий табір, обнесений кам'яно-земляним валом. У центрі містилося викладене каменем коло (жертвник або фундамент палатки ?) і дві ями, що вміщали велику кількість різноманітних речей: каміння, опалені кістки тварин, кінська зброя, військове спорядження, золоті і срібні накладні бляшки, пряжки, обкладки, ножі, наконечники стріл, три мечі, фігурки орла і лева та багато іншого⁹⁰. Поширеність прототипів цих речей на всьому просторі євразійських степів і поза ними не дозволяє чітко визначити етнічну приналежність комплексу. А.Т.Сміленко, виходячи з положення про належність поховального обряду - тілоспалення до характерних рис слов'ян, вважає Вознесенський комплекс колективним дружинним похованням якогось східнослов'янського племені⁹¹. А.К.Амброз пов'язує його з тюркськими кочівниками, знаходячи аналогії в поховальних спорудах каганів Тюркського каганату⁹². С.А.Плетньова включає його в число пам'яток алано-болгарської салтово-маяцької культури⁹³. Та більш правомірно було б пов'язати виникнення пам'яток такого типу зі загальним процесом проникнення степового населення у Дніпровське лісостепове пограниччя на межі VII-VIII ст., що збігається хронологічно з відступом протоболгар перед

⁸⁷ Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки... - С. 73.

⁸⁸ Баранов И.А. Таврика в эпоху раннего средневековья. - С. 98.

⁸⁹ Артамонов М.И. История хазар. - С. 269.

⁹⁰ Амроз А.К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре // Древности эпохи великого переселения народов V-VIII вв. - Москва, 1973. - С. 204.

⁹¹ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII вв.) - С. III.

⁹² Амроз А.К. О Вознесенском комплексе VIII в. на Днепре. - С. 212.

⁹³ Плетнева С.А. От кочевий к городам. - С. 100.

експансією хозарів. Для цього періоду характерне збільшення матеріалів кочової культури на слов'янських поселеннях типу Сахновки і Волинцovo, а також поява поселень, де спостерігається спільне проживання різноетнічних груп населення. Яскравим прикладом цього може служити Пастирське городище VII - першої половини VIII ст.⁹⁴ Це був торгово-ремісничий осередок, а можливо й адміністративний центр якогось етнополітичного об'єднання, де в силу соціально-економічних і політичних зв'язків сплелися у складний вузол різні етнічні та культурні компоненти, взаємодіючи протягом довгого часу⁹⁵. Більшість пам'яток мають верхньою датою першу половину VIII ст. I, що найважливіше, такі з них як поселення гончарів-аланів у балці Канцерка, Вознесенський і Глодоський комплекси, Пастирське городище мають сліди раптової загибелі в результаті військового прогрому⁹⁶. І неважко зауважити, що ця дата співпадає з новим етапом експансії Хозарського каганату в Північному Причорномор'ї, коли великі маси аланів та болгар, просуваючись на північ, опановували нові землі і несли спустошення місцевим племенам. Можливо, їх жертвами стали окремі групи кутригурів або якихось інших кочівників, які на той час вступили в симбіоз з місцевим слов'янським населенням.

Незабаром влада каганату була встановлена у регіонах Подоння і Донеччини, а також в Середньому Поволжі, куди переселилася більша частина алано-болгарського населення Передкавказзя і де завершилося формування салтово-маяцької культури. Тепер відомо понад 400 поселень, могильників і городищ цієї культури, розкиданих на берегах річок та лиманів у басейнах Сіверського Дінця і Дону, у Приазов'ї, Східному Криму, на Кубані і в передгір'ях Кавказу⁹⁷. І це лише т. зв. державна культура Хозарського каганату, поза якою існує ще два відгалуження, пов'язані з міграцією різних груп болгарських племен в Нижнє Подунав'я і в Середнє Поволжжя, де вони виступали самостійним політичним чинником у формуванні державних культур Дунайської та Волзької Болгарій.

На Балканах, підкоривши слов'янські племена, болгарі початково оселилися в районі сучасної Північно-Східної Болгарії та, співіснуючи протягом довгого часу поряд зі слов'янами, остаточно осіли, перейняли побут, вірування і зрештою мову слов'ян, розчинилися цілковито в оточуючому середовищі, залишивши лише назву та історичну тради-

⁹⁴ Приходнюк О.М. Об этнокультурной ситуации в Днепровском лесостепном пограничьи во второй половине I тыс. н. э. // Проблемы этногенеза славян. - К., 1978. - С. 113.

⁹⁵ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. - К., 1989. - С. 23.

⁹⁶ Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II-XIII вв.) - С. 124.

⁹⁷ Степи Евразии в эпоху средневековья. - С. 63.

цію⁹⁸. Приблизно те ж саме сталося і з болгарами Поволжя, т. зв. срібними болгарами, але цей етнос зберігав свою незалежність і етнічну самосвідомість довше за інші болгарські племена, аж до часів монгольського нашествия⁹⁹. Пізніше волзькі болгари брали участь у формуванні цілого роду тюркомовних народів Середнього Поволжя, особливо чувашів, мова яких вважається спорідненою з болгарською¹⁰⁰.

Що ж до решти болгарських племен, які перебували у складі Хозарського каганату, то криза влади в останньому, викликана введенням іудаїзму як державної релігії, разом з нашествиям нових кочових орд мадяр та печенігів, привели до розпаду алано-болгаро-хозарської спільності та виділення окремих болгарських угруповань. Крім вже згаданих в-н-н-д-рів, відомих за арабськими джерелами, часто трапляються згадки про болгар внутрішніх та чорних. Зокрема в русько-візантійському договорі 945 р. сказано: "І про сих: якщо прийдуть чорні болгари і стануть воювати в Корсунській землі, то велимо князеві руському, аби їх не пускав, бо нашкодять і його землі"¹⁰¹. Після страшного за наслідками наступу печенігів у кінці IX ст., який спричинився до майже повної загибелі салтово-маяцької культури, лише окремі болгарські племена могли втриматися в східноєвропейських степах і то ненадовго, більшість були або знищені, або поглинуті печенігами. Є підстави вважати, що протоболгари взяли участь в етногенезі таких народів Північного Кавказу, як карачаївці і балкарці¹⁰². Археологи також зауважують явище змішування елементів салтово-маяцької і давньоруської культур у населення Степового Подніпров'я, основи майбутніх бродників¹⁰³.

⁹⁸ *Въжарова Ж.Н.* Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI-XI вв. // Плиска-Преслав. - София, 1981. - Т. 3. - С. 47.

⁹⁹ *Генинг В.Ф., Халиков А.Х.* Ранние болгары на Волге. - С. 167.

¹⁰⁰ *Баскаков Н.А.* Очерки истории функционального развития тюркских языков и их классификация. - С. 114.

¹⁰¹ *Повість врем'яних літ.* - К., 1990. - С. 75.

¹⁰² *Федоров Я.А., Федоров Г.С.* Ранние тюрки... - С. 285.

¹⁰³ *Козловский А.А.* Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX-XIV вв. // Земли Южной Руси в IX-XIV вв. - К., 1985. - С. 64.

ЕТНОНІМ ТАТАР У ЧАСІ І ПРОСТОРИ

В інтелігентському середовищі волзьких і кримських татар з початком горбачовської “гласності” знов почалося обговорення старого питання про відмову від етноніма *татар*¹. Волзькі татари хотіли б відродити своє давнє ім'я *булгар*², а кримські татари хотіли б називатися іменем *кырымлы* - “кримець” від назви своєї батьківщини - Криму³.

Назви *булгар* і *кырымлы*, на думку прибічників зміни етнічного імені, свідчили б, що волзькі та кримські татари є автохтонами на їхніх етнічних територіях. Відмовитися від етноніма *татар* ці два народи спонукає однобічне й неправдиве викладення в деяких наукових працях та шкільних підручниках історії і літератури відносин Київської Русі з половцями та Московської держави із Золотою Ордою і татарськими ханствами, котрі виникли у результаті її розпаду, у дусі російської великодержавної політики. Історична ж неправда формувала і в дореволюційному, і в радянському суспільстві хибну думку про прихід цих двох народів з Монголії як завойовників. Антитатарські настрої й породили питання зміни етноніма.

У статті не ставиться під сумнів право етносу обговорювати це питання. Її мета - розглянути історію етноніма *татар*. В.А. Никонов справедливо зазначив, що “етнонім - слово і, як усі слова, підлягає аналізу лінгвістичному, без якого не вирішити загадок етнічної історії”⁴.

При вивченні етнонімії та етнічної історії народів необхідно чітко розрізняти історію етнонімів та історію етносів, котрим ці етноніми належать. На таке розмежування вказував визначний етнограф С.М.Абрамзон: “Узята сама по собі, у відриві від конкретного етнічного змісту, поза оточуючим етнокультурним середовищем і без урахування хронології, назва народності навряд чи може послужити відправним пунктом для глибоких досліджень. Дослідники вже не раз зазначали, що самий факт наявності етнонімів, котрі звучать однаково на надзвичайно віддалених одна від одної територіях ще не служить

¹ Див.: Бартольд В.В. Татари // Сочинения. - Москва, 1968. - Т. 5.

² Каримуллин А. Татари: этнос и этноним. - Казань, 1988; Халиков А.Х. О происхождении, этимологии и распространении имени “татары” в Среднем Поволжье // К вопросу этнической истории татарского народа. - Казань, 1985; Он же. Татарский народ и его предки. - Казань, 1989.

³ Бозкойли М. Кырымлы - значит крымский // Адет. - 1991. - № 19 (30).

⁴ Никонов В.А. Состояние и задачи ономастических исследований Кавказа // Вопросы языкознания. - 1975. - № 4. - С. 110.

достатньо вагомими доказом на користь твердження про спільність походження їхніх носіїв”⁵.

В етнімім своя історія, свої закони народження та розвитку. Слід відрізнити етнімім-самоназви від етнімімів, що вживаються при називанні одними народами інших, але не існують у мовах цих інших народів. Один народ може мати різні назви у сусідніх народів. Так, марійці називають волзьких татар іменами *татар* і *суас* (пор. самоназву чувашів - *чуваш*), а калмики називають їх *мангит* (східні ж народи називають *мангитами* ногайців по імені їх головного племені). Ім'я тюркського народу *оногур*, разом з яким мадярські племена мешкали у Північному Причорномор'ї, стало назвою угорців у народів Європи (їхня самоназва - *тагуар*). До речі, угорський етнімім *тагуар* має спільне походження з тюркським етнімімом *башкир*. Випадки, коли етнімім одного народу стає етнімімом іншого, не такі вже й виняткові. Так, назва *ruotsi* шведів-варягів у фінських народів стала іменем держави Русь та її слов'янського населення.

Етніміми можуть походити від: 1) імен вождів та родоначальників, тобто від епонімів (наприклад, *ногай*, *узбек*); 2) соціальних термінів (наприклад, *казах*, *чахар*); 3) релігійних термінів (наприклад, *бесермен*, *караїм*, *кряшен*). У свою чергу етніміми можуть перетворюватись у соціальні терміни, наприклад, латинське *sclavus* - “раб” - з етніміма *слов'янин*, турецьке *tatar* - “гонець, кур'єр” - з відповідного етніміма, румунське *lirca* - “посланець, гонець” - з назви литовських татар, французьке *arache* - “розбійник” - з племінної назви американських індіанців.

У Російській імперії ім'я *татар* вживалося до різних за походженням народів. У цих випадках термін *татари* мав значення “тюрки”, що добре видно з назв народів на етнографічній карті Європейської Росії до статті “Россия” в Большой енциклопедии⁶, на котрій ім'я *татари* охоплює волзьких і кримських татар, ногайців, карачаєвців, балкарців, кумиків і азербайджанців (грузини називають останніх - *татари*, осетини - *татайраг*, абхази - *ататар*). У статті ж “Татары”⁷ до татар (або тюрко-татар), окрім казанських татар, віднесено сибірських татар (барабинці, тарлики, іртиські, тюменські, ялutorувські татари та ін.), алтайські татари (телеути і білі калмики, катунські татари, чулимці, шор, черневі, або лісові, татари, кумдинці), абаканські татари, тобто сучасні хакаси, кавказькі татари (азербайджанці, кумики, гірські, або кабардинські, татари, тобто балкарці, та карачаї), ногайці кримські та астраханські (юртовські і кундровські) татари.

⁵ Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе, 1990. - С. 31.

⁶ Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. - СПб., 1904. - Т. 16.

⁷ Большая энциклопедия. - Т. 18. - С. 304-306.

Етнонім *татар* виник у далекій давнині. За свідченням китайських хронік, племена татар (у хроніках - *дада*, *датан*) мешкали у X-XI ст. по верхній і середній течії Амуру⁸. Уперше в давньо-тюркських написах татари (*отуз-татар* - "тридцять татар") згадуються у 732 р. на пам'ятнику на честь Кюль-Тегіна⁹. Можливо, що у давніші часи етноніму *датан* (*танатан*) у китайських джерелах відповідає етнонім *жуан-жуан* (*жуйжуй*, *жужу*) (Монголія, III-IV ст.)¹⁰

Одні дослідники вважають, що давні татари були тюрками¹¹, інші - монголами¹². Махмуд Кашгарі у своєму знаменитому словнику "Дівану лугат-іт тюрк" писав, що у народів *чумул*, *кай*, *ябаку*, *татар* та *басмил* своя мова, але вони також добре розмовляють по-тюркському. Це свідoctво Махмуда Кашгарі підтверджує монголомовність давніх татар¹³.

"Таємному переказі монголів", що викладає історію Чінгіс-хана, названо такі татарські племена: *айріуд-буйрууд* ("двоє татар") та *дорбен-татар* ("четверо татар"); останні поділяються на покоління *чаан-татар*, *алчі-татар*, *дудаут-татар* та *алухай-татар*¹⁴. Цікаві свідчення про татарські племена навів перський історик Рашід-ад-Дін (1247-1318): "Місця кочовищ, стоянок і юрт були (точно) визначені окремо по родах і відгалуженнях поблизу кордонів країв Хитаю. Їхнє ж основне місце проживання (юрт) є місцевість, що називається Буір-Наур¹⁵ (...) Говорять, (що) коли племена татар, дурбан, салджіут і каттан об'єдналися, вони всі мешкали у пониззі річок. Після злиття утворюється ріка Анкара-мурен (...) Через (їхні) надзвичайну велич та поважне становище, інші тюркські роди, при (всій) відмінності їхніх розрядів та назв, стали відомі під їхнім іменем і всі називалися татарами (...) Перед цим, також унаслідок сили й могутності татар, був такий же випадок, і з цієї причини ще (й досі) у краях Хитаю, Хінду та Сінду, у Чіні та Мачіні, у країні киргизів, келарів та башкирів¹⁶, у

⁸ Кюнєр П.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. - Москва, 1961. - С. 10.

⁹ Васильєв В.П. История и древности восточной части Средней Азии от X до XII века. - СПб., 1857. - С. 31.

¹⁰ Материалы по истории древних кочевых народов группы дунку // Введение, перевод и комментарии В.С.Таскина. - Москва, 1984. - С. 47.

¹¹ Ахметьянов Ф. Рецензия на книгу: Каримуллин А.Г. Татары: этнос и этноним (Казань, 1988) // Советская тюркология. - 1989. - № 4. - С. 115-116.

¹² Бартольд В.В. Ук. соч.

¹³ Ибрагимов С.К., Храковский В.С. Махмуд Кашгарский о расселении племен на территории Казахстана в X в. // Вестник Академии наук Казахской ССР. - Алма-Ата, 1958. - № 11 (154).

¹⁴ Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Юань-чао-би-ши. - Москва-Ленинград, 1941. - Т. 1. - § 53, 58, 141, 153.

¹⁵ Озеро Буір-Наур (халха-монгольське Буйр нуур) розташовано на сході Монголії, на кордоні з Китаєм.

¹⁶ Келари - поляки, башкири - угорці.

Дешт-і-Кипчаку, у північних (від нього) районах, - в арабських племен, у Сирії, Єгипті та Марокко (Магрибі) всі тюркські племена називають татарами. Тих татарських племен, що відомі й славетні і кожне зосібна має військо і (свого) володаря, - шість, що йдуть у такому порядку: татари-тутукульют, татари-алчі, татари-чаган, татари-куїн, татари-терат, татари-баркуй. Племя тутукульют - найповажніше з (усіх) татарських племен"¹⁷.

У першій половині XII ст. монгольські племена створили у Приамур'ї та північно-східній Монголії державу Хамаг монгол улус ("Держава усіх монголів"; по-китайськи - Менгу), котра була у 1161 р. знищена чжурчженями у союзі з татарами, і лише нащадок Хабулхана Темучін (бл. 1155-1227), котрий прийняв ім'я Чингіс-хан, спромігся відновити монгольську державу¹⁸.

Чингіс-хан вирішив остаточно покінчити з давніми ворогами монголів:

Одвіку був Татарський народ
Катом наших дідів-батьків.
Помстимося ж ми кров'ю за кров.
Усіх мечем до кінця винищимо:
Приміряючи їх до возової осі,
Усіх, хто вище мечу піддамо,
Решту ж рабами навіки
Ми на всі сторони роздамо¹⁹.

І монголи татар таки "приміряли до возової осі й перерізали", як говориться у "Потаємному переказі". Народ татарський знищили, але його ім'я перейшло на самих монголів та підкорених монголами тюркські племена. У літературі навіть виник подвійний етнонімічний термін *менгу-да*, що по-китайськи значить *монголо-татари*²⁰.

Доречно процитувати шведського історика Карла Д'Оссона: "Татари були найбільшим народом на північ від Китаю, а поміж них плем'я тутукальютів переважало інші своєю могутністю. Вони були переможені й приречені на цілковите знищення. Вирізали поголовно усіх, включаючи жінок і дітей ворожої монголам народності. Темучін найсуворіше заборонив щадити будь-кого. Одначе дві з його дружин, за походженням татарки, а також жінки деяких його офіцерів, того ж походження, встигали рятувати потай татарських дітей, навіть брат Темучіна Чжучі²¹, котрий при розподілі жертв нищення отримав на свою долю тисячу татар з тим, щоби покарати на смерть поступився проханням своєї дружини, походженням татарки, і велів перебити

¹⁷ Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. - Москва-Ленинград, 1952. - Т. 1. - Кн. 1. - С. 101-103.

¹⁸ История Дальнего Востока СССР с древнейших времен до XVII века. - Москва, 1989. - С. 228, 237.

¹⁹ Козин С.А. Ук. соч. - § 154.

²⁰ Див.: Мэн-да-бэй-лу (Полное описание монголо-татар). - Москва, 1975.

²¹ Чжучі (Джучі) був старшим сином Чингіс-хана.

лише половину, а решту п'ятсот сховати. Про цей випадок неслухняності стало відомо Темучіну, і він дуже розгнівися. Крім того деяка кількість татар уникнула нищення втечею. Отже, ця народність не була цілком винищена. Трапляються офіцери і навіть цілі військові з'єднання на службі у наступників Чингіс-хана.

Хоча цей народ зник тоді з лиця землі, його ім'я не забарилося зробитися славетним у всьому світі в результаті самих перемог його винищувачів, і тепер його вживають для позначення, правда, дуже неточно, народів різного походження. Китайці розуміють під іменем татар кочові орди одного походження, котрі займали місцевість на північ від пустелі Шамо, чи тому, що з усіх цих народів татари були найближчими сусідами китайської території, чи тому, що вони були наймогутнішими поміж них за чисельністю та багатством. Зносини китайців із західними азійськими країнами сприяли широкому розповсюдженню загального найменування, яким вони позначали всіх кочових васалів, бо з самого початку виникнення держави Чингіс-хана, як відомо, ці народи стали називатися татарами поміж західних сусідів, і це ім'я від одного народу до іншого розповсюдилося до крайніх меж Європи, хоча воно з обуренням відкидалося самими завойовниками, як ім'я народу, ворожого їм, який вони викоринили²².

В улусі старшого сина Чингіс-хана Джучі (Золота Орда руських літописів, або Кок-Орда ("Синя орда") у східних авторів), що охоплював увесь Кипчацький степ від Іртиша на сході до Дунаю на заході, монголи були швидко асимільовані у мовному відношенні кількісно переважаними їх тюрками, але імена монгольських родів і племен збереглися в етнічній тюркських народів: ногайців, казахів, каракалпаків, кочових узбеків, башкирів, а також у назвах багатьох татарських сіл у Криму.

Про швидку асиміляцію монголів-завойовників свідчить арабський літератор ал-Омарі (1301-1349) у своєму творі "Масалік ал-абсар фі мамалік ал-амсар" ("Шляхи поглядів по володіннях міст"):

"У давнину ця країна була державою кипчаків, але коли нею заволоділи татари, то кипчаки зробилися їхніми підданцями. Потім вони (татари) змішалися й породичалися з ними (кипчаками), і земля взяла верх над природними й расовими якостями їх (татар), і всі вони стали веначе кипчаки, ніби вони одного (з ними) роду, тому що монголи (й татари) оселилися на землі кипчаків, одружилися з ними та залишилися жити в їх (кипчаків) землі"²³.

Визначний тюрколог М.О.Баскаков вважає, що ім'я *татар* населення Золотої Орди могло отримати від Татара, праправнука Джучі й

²² Д'Оссон К. История монголов от Чингис-хана до Тамерлана. - Иркутск, 1973. - Т.1: Чингис-хан. - С. 74-75.

²³ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды: Извлечения из сочинений арабских. - СПб., 1884. - С. 540-542.

батька Ногая (останній у свою чергу став епонімом у ногайців)²⁴. З думкою М.О. Баскакова, що Татар був епонімом золотоординських татар погодитися неможливо. Наведене пояснення К.Д'Оссона є, без сумніву, історично обгрунтованим. Спочатку термін *татар*, мабуть, не мав у Золотій Орді певного етнонімічного значення, бо в епосі він іноді позначає панівні верстви населення²⁵.

На мій погляд, золотоординський тюркомовний етнос, основу якого склали кипчаки і який, формуючись, включив у себе, окрім монгольських родів і племен, також буртасів і аланів, а у Волзькій Булгарії й у Криму - автохтонне осіле населення, потребував об'єднуючого імені. Саме таким іменем, нейтральним щодо монголів, кипчаків, булгарів та решти народів, що входили до складу Золотої Орди, був етнонім *татар*. І він став загальноживаним, зберігши навіть після розпаду Золотої Орди на окремі ханства. Так само етнонім *русь*, що виник зі скандинавського соціального терміна, котрий належав осілим на півночі Східної Європи варягам, став назвою держави Русь, у якій варяги-руси становили пануючу верству князівських дружинників. На цю верству спиралася влада київського князя, про що ясно говорить у "Повісті временних літ". Ім'я русь поступово витіснило племінні назви східних слов'ян²⁶. Після розпаду Київської Русі етнонім *русь* зберігся як назва карпатських українців - *русини*, росіян - *русские* та в назві *Білорусь*.

Після розпаду у XV ст. Джучієвого улусу ім'я *татар* збереглося за населенням Казанського, Кримського, Астраханського та Сибірського ханств. Населення ж Ак-Орди ще у 60-ті роки XIV ст. стало називатися узбеками по імені золотоординського хана Узбека, котрий офіційно ввів іслам, а Ак-Орда Узбецьким улусом²⁷. У 40 - 50-ті роки XV ст. зі складу дештікипчацьких узбеків виділилися узбеки-казаки, а власне узбеки на початку XVI ст. переселилися на чолі з Шейбаніханом (царював з 1312 по 1342 р.) у Мавераннахр. Ще у XVI ст. Рубебан відносив до узбеків Шейбані-хана казахів і мангітів (ногайців)²⁸. Етнонімом казахського народу став тюркський соціальний термін *казак* (від нього походить українське *козак*), яким називалися хани що відокремилися від Узбецького улусу²⁹.

²⁴ Баскаков Н.А. Модели тюркских этнонимов и их типологическая классификация // Ономастика Востока. - Москва, 1980. - С. 202.

²⁵ Идегей: Татарский народный эпос. - Казань, 1990. - С. 244.

²⁶ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Название "русь" в этно-культурной истории Древнерусского государства (IX-X вв.) // Вопросы истории. - 1989. - №9.

²⁷ Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. - Москва, 1965. - С. 12, 15, 38.

²⁸ Там же. - С. 16.

²⁹ Див.: Благова Г.Ф. Исторические взаимоотношения слов "казак" и "казах" // Этнонимы. - Москва, 1970.

Згідно з численними документами, що зберігаються у Російській національній бібліотеці (колишня Публічна бібліотека) у Санкт-Петербурзі, тюркомовне населення Криму називало себе татарами, так само його іменували турки-османи та росіяни³⁰. Етнонім *татар* відбився у топонімії гірського Криму, де існували села Татар-Кой, Татар-Джолман та Татар-Осман-Кой (в останньому, судячи з назви, мешкали з татарами й турки).

Достовірної й загальноприйнятої етимології етноніма *татар* немає. М.О.Баскаков пропонує, наприклад, такі можливі етимології:

1) з етноніма *тат* - "чужинець; гулящий народ; вільнонаймані воїни" + афікс множини *-тар*;

2) від основи *тат-*, *таты* - "випробовувати" + афікс прислівника *-ар*, тобто "випробовуючий; досвідчений радник" (пор. *татав* - "хитрість", "свавілля");

3) від основи *тат-*, пов'язаної з похідними *татув* - "союз; мир", *татуvely* - "мирний", *татуvдаш* - "союзник".

Менш вірогідною на думку М.О.Баскакова, є етимологія, що пояснює етнонім *татар* з калмицького *тапр* - "заїка"³¹.

При етимологізації етноніма *татар*, на мій погляд, доцільно скористатися типологічним методом, враховуючи при цьому етимології М.О.Баскакова, П.Пелльо та Г.-Дж.Рамстедта.

Г.-Дж.Рамстедт співставив калмицьке *тапр* і монгольське *татар* - "той, хто говорить з іноземним акцентом; заїка" з барабинським *теле тартык* - "заїка" (*теле* - "язик; мова", *тарт* - "тягти, тягнути")³². П.Пелльо, приймаючи таку етимологію монгольського слова "заїка", виводить етнонім *татар* з тюркського *тартар* (аорист дієслова *тарт* - "тягти, тягнути")³³.

Звукова схожість етнонімів *тат* і *татар* не є випадковою. В епосі "Ідегей" етнонім *тат* навіть використовується іноді як синонім етноніма *татар*³⁴. *Татами* здавна турки-кочовики називали у Туркестані, а потім і в Закавказзі, землеробське (звичайно, іраномовне) населення³⁵. У Криму татари північних передгір'їв називали татами населення Південного берега, як християнського греко- і тюркомовного, так і тюркомовного мусульманського, а ногайці, що мешкали у степо-

³⁰ Бартольд В.В. Ук. соч.

³¹ Баскаков Н.А. Ук. соч. - С. 202-203; Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. - Москва, 1979. - С. 173.

³² Ramstedt G.-J. Kalmuckisches Wörterbuch. - Helsinki, 1935. - S. 384.

³³ Pelliot P. Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or. - Paris, 1949. - P. 232-233, note 2.

³⁴ Идегей. - С.244.

³⁵ Лышкевич Ф.Д. Термин "тат" как этноним в Средней Азии, Иране и Закавказье // Советская этнография. - 1971. - № 3.

вому Криму, називали татами не лише мешканців Південного берега, але й усіх кримських татар³⁶.

Перше у Центральній Азії у термін *tat* тюрки, ймовірно, вклали смисл “той, хто бурмотить, говорить незрозумілою мовою”, який він і досі зберігає у Закавказзі, де значить також “німий”, та у Туреччині, де значить “той, хто не знає турецької мови; німий”³⁷. Угорці татами (*tot*) іменують словаків, так само, як слов’яни називають германців німцями.

Етноніми *tata* і *tatar* мають звуконаслідувальний характер, що підтверджується такими типологічними паралелями з різних мов: монгольське *tatari* - “той, хто погано говорить; заїка” (саме від цього слова, очевидно, й походить етнонім *tatar*), евенкійське *tamэ* - “заїка (татэра - заїкатися)”, корейське *тодори* - “заїка (тодол-тодол - заїкатися)”, майя *tot* - “заїкуватий, німий”, в’єтнамське *tit* - “мовчати”, кримськотатарське *тутук* - “заїка”, киргизьке *дудук* - “німий”, турецьке *digdigi* - “гаркавий”, угорське *dadogo* - “заїкуватий”, башкирське *тотлог* - “заїкатися”, афганське тут(а)рай - “той, хто говорить нерозбірливо, шепелявий”, арабське *ратана* - “говорити чужою, незрозумілою мовою”, тахтаха - “заїкатися, мимрити”, суахілі *tatarika* - “говорити швидко й невиразно, мимрити”. Подібний засіб позначення іншомовних чужинців звуконаслідувальними словами, що мають значення “той, хто говорить неправильно, незрозуміло, невиразно, заїкається” або “німий”, був поширений у давнині (пор. грецьке βαρβαρος - “той, хто спілкується зіпсутою грецькою мовою; не грек, чужинець”, арабське *барбар* - “бербери, нубійці”, санскритське *баббара* - “той, хто бурмотить, мимрить; варвар, дикун” і *дарада* - назва народу, котрий спілкується “зіпсутою мовою”).

Такий же звуконаслідувальний характер, можливо, має етнонім *монгол*. Рашид ад-Дін писав: “Слово *монгол* спершу звучало (буквально - було) *мунгал*, тобто “безсилий”, та “щиросердний”³⁸, (пор. давньотюркське *мунгул*, *мунгкул*, монгольське *мангуу*, киргизьке *мангоо* - “нетямущий, безтолковий”, евенкійське *монгнон* - “пустотливий; пустун”, грецьке μουυος - “німий”, слов’янське *нѣмъ* (з **tm̥t̥m̥*) - “німий”, від якого походить етнонім *німець*).

Таким чином, можна припустити, що первісно слова *tat* і *tatat* були назвами племен, котрі розмовляли незрозумілою чи погано зро-

³⁶ Кондаракі В.Х. Универсальное описание Крыма. - Николаев, 1873. - Ч. 1. - С. 149; Pelliot P. Op. cit. - P. 77-106; Филоненко В.И. К вопросу о происхождении и значении слова “тат” // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. - Симферополь, 1928. - Т. 2 (59).

³⁷ Schütz E. The Tat people in the Crimea // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. - Budapest, 1977. - Т. 31. - Tasc. 1. - P. 80.

³⁸ Рашид-ад-Дин. Ук. соч. - С. 76.

зумілою для їхніх сусідів мовою, саме у цих сусідніх племен, а вже пізніше ім'я *татар* стало самоназвою татарських племен Монголії, подібно тому, як термін *тат* став самоназвою іраномовних татів в Ірані або самоназвою частини автохтонного населення гірського Криму.

Етнонім *татар* представлений в етнімії багатьох народів: плем'я *татар* кочових узбеків, підрозділ татар киргизького племені мунгуш, плем'я татар могулів Могулістану, *аймак Татар* качинців у Хакасії, рід татар монголів у Чагарі, рід татарів у маньчжурів. Він також має широкий топонімічний ареал: село Татар на ріці Мариці у Болгарії, села Татар-Бунар і Татар-Копчак у Буджаці, ріка і село Татар в Анатолії, два кишлаки Татар у Бухарській області, вже згадувані села Татар-Кой, Татар-Джолман і Татар-Осман-Кой у Криму.

ТОРГІВЛЯ ЛЕВАНТІЙСЬКИМ ШОВКОМ У ЛЬВОВІ В XVI - СЕРЕДИНІ XVII ст.

Протягом багатьох століть важливе значення в східній торгівлі країн Західної Європи займала торгівля шовком та виробами з нього. Особливо активізувалась торгівля шовком зі середини XVI ст. Основна маса шовку вироблялася на території Туреччини та Ірану. Після політичного об'єднання й утворення централізованих держав у XVI ст. у Туреччині та Ірані склалися сприятливі умови для розвитку ремесла і торгівлі. високого рівня розвитку досягло шовківництво, в Туреччині та Ірані воно належало до основних занять. Центрами виробництва шовку та шовкових виробів у Туреччині були Бурса, Амасья, Алеппо, Дамаск, Діарбекир та ін.¹ Турецький мандрівник Евлія Челебі, описуючи Бурсу, вказує, що в місті виробляється багато натурального шовку. Його якість набагато вища, ніж нахічеванського та ширванського в Ірані. Червоний оксамит, який тут вироблявся, красивіший від генуезького... Шовкова тканина і шовкова пряжа продаються тут у великій кількості². Очевидно, Е.Челебі перебільшив якість турецького шовку, оскільки більшість дослідників вважають, що в левантійських містах торгували головним чином іранським шовком³. Більше того, М.Тікадзе стверджує, що турецький шовк був невисокої якості й європейські купці почали купувати його лише з кінця XVII ст. (через низькі ціни на нього⁴).

Центрами виробництва шовку та шовкових виробів в Ірані були Ісфаган, Кашан, Йезд, Тебріз, Шираз, Казвін та інші міста⁵. У XVI ст. іранські шовкові вироби стали експортуватись значно ширше. Цінність шовкових тканин визначалась вже не стільки матеріалом (шовком), скільки високою майстерністю ткачів і вдосконаленою технологією. Іран був зацікавлений у безперешкодній торгівлі і швидкому збуті шовку через територію Туреччини. В торгівлі шовком була зацікавлена і Туреччина.

З давніх часів між ними велась постійна боротьба за панування на торгових шляхах, якими везли шовк. Але взаємна зацікавленість у безперешкодній торгівлі шовком привела до того, що проїзд купців і

¹ *Тікадзе М.И.* Левантийская торговля и города Сирии в XVI-XVIII в. // История и экономика арабских стран. - Москва, 1977. - С. 125.

² *Новичев А.Д.* История Турции. - Ленинград, 1963. - Т. 1. - С. 144.

³ *Байбуртян В.А.* Армянская колония Новой Джульфы. - Ереван, 1969. - С. 13; *Шахмалиев Э.М.* Из истории левантийской торговли Венеции в XVI в. // Известия АН АЗССР. Серия истории, философии и права. - 1968. - Вып. 3. - С. 50.

⁴ *Тікадзе М.И.* Ук. соч. - С. 125.

⁵ История Ирана. - Москва, 1977. - С. 192.

караванна торгівля шовком через володіння Порти не припинялась навіть під час воєн між Туреччиною та Іраном⁶.

Зовнішня торгівля шовком у Туреччині перебувала в руках вірмен, греків та євреїв, а в Ірані - в руках вірмен (вірменські купці з Нової Джульфи володіли монополією на вивіз шовку з Ірану⁷). Відомо, що в 60-70-х рр. XVI ст. з Джульфи до Алеппо щорічно вивозили на 400-500 мулах до 30000 батманів⁸ шовку. Крім вірменів право вивозити шовк отримали англійці⁹. У 1581 р. в Англії було створено Левантійську компанію, основним об'єктом якої стала Сирія¹⁰. З англійцями успішно конкурували венеціанці, голландці і французи. У 70-х рр. XVII ст. голландці вивозили в Європу шовку-сирцю на суму від 500 до 600 тис. ліврів у рік¹¹.

Торгівля шовком та шовковими виробами купців західноєвропейських країн знайшла певне відображення в історичній літературі. Торгівлю Російської держави із країнами Сходу в XVI ст. вивчала М.В.Фехнер¹². У книзі показано загальну картину торгівлі Росії з Туреччиною та Іраном. Автор назвав основні центри виробництва шовкових тканин у цих країнах, детально охарактеризував шовкові товари, які вивозилися до Росії.

Проблеми левантійської торгівлі Венеції на рубежі XV-XVI ст. вивчав Е.М.Шахмалієв. В одному зі своїх досліджень автор проаналізував торгівлю венеціанців у країнах Леванту, проникнення сюди європейських купців, загострення франко-венеціанських торгових суперечностей¹³. В іншій публікації автор стверджує, що і після турецьких завоювань, Венеція зуміла забезпечити для своїх купців вільну торгівлю в Леванті. Дослідник вказує, що торгівлю шовком Венеція вела через Сірію, куди поступав іранський шовк, і стверджує, що головними центрами торгівлі шовком і далі залишалися Алеппо і Дамаск, де все активніше діяли європейські купці¹⁴.

⁶ Шахмалиев Э.М. Из истории левантйской торговли... - С. 50; Куканова Н.Г. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII - перв. пол. XIX в. - Саранск, 1977. - С. 71.

⁷ История Ирана. - С. 192.

⁸ 3,6 батмана становлять приблизно 1 пуд (див.: Байбуртян В.А. Ук. соч. - С. 13).

⁹ История Ирана. - С. 261.

¹⁰ Тикадзе М.И. Ук. соч. - С. 129.

¹¹ История Ирана. - С. 289.

¹² Фехнер М.В. Торговля Московского государства со странами Востока в XVI веке. - Москва, 1956.

¹³ Шахмалиев Э.М. Из истории левантйской торговли...

¹⁴ Шахмалиев Э.М. Франко-венецианское торговое соперничество на переднем Востоке первой половины XVI в. // Ученые записки Азербайджанского гос. ун-та. - Баку, 1957. - № 5.

Короткий огляд левантійської торгівлі Франції в середині XV ст. зробила С.М.Плешкова¹⁵, яка показала намагання французьких купців утвердитися в Леванті, їхню боротьбу з купцями інших країн.

Левантійську торгівлю в XVI-XVIII ст. вивчав М.І.Тикадзе. Автор досліджував торгіву діяльність європейських держав у містах Сирії. Значну увагу М.Тикадзе звернув на торгівлю венеціанців, французів, голландців шовком-сирцем у містах Леванту, їх конкурентну боротьбу, відзначив намагання англійських купців утвердитися в Ірані та Туреччині. Автор підкреслює, що великий попит у європейських купців мав шовк-сирець, який поступає з Ірану та Закавказзя в міста Середземномор'я. У дослідженні підкреслена важлива роль вірмен у левантійській торгівлі¹⁶.

Певне значення для вивчення торгівлі шовковими товарами в Леванті мають публікації М.Новицької та Н.Сазонової¹⁷. У праці М.Новицької вказані основні центри виготовлення шовкових тканин у Туреччині, проаналізовано технологічний процес їх виготовлення. В публікації Н.В.Сазонової названі основні центри ткацького ремесла в Ірані, розглянута технологія виготовлення шовкових тканин, виділені особливості оформлення іранських шовкових виробів.

Таким чином, в історичній літературі є ряд досліджень, в яких розглядалися питання торгівлі шовком європейських країн з Левантом. Проте, на жаль, немає жодної розвідки, присвяченої торгівлі левантійським шовком та шовковими виробами, яка велася сухопутними шляхами, що пролягали через українські землі, зокрема через Львів. Не вивчена і роль Львова та львівських купців у цій торгівлі.

У даній публікації зроблена спроба проаналізувати торгівлю левантійським шовком у Львові в XVI - середині XVII ст., з'ясувати роль львівських купців у цій торгівлі, дати характеристику шовкових виробів, які поступали до Львова.

Основою розвідки стали архівні матеріали - актові книги, які зберігаються в ЦДІА України у м.Львові¹⁸, та деякі матеріали ЦДІА у м.Києві¹⁹. Серед них чільне місце посідають записи договорів, скарги, протести і судові суперечки львівських і левантійських купців. Цінний матеріал про шовкові вироби міститься в інвентарях і заповітах львівських міщан, таксах і списках товарів зі встановленими на них цінами.

¹⁵ Плешкова С.М. Левантийская торговля Франции в середине XVI в. // Вестник МГУ. - М., 1970. - № 4.

¹⁶ Тикадзе М.И. Ук. соч.

¹⁷ Новицька М. Турецькі оксамити Лаврського музею // Східний світ. - 1930. - № 10-11; Сазонова Н.В. Иранские художественные ткани сефевидной эпохи (К вопросу о технологии производства).

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі - ЦДІА України у м. Львові). - Ф. 52. - Оп. 2.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі - ЦДІА України у м. Києві). - Ф. 39. - Оп. 1.

При підготовці статті використані також деякі публікації документів²⁰.

Як свідчать матеріали львівського архіву (ЦДІА), купці Львова в XVI - середині XVII ст. вели активну торгівлю шовком і шовковими виробами. Нам пощастило встановити імена більше 300 львівських купців, які брали участь у левантійській торгівлі. Найчастіше вони торгували в Константинополі, Адріанополі, Бурсі, Ангурії та інших містах Туреччини. Наприклад, у 1593 р. львівський вірменин Георгій Івашкович кілька тижнів торгував в Адріанополі. Там він купив "різних турецьких товарів", навантаживши ними 7 возів і відправив їх до Львова. Лише Якубу Захновичу Георгій відправив до Львова 969 літр²¹ "доброго шовку"²². Сам Георгій Івашкович поїхав до Константинополя, купив там кілька возів шовку та інших товарів, відправив їх до Львова, а сам поїхав до Ангурії²³. В 1593 р. львівський вірменин Захаріаш Івашкович у Константинополі для Миколая Бернатовича купив 4 бельні²⁴ шовку²⁵. Наступного року Захаріаш привіз з Константинополя для Якуба Захновича близько двох тисяч літр шовку²⁶. В цьому ж році львівський вірменин Габріель Капрус привіз до Львова братам Івашковичам 8 белець шовку, купленого в Константинополі на суму 9362 левкових талярів²⁷.

Для багатьох львівських купців кінцевою метою поїздки було м.Ангурія (Анкара). За нашими підрахунками, близько половини львівських купців, які торгували на Сході, відвідували Ангурію. Шовкові вироби ангурських майстрів славились своєю якістю і мали попит на ринках Європи. В 1594 р. група львівських купців торгувала в Ангурії, лише Якуб Захнович одержав від них 951 літр шовку²⁸. В тому ж році Георгій Івашкович прислав йому з Ангурії 969 літр шовку²⁹. 1596 р. Томан і Якуб Задиковичі послали в Ангурію своїх факторів Захаріаша Норсесовича і Стецька Армурасовича, які привезли звідти 1320 літр шовку різного кольору³⁰. В 1613 р. Стефан Лазарович просив Івашка Миколайовича, який їхав до Ангурії, купити йому шовку і дав для цього 500 талярів³¹.

²⁰ Архів Юго-Западной России. - К., 1859-1907 (далі - АЮЗР).

²¹ Літра - одиниця маси, становить приблизно 11 лотів (1 лот - приблизно 14,5 г).

²² ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 519. - Арк. 204.

²³ Там же. - Спр. 391. - Арк. 89.

²⁴ Бельня - одиниця пакування товарів різного, залежно від їхнього виду, розміру (бельня шовку - 350 літр).

²⁵ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Спр. 391. - Арк. 97.

²⁶ Там же. - Спр. 519. - Арк. 268.

²⁷ Там же. - Спр. 516. - Арк. 465.

²⁸ Там же. - Спр. 519. - Арк. 271.

²⁹ Там же. - Спр. 391. - Арк. 89.

³⁰ Там же. - Спр. 387. - Арк. 573.

³¹ Там же. - Спр. 520. - Арк. 815.

Крім Ангурії львівські купці торгували і в інших малоазійських містах. Наприклад, 1630 р. Сімон Стецькович торгував у Токаті. Серед інших товарів він купував там атлас “Халабський”, індійський та персидський³².

Наведені приклади свідчать про постійну торгівлю львівських купців у левантійських містах.

Архівними документами підтверджено також і те, що частина львівських купців з Леванту відправлялась в Іран, Індію та інші країни Сходу. В турецьких містах ціни на шовк, який поступав з Ірану, були на половину дорожчі, ніж в Ірані³³. Щоб мати більші прибутки, львівські купці змушені були їхати вглиб Азії й, уникаючи посередництва турецьких купців, виходили безпосередньо на іранські ринки продажу шовку, контролюючи закупівельні ціни на нього.

Відомо, що іранський шовк за своєю якістю цінувався значно вище, ніж турецький. Крім того, іранські ремісники вміли виготовляти високоякісні товари, які могли задовольнити всі вимоги покупців. Тому львівські купці, торгуючи в левантійських містах, періодично їздили на ринки Ірану.

Так, у 1577 р. львівський купець Миколай Вартикович з Константинополя відправився в Іран та в Індію “для шукання живності”³⁴. У 1612 р. цим же шляхом через Константинополь та Ангурію до Ірану відправився Христофор Давидович³⁵. 1613 р. група львівських купців, уклавши між собою договір, через Константинополь й Ангурію поїхали в Іран, де торгували в найбільших центрах країни Тебрізі та Казвіні³⁶.

У свою чергу на ярмарках Львова постійно торгували левантійські купці. За нашими підрахунками, в торгових операціях у Львові в середині XVI - першій половині XVII ст. брали участь близько 400 купців з Турецької імперії. Найбільше з них прибувало з Константинополя (51%). Разом з іншими товарами вони привозили до Львова шовк та вироби з нього. Так, у 1559 р. купець турецького султана Мустафа Челебі торгував у Львові, львівський міщанин Еразм Хаз купив у нього 300 літр бурзького шовку³⁷.

Періодично у Львові торгували купці з Бурси. У 1551 р. торгові операції в місті проводив Хаджі Балі³⁸, в 1583 р. - купці Асан і Юрій Грек³⁹ та ін. В актових книгах Львова є імена принаймні 17 купців з м.Бурси, які в XVI ст. торгували в місті.

³² Там же. - Спр. 531. - Арк. 1750; Спр. 31. - Арк. 1678.

³³ *Байбуртян В.А.* Ук. соч. - С. 22-23.

³⁴ ЦДІА України у м. Львові.- Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 514. - Арк. 377.

³⁵ Там же. - Спр. 520. - Арк. 809.

³⁶ Там же. - Спр. 258. - Арк. 2729.

³⁷ *Łozinski W.* Kupiectwo lwowskie w XVI wieku. - Warszawa, 1891. - S. 433.

³⁸ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 11. - Арк. 1134.

³⁹ Там же. - Спр. 21.- Арк. 588.

У Львові часто торгували купці Ангурії: Атос Цікарос⁴⁰ (у середині XVI ст., грек Константин Корпа⁴¹ (в кінці XVI ст.), вірменин Дмитро Мойсейович⁴² (у 1607-1608 рр.), Хаджі Хидир, Мікос Асланович, Сефер Айдін Огли⁴³ (на початку XVII ст.). Бували у Львові купці з Алеппо⁴⁴, Дамаска⁴⁵, Сивасу, Сиса, Токату⁴⁶ та інших міст Близького Сходу.

Таким чином, купці багатьох левантійських міст вели постійну торгівлю у Львові.

Крім турецьких, чимало шовку та виробів з нього привозили до Львова персидські купці. Необхідно зазначити, що майже всі вони (хоч і були вірменами) в актових книгах міст України виступають як "перси", "персидські купці". З цієї причини важко точно встановити, з якого іранського міста вони прибули. Активні зв'язки з містами України підтримували купці Ісфагану, столиці Ірану, яка була великим центром виготовлення красивих шовкових тканин та інших високоякісних ремісничих виробів. Так, у 1625-1626 рр. у Львові торгував Балі Грагосович⁴⁷, у 1629 р. - Миколай Ходжейович і Харабег Мардиросович⁴⁸, у 1630 р. - Гевонт Кіркорович⁴⁹, Харібдзян Скіндерович, Хачадор Гераходович⁵⁰. Децю рідше у Львові торгували купці з Джульфи (як наприклад, у 1627 р. вірмени Боос Альянкеракевич та Бедрос Нурідзянович⁵¹) та інших міст Ірану.

В актових книгах Львова нами встановлені імена 96-и персидських купців, які в XVI - середині XVII ст. торгували в місті. Найбільшої активності торгівля персидських купців досягла в першій половині XVII ст.

Крім Львова персидські купці торгували на ярмарках Кам'янця⁵², Язлівця⁵³, Бара⁵⁴, Константинова⁵⁵ та інших міст України.

Вивчаючи асортимент шовкових виробів, які купці привозили до Львова, слід відзначити, що найбільшу питому вагу серед них займали шовкові тканини та вироби з них. До шовкових тканин, які в XVI

⁴⁰ Там же. - Спр. 11. - Арк. 1134.

⁴¹ Там же. - Спр. 516. - Арк. 100.

⁴² Там же. - Спр. 517. - Арк. 941.

⁴³ Там же. - Спр. 517. - Арк. 941.

⁴⁴ Там же. - Спр. 514. - Арк. 560.

⁴⁵ Там же. - Спр. 15. - Арк. 182.

⁴⁶ Там же. - Спр. 514. - Арк. 16.

⁴⁷ Там же. - Спр. 397. - Арк. 127.

⁴⁸ Там же. - Спр. 397. - Арк. 1700.

⁴⁹ Там же. - Спр. 348. - Арк. 1072.

⁵⁰ Там же. - Спр. 397. - Арк. 2036.

⁵¹ Там же. - Спр. 397. - Арк. 621.

⁵² Там же. - Спр. 397. - Арк. 1657.

⁵³ Там же. - Спр. 397. - Арк. 2153.

⁵⁴ Там же. - Спр. 397. - Арк. 1212.

⁵⁵ Там же. - Спр. 398. - Арк. 1073.

ст. привозили до Львова, належали оксамит, адамашка, атлас і тафта. Найдорожчими серед них були оксамит і адамашка.

Іранські тканини, подібно до турецьких, були дуже різноманітними за своїм гауноком, кольорами, поєднанням тонів. Визначити місце виготовлення тканин важко тому, що їх орнамент і спосіб виготовлення був в Ірані майже скрізь однаковий. Для іранських, на відміну від турецьких тканин, характерна відсутність геометричної правильності й одноманітності в орнаментаціях. Іншою відмінною рисою іранських тканин є поєднання рослинного орнаменту зі зображеннями людей, птахів і звірів⁵⁶.

Серед привезених з Ірану шовкових тканин важливе місце займав оксамит. Це досить груба і ворсиста тканина зі золотими і срібними нитками. Її виробництво було зосереджене в Йезді, Кашані, Тебрізі та Ісфагані⁵⁷.

Крім іранського оксамиту до Львова привозили оксамит турецький, на який в Україні теж був великий попит. Основними центрами виробництва турецьких оксамитів були міста Бурса і Скутарі. Для оксамитів, виготовлених в м.Бурсі, характерний рослинний орнамент, утворений великими розетками та опахалами, які оздоблено квітами тюльпанів, гвоздики та шипшини⁵⁸.

В актових книгах залежно від місця виготовлення оксамит, який поступав до Львова, називали турецьким або іранським (кращим з них вважався турецький).

До Львова східні купці привозили велику кількість оксамитів гладких, тобто без ворсу і без узорів. Рідше трапляється оксамит "ритий". "Ритість" оксамиту досягалась апретурою, яку виконували по гладкому оксамиту гарячим валом з вигравіруваним на ньому узором⁵⁹.

На території України та Польщі основними споживачами оксамиту були шляхта, духовенство та верхівка місцевого населення. З нього шили одяг, використовували для виготовлення покривал і чепраків, покриття сидел.

Польський уряд давав оксамит своїм чиновникам замість зарплати або як винагороду за службу⁶⁰. В королівських грамотах можна зустріти рішення типу: "Воеводі київському видати 50 копійок грошей і 20 ліктів оксамиту гладкого на шати", "старості житомирському видати 50 копійок грошей і 18 ліктів оксамиту гладкого на шати"⁶¹.

Зі шовкових тканин до Львова часто привозили й атлас, що на арабській мові означає "красивий". У Туреччині важливим центром

⁵⁶ Фехнер М.В. Ук. соч. - С. 72.

⁵⁷ Там же. - С. 73.

⁵⁸ Новицька М. Вказ. пр. - С. 352-353.

⁵⁹ Клейн В. Иноземные ткани, бытовавшие в России до XVIII в., и их терминология // Оружейная палата. - Москва, 1925. - С. 25.

⁶⁰ АЮЗР. - Ч. 1. - Т. 1. - С. 380-383.

⁶¹ Там же. - Ч. VII. - Т. 5. - С. 457; Ч. VIII. - Т. 5. - С. 457.

виробництва атласу була Бурса⁶². В Ірані атлас виробляли в розвинутих центрах виготовлення шовкових тканин⁶³. Як свідчать актові книги Львова, найбільше до міста привозили атласу турецького, менше - персидського та індійського. В документах вказано, що атлас був малинового, зеленого, червоного, голубого та інших кольорів, часто витканий золотом і сріблом. Дослідники вважають, що атлас був дорожчий від адамашки, але дешевший від оксамиту⁶⁴. З атласу виготовляли весільний одяг, шили плащі, летніки, доломани та інший одяг для магнатів, міського патриціату і духовенства⁶⁵. Найдорожче цінився атлас турецький вишневий, один лікоть якого на початку XVII ст. коштував 18 золотих⁶⁶.

Серед левантійського імпорту слід виділити парчеві тканини - альтембас і златоглав. Альтембас - груба шовкова в основі тканина, заткана тонкою срібною або золоченою ниткою. Це надає тканині своєрідної властивості: вона жорстка, не падає, як інші тканини, м'якими складками, на згинах ламається; це надає їй величності. Ввіз до Львова парчевих тканин був обмежений через їх високу вартість: златоглавий кафтан у 1601 р. коштував 200 золотих, жіночий одяг зі златоглава в 1635 р. - 100 дукатів⁶⁷. До Львова привозили златоглав "константинопольський" білого і червоного кольорів. Вироблені зі златоглаву ковдри та інші предмети трапляються серед речей, які склали посаг⁶⁸.

Серед шовкових тканин, що поступали до Львова з Леванту, значне місце займала адамашка. Деякі дослідники ототожнюють її з камкою⁶⁹, проте в актових книгах вони виступають як окремі тканини.

Камка представляла собою досить товсту, однокольорову або багатокольорову, з однаковим узором на обидва боки тканину. Відомі камка турецька і персидська⁷⁰. Існували також камка бурська (з м.Бурса), токатська (з м.Токат), шамська (Шам - назва Сирії), місьорська (Місьюр - назва Єгипту), константинопольська⁷¹. Таким чином, всі види камки отримали свою назву від місця їх виготовлення.

⁶² Фехнер М.В. Ук. соч. - С. 73.

⁶³ Там же. - С. 73.

⁶⁴ Костомаров Н.И. Очерки торговли Московского государства в XVI и XVII вв. - СПб., 1889. - С. 420; Zarnowiecki Z. Historia tkanin jedwabnych. - Kijow, 1915. - S. 26.

⁶⁵ Zarnowiecki Z. Op. cit. - S. 108.

⁶⁶ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 521. - Арк. 689.

⁶⁷ Там же. - Спр. 517. - Арк. 137.

⁶⁸ Там же. - Спр. 253. - Арк. 1531.

⁶⁹ Фехнер М.В. Ук. соч. - Ф. 52. - Оп. 2. - С. 82.

⁷⁰ Kaszewski J. Podroże i poselstwo polskie do Turcii. - Kraków, 1862. - S. 29; Kalużniacki E. Documenta moldawskie i multańskie z archiwum miasta Lwowa. - Lwów, 1878. - S. 19.

⁷¹ Фехнер М.В. Ук. соч. - С. 83.

Відомо також, що камка вироблялася в Багдаді, Дамаску, Йезді, Кашані, Ісфагані та інших центрах Туреччини та Ірану. Цінність камки залежала від її товщини (чим товща, тим дорожча)⁷².

Відрізнялась камка матеріалом, з якого вона була виготовлена. В актових книгах трапляється камка “бурська шовкова”, “шовкова з золотом” та ін. До Львова купці привозили камку коричневого, зеленого, червоного та інших кольорів⁷³. На українських землях камка використовувалася головним чином для пошиття верхнього одягу.

Серед привезених з Леванту тканин є також тафта турецька, шамська і бурзька. Сорти тафти відрізнялися товщиною ниток (чим товщими вони були, тим дешевше цінилася тканина). Купці привозили до Львова тафту червоного, зеленого, жовтого, білого, голубого та інших кольорів. Ця тканина використовувалась для виготовлення одягу, підшивки покривал та інших виробів. У зв'язку з розвитком текстильного виробництва у країнах Європи, вартість тафти знижувалась. За нашими підрахунками, в кінці XVI ст. один лікоть “подвійної” тафти коштував 48 грошей, у середині XVII ст. - 28 грошей⁷⁴.

Значна кількість шовкових тканин, привезених до Львова, використовувалась на місці. Львівські ремісники шили з них одяг для міської верхівки, шляхти і духовенства. Чимало шовкових тканин було в монастирях. З опису рухомого майна, яке належало Києвопечерському монастирю, складеного в квітні 1593 р., видно, що там було багато оксамиту чорного, покривал з чорного й червоного оксамиту і адамашки, білого атласу, вишиваного золотом і сріблом⁷⁵.

Інвентар Мелецького монастиря, складений у 1593 р., теж свідчить про наявність у монастирі великої кількості церковного одягу з білої та жовтої адамашки і покривал з червоного та жовтого атласу і з чорного оксамиту⁷⁶.

Про наявність одягу і церковного начиння, виготовленого з шовкових тканин, привезених з країн Сходу, свідчать описи та інвентарі й інших монастирів України.

Чимало шовкових виробів було в духовенства. Так, опис майна луцького єпископа Кирила Терлецького 1596 р. показує, що він мав чимало чорного і червоного оксамиту та чорного атласу. Всього було оксамиту “три штуки на ризи купленого 174 лікті по 90 литовських грошей за кожний лікоть”, а також “7 ліктів чорного оксамиту, куплених за 11 копійок грошей литовських”⁷⁷.

⁷² Костомаров Н.И. Ук. соч. - С. 418.

⁷³ ЦДІА України у м. Львові. - Спр. 515. - Арк. 506.

⁷⁴ Там же. - Спр. 515. - Арк. 505; Спр. 526. - Арк. 1136.

⁷⁵ АЮЗР. - Ч. 1. - Т. 1. - С. 367, 380-383.

⁷⁶ Там же. - С. 367.

⁷⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. - СПб., 1863. - Т. 1. - С. 265.

Багато шовкових тканин мали львівські міщани. Наприклад, у Марка Давидовича був "оксамит червоний взористий" для пошиття одягу, "оксамит для пошиття метліка"⁷⁸. В 1615 р. у Богдана Доновковича було атласу "на пару шат", один з них турецький⁷⁹. Міщанка Анна Алембекова придбала червоний атлас на три подушки⁸⁰.

Часто східні шовкові тканини використовували для пошиття весільного одягу, вони входили до посагу. Так, серед речей посагу міщанки Герухни в 1625 р. крім готового одягу було "13 ліктів атласу попелястого на летнік", "атласу скарлатного на плащик" і "шовкові речі до пошиття кошуль..."⁸¹. Людвіг Словіковський, видаючи дочку заміж, серед інших речей посагу дав їй "постіль з чорного шовку"⁸².

Один зі сучасників, турецький мандрівник Евлія Челебі, відвідавши Львів у 1656 р., відзначав, що жителі міста мають багато одягу з шовку й оксамиту⁸³. Зроблений нами аналіз приблизно 150 інвентарів, заповітів та інших документів львівських купців та міщан дає можливість підтвердити висновки турецького мандрівника. Дійсно, серед львів'ян східні шовкові вироби мали значний попит. Найбільшу питому вагу серед них займали чоловічі та жіночі летніки адамашкові та атласні вишневого, червоного, коричневого, голубого, червоного кольорів. Вартість одного летніка була досить високою (в середньому до 30 золотих), "летніка з плащиком" ще вищою (300-350 золотих)⁸⁴.

Цінувались серед міщан адамашкові та атласні доломани чорного, зеленого, фіолетового та вишневого кольорів, а також - з чорного гладкого, коричневого та червоного атласу⁸⁵.

Доломани адамашкові цінилися дещо дорожче (в 1644 р. такий доломан коштував до 70 злотих, доломан з атласу - 60 злотих)⁸⁶.

Серед заможної верхівки львів'ян попит мали адамашкові та атласні жупани. Поширеними були адамашкові жупани зеленого, червоного, коричневого, чорного кольорів, які коштували 30-45 злотих⁸⁷. Адамашкові чорні жупани, прикрашені срібними гудзиками, коштували значно дорожче (до 70 злотих)⁸⁸. Дорогими були атласні турецькі жупани вишневого і чорного кольорів (новий атласний жупан вишневого кольору коштував 30 злотих, чорного кольору - 120 злотих)⁸⁹.

⁷⁸ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 388. - Арк. 857.

⁷⁹ Там же. - Спр. 520. - Арк. 1206.

⁸⁰ Там же. - Спр. 252. - Арк. - 1685.

⁸¹ Там же. - Спр. 523. - Арк. 286.

⁸² Там же. - Спр. 259. - Арк. 620.

⁸³ Челеби Евлия. Книга путешествий. - Москва, 1961. - Вып. 1. - С. 74.

⁸⁴ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 399. - Арк. 824.

⁸⁵ Там же. - Спр. 57. - Арк. 1664.

⁸⁶ Там же. - Спр. 57. - Арк. 1644.

⁸⁷ Там же. - Спр. 251. - Арк. 874.

⁸⁸ Там же. - Спр. 528. - Арк. 249.

⁸⁹ Там же. - Спр. 258. - Арк. 802; Спр. 531. - Арк. 1313.

Цінувались також делії адамашкові чорного, коричневого, вишневого, зеленого та інших кольорів. Дорожчими серед них були делії, підшиті хутром, зокрема "египетським". У середині XVII ст. така делія коштувала до 80 злотих⁹⁰.

Крім згаданого одягу міська верхівка мала виготовлені з адамашку та атласу кабати, катанки, плащі, шуби, куртки, чамари, гермаки, кафтаніки та інший чоловічий та жіночий одяг різного кольору (кабати і плащі - найчастіше вишневого та цеглястого кольорів, рідше - чорного, брунатного та фіалкового; катанки - чорного кольору, куртки і кафтаніки - коричневого).

Серед предметів одягу міських жителів поширеними були оксамитні, атамашкові, атласні та шовкові рукави червоного, чорного та деяких інших кольорів. Вартість одного адамашкового рукава становила 20 злотих, шовковий рукав був значно дешевший - 6 злотих. Періодично привозили з Леванту чоловічі сорочки, окремі з них, вишиті золотом, коштували 1000 червоних золотих. Представники феодальної верхівки й інших заможних верств населення купували їх на весілля та інші торжества⁹¹.

З Леванту до Львова привозили також червоні шаровари з турецького атласу, жіночі адамашкові сарафани, фартухи⁹². У середині XVII ст. до Львова почали привозити жіночі адамашкові спідниці чорного та червоного кольорів, разом з кабатом одна спідниця коштувала до 200 злотих⁹³.

Значний попит мали чоловічі та жіночі пояси з Леванту (частіше шовкові, рідше оксамитні). За місцем виготовлення відомі були пояси бурські, ангурські, сакезькі (хіоські) і константинопольські або стамбульські. Так, у 1581 р. вірменин Ганус Кірорович привіз з Туреччини 92 бурських пояси⁹⁴. Львівському купцю Миколаю Івашковичу в 1601 р. разом з іншими східними товарами привезли 340 бурських поясів⁹⁵. Найдорожче цінилися шовкові пояси, ткані золотом і сріблом, окремі з них коштували по 500 дукатів⁹⁶. Вони використовувалися в основному як прикраса в урочистих випадках і купувалися лише представниками знаті. Найбільше було поясів червоного, білого, чорного, сірого та голубого кольорів, сакезькі та стамбульські пояси були червоного і фіалкового кольорів. Жіночі пояси виготовляли білого та голубого кольорів. Найдорожче цінилися пояси шовкові (30 злотих), значно дешевше коштували пояси оксамитні (6-15 гр.).

⁹⁰ Там же. - Спр. 528. - Арк. 249.

⁹¹ Там же. - Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 379. - Арк. 1875; Ф. 52. - Оп. 1. - Спр. 814. - Арк. 92.

⁹² Там же. - Ф. 52. - Оп. 2. Спр. 529. - Арк. 293.

⁹³ Там же. - Спр. 399. - Арк. 824.

⁹⁴ ЦДІА України у м. Києві. - Ф. 39. - Оп. 1. - Спр. 15. - Арк. 365.

⁹⁵ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 252. - Арк. 1965.

⁹⁶ *Zarnowiecki Z.* Op. cit. - S. 112.

Досить часто серед привезених з Леванту виробів трапляються чоловічі та жіночі шапки і капелюхи з оксамиту та шовку, серед жіночих є й “капелюхи від сонця”⁹⁷. Дорого цінилися кіти-шапки, виготовлені з шовкових тканин і прикрашені пір'ям птахів. Так, скажімо, 1589 р. магнату Миколаю Остророгу привезли десять кіт - по одній за 200 та 51 талар, з пір'ям чаплі за 136 таларів і 6 білих кіт по 4 талари кожна⁹⁸. Окремі кіти оцінювалися в 2 тисячі таларів⁹⁹. Відомо, наприклад, що у 1613 р. група львівських купців, які торгували в Ірані, серед інших товарів везли до Львова кіти¹⁰⁰.

Був попит і на чепці - шовкові, вишиті золотом і сріблом. Один такий чепець у 1584 р. коштував 4-6 злотих¹⁰¹.

Важливе місце в імпорті до Львова займали шовкові жіночі хустки. Серед них найкращими вважалися білі турецькі хустки, вишивані шовком і золотом, цінилися також сирійські і месопотамські хустки¹⁰². 1596 р. константинопольський єврей Йозеф Хаміс відправив до Львова своєму брату Давиду Хамісу 336 хусток. Андрій Торосович, відправляючи в 1603 р. на Схід свого фактора Вартика Захаріасовича, наказував йому привезти 400 вишитих хусток, 100 хусток коротких і 10 хусток вишитих золотом¹⁰³. Нерідко привозили і завої - головні жіночі убори, які нагадували турецьку чалму. У 1625 р. один завої “з фертами шовковими” коштував 35 злотих¹⁰⁴.

В інвентарях львівських міщан часто трапляються привезені зі Сходу різного кольору турецькі та шовкові шнурки, шовкові петлиці і шовкова тасьма¹⁰⁵. Шнурки продавалися штучками по 1 золотому 15 грошів. Шовкову тасьму продавали на лікті, ціна одного ліктя становила 4 гроші¹⁰⁶.

Досить поширеними були шовкові гудзики червоного, чорного та інших кольорів. Купці продавали їх дюжинами або парами, одна дюжина шовкових гудзиків у кінці XVI ст. коштувала 30 грошів, одна пара - 2 гроші¹⁰⁷.

Крім того, до Львова привозили велику кількість килимів, ковдр і покривал. Вони належали до основних предметів східної торгівлі Львова і були представлені тут у великій кількості. Виробництво ки-

⁹⁷ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 23. - Арк. 1106; Спр. 518. - Арк. 297; Ф. 24. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 196.

⁹⁸ Там же. - Спр. 517. - Арк. 165.

⁹⁹ Там же. - Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 390. - Арк. 144.

¹⁰⁰ Там же. - Спр. 258. - Арк. 28.

¹⁰¹ Там же. - Спр. 523. - Арк. 286.

¹⁰² Там же. - Спр. 392. - Арк. 1474; Спр. 521. - Арк. 911.

¹⁰³ Там же. - Спр. 252. - Арк. 1685; Спр. 517. - Арк. 1086.

¹⁰⁴ Там же. - Спр. 387. - Арк. 488; Спр. 388. - Арк. 1256; Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 385. - Арк. 540.

¹⁰⁵ Там же. - Спр. 523. - Арк. 286.

¹⁰⁶ Там же. - Спр. 517. - Арк. 854.

¹⁰⁷ Там же. - Спр. 26. - Арк. 160; Спр. 388. - Арк. 857.

лимів і покривал, (часто - спеціально на експорт) розвинуте в багатьох районах Туреччини та Ірану, досягло високої художньої майстерності. Значний попит у Львові був на знамениті іранські (адзямські, хорасанські, мелібадські) та турецькі (ангурські)) килими. Серед них особливо славилися хорасанські та мелібадські килими.

Східні килими виготовляли з шовку, який фарбували і вишивали золотом і рослинними фарбами. Рослинний орнамент був характерний для іранських килимів¹⁰⁸, які відрізнялися забарвленням, способом виготовлення і призначенням.

Чимало килимів львівські купці купували в Константинополі. Так, велику партію килимів у 1593 р. привіз до Львова Георгій Івашкович. Габріель Капрус у 1596 р. придбав собі 46 і Миколаю Бернатовичу 70 адзямських килимів, понад 150 килимів купив у Константинополі в 1600 р. Тобіас Аксантич¹⁰⁹. Звичайно львівські купці, торгуючи в Ірані, поверталися звідти з килимами. Так, Ованіс Хачадурович і Лазар Серебкович у 1613 р. торгували в Тебрізі, Казвіні, та інших містах Ірану. Серед інших товарів вони везли до Львова і килими. У 1648 р. торгуючи в Ісфагані, Лукаш Сеферович крім інших товарів купив 24 персидських шовкових килими, шиті золотом¹¹⁰. Персидські килими у Львові цінилися дорожче від турецьких. У 1641 р. львівський купець Лазар Серебкович продав персидські килими по 20 злотих, турецькі в цей час коштували в середньому 12 злотих¹¹¹.

Ніде в Європі не було килимів більше, ніж у Львові. Зі Львова вони розходилися по всій Україні і Польщі, тут їх купували навіть королі. Часто польські королі посилали за килимами купців до Туреччини або Ірану. Один з них, Сефер Муратович, виконуючи замовлення короля Сигізмунда III, в 1601 р. їздив до Ірану. Він побував у Джульфі, Казвіні, Кашані, де закупив для короля великих розмірів килими та кобїрці, ткані золотом¹¹². Іранські майстри часто виробляли килими на замовлення: відомі так звані "польські" килими з вишитим на них польським гербом, які виготовлялися під контролем купця, що виконував замовлення польського короля¹¹³.

Особливо цінувалися килими, виготовлені в Хорасані, звідки львівський купець Астанкул Гарагазович у 1641 р. на прохання короля Владислава IV привіз килими для королеви¹¹⁴.

¹⁰⁸ Volumina legum. - Petersburg, 1909. - Т. 4. - С. 42.

¹⁰⁹ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 253. - Арк. 32; Спр. 391. - Арк. 81, 89; Спр. 516. - Арк. 466.

¹¹⁰ Там же. - Спр. 526. - Арк. 832.

¹¹¹ Там же. - Спр. 398. - Арк. 1577; Спр. 525. - Арк. 474.

¹¹² *Reuchman J.* Stosunki polsko-iranskie do końca XVII w. // *Przegląd Orientalistyczny.* - Warszawa, 1971. - S. 326.

¹¹³ *Idem.* - S. 327.

¹¹⁴ *Zakzewska-Dubasowa M.* Historia Armenii. - Wrocław-Warszawa-Kraków, 1977. - S. 150.

Високої якості килими виготовляли турецькі майстри - до них польські королі також посилали купців за килимами. Так, у 1641 р. львівський купець Милкон Гадзієвич писав своєму агенту в Ангурію: "Для короля старайся в Стамбулі купити один килим ліктів на 18 або на 20, щоб шовковий з золотом або весь шовковий"¹¹⁵.

Чимало килимів купувала польська шляхта та заможна міська верства. Наприклад, після смерті теребовлянського старости Петра Ожги в 1629 р. в його будинку залишалося 288 іранських та турецьких килимів. У дубенському замку в інвентарі налічувалося до 150 великих цінних персидських килимів і шовкових покривал, тканин золотом¹¹⁶.

Крім килимів до Львова привозили шовкові ковдри та покривала. За місцем виготовлення були відомі покривала хіоські, ангурські, константинопольські. Більш цінними вважалися шовкові хіоські покривала, їх вартість зростала (пор.: у 1590 р. - 35 злотих, а в 1619 р. - 50 злотих)¹¹⁷. Мали попит і шовкові, адамашкові та оксамитні ковдри. Найчастіше траплялися шовкові ковдри, виготовлені на о. Хіос (ціна однієї ковдри - 36 злотих)¹¹⁸. Привозили чимало і шовкових ковдр, виготовлених у Персії ("адзямської роботи") та адамашкових, "шитих гафтованим золотом". Одна адзямська шовкова ковдра коштувала 50 злотих¹¹⁹. Періодично до Львова привозили також шовкові подушки, простирадла, іншу постільну білизну¹²⁰.

Великий попит у заможній феодальній знаті мали турецькі та іранські намети, сідла, інша кінська зброя. Сідла, які купці вивозили до Львова, обшивали оксамитом та іншими дорогими тканинами, вишитими сріблом і золотом. Наприклад, у 1644 р. львівський купець Івашко Бернатович продавав сідло "червоне оксамитне, золотом шите козубашське"¹²¹¹²². Високо цінилися намети - покривала для коней, виготовлені з червоного турецького оксамиту, вишиті тягнутим сріблом і золотом, прикрашені дорогоцінностями. В 1589 р. магнату Остророгу купці привезли шовковий намет за 580 талярів. У 1636 р. шляхтич Андрій Понянховський мав намет червоний адамашковий вартістю в 300 злотих. Навіть польський король Владислав IV послав львівського купця Миколая Аведиковича до Туреччини, щоб той привозив йому шовкові намети¹²³.

¹¹⁵ *Loziński W. Patrycyat i mieszaństwo lwowskie w XVI-XVII w.* - Lwów, 1890. - S. 209.

¹¹⁶ *Loziński W. Życie polskie w dawnych wiekach (XVI-XVIII).* - Lwów, 1908. - T. 2. - S. 94.

¹¹⁷ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 516. - Арк. 712; Спр. 519. - Арк. 474.

¹¹⁸ Там же. - Спр. 516. - Арк. 548, 712.

¹¹⁹ Там же. - Спр. 518. - Арк. 1162.

¹²⁰ Там же. - Спр. 526. - Арк. 1137; Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 364. - Арк. 28.

¹²¹ Козубашський - іранський.

¹²² ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 527. - Арк. 420.

¹²³ Там же. - Спр. 399. - Арк. 824; Спр. 517. - Арк. 165; Спр. 527. - Арк. 258.

Таким чином, Львів був значним центром торгівлі шовковими тканинами та виробами з них, які поступали сюди з країн Сходу. Чимало цих товарів купувала міська верхівка Львова та інші заможні верстви населення.

Велику частку левантійського імпорту до Львова становила текстильна сировина - іранський та турецький шовк-сирець. В архівних документах він часто згадується під назвою "шовк-дертий", "шовк кручений". Частину цієї сировини використовували ремісники Львова та інших українських міст у своєму ремеслі при виготовленні та прикрашенні одягу та різних текстильних виробів. Як свідчить аналіз інвентарів та заповітів львівських міщан, багато львівських жителів мали трохи шовкової сировини. Наприклад, у Яна Баптисти Вевеллі в 1595 р. було 15 лотів¹²⁴ шовку різного кольору, у Вальтазара Губнера в 1597 р. - 4 луги¹²⁵ шовку дертого, в Яна Голубовича - півтори фунта крученого шовку¹²⁶.

Головними споживачами шовку-сирцю були європейські країни. Їм шовкові мануфактури гостро потребували цієї сировини. У зв'язку з розвитком європейської економіки шовк-сирець став важливим товаром у міжнародній торгівлі, попит на нього різко збільшився. Про значення торгівлі шовком свідчить донесення голландського консула в Стамбулі міністерству іноземних справ Голландії від 2 травня 1615 р. Консул повідомляв, що після відкриття морського шляху до Індії торгівля прянощами з країнами Сходу відійшла на другий план, і навпаки, в результаті розвитку мануфактур в європейських країнах і великого попиту на шовкові тканини, основним предметом торгівлі між Сходом і Заходом став шовк-сирець¹²⁷.

Як вже вказувалося, чимало шовку вироблялося в Туреччині, значна його кількість поступала в середземноморські порти з Ірану. Французький мандрівник Шарден стверджував, що в Ірані щорічно вироблялося 22 тис. тюків шовку-сирцю вагою по 276 фунтів кожний. Він вказував, що Гілян давав 10 тис. тюків, Мазендаран - 3 тис., Південній Азербайджан - 3 тис., Карабаг - 2 тис., Грузія - 2 тис. З цієї кількості не більше тисячі тюків залишалося в Ірані, а все інше вивозили в Індію та Європу¹²⁸. Особливо славився іранський шовк-сирець з Гіляну, де виробляли лахиджанський сорт. Кращі сорти шовку-сирцю виробляли також у Ширвані (зокрема знаменитий таламанський сорт). Центром виробництва шовку-сирцю в Ширвані було м.Шемаха, яке мало давні традиції шовківництва, було основним поставщиком шовку-сирцю на світовий ринок. У кінці XVI ст. м.Шемаха та її околиці експортували щорічно до 100 тис. пудів шов-

¹²⁴ Лот - одиниця маси, становить приблизно 14,5 г.

¹²⁵ Луг - одиниця маси, становить приблизно 14,613 г.

¹²⁶ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - спр. 23. - Арк. 1106; Спр. 25. - Арк. 156; Спр. 525. - Арк. 4.

¹²⁷ *Байбуртлі* В.А. Ук. соч. - С. 22-23.

¹²⁸ *История Ирана*. - С. 285.

ку-сирцю¹²⁹. Чимало його вивозили до Константинополя. Як свідчив англійський торговий агент у Константинополі, торгівля шовком-сирцем на початку XVII ст. перебувала в руках вірменських купців з Джульфи та інших міст Ірану¹³⁰. Активну торгівлю шовком-сирцем іранські вірмени вели в Адріанополі, Ангурії та Бурсі. В цих левантійських містах львівські вірмени купували шовк-сирець. Так, у 1596 р. Криштоф Торосович і Якуб Григорович з Константинополя й Адріанополя привезли до Львова 100 літр крученого шовку і 400 літр дертого шовку¹³¹. У цьому ж році в Константинополі Габріель Капрус купив для Захаріаша Івашковича 8 белень крученого шовку, в яких було 2650 лібр¹³² і 400 літр дертого шовку¹³³. В 1635 р. Христофор Лазарович домовився з Мадзаракієм греком з Бара про доставку йому з Константинополя до Львова 120 карт¹³⁴ дертого шовку і 230 карт крученого шовку всіх кольорів за винятком чорного і червоного¹³⁵.

Чимало шовку-сирцю львівські купці купували в Ангурії. Наприклад 1596 р. Захаріаш Норсесович і Стецько Армурасович купили там для Якуба Задиковича 1320 літр крученого шовку різного кольору і привезли його до Львова¹³⁶.

Значну кількість шовку-сирцю привозили до Львова турецькі та перські купці. Так, у 1577 р. адріанопольський купець Абрам Еріс уклав договір про взаємну доставку товарів із львівським купцем Соломоном Асізом, якому зобов'язався привезти сирий шовк та інші товари¹³⁷. В 1630 р. вірменин з Ісфагану Хаджа Охан привіз до Львова 10 в'юків¹³⁸ і 1 данг, тобто бельню шовку. Ходжа Спендер привіз 9 в'юків і 1 данг шовку, а Ходжа Мукіль - 9 в'юків і 1 данг шовку. Всього купці привезли 28 в'юків і 3 данги шовку¹³⁹.

Східна торгівля львівських купців значною мірою мала транзитний характер, чимало шовку та виробів з нього через Львів поступало в міста Польщі, Чехії, Німеччини, Фландрії та інших країн Європи¹⁴⁰. Львівські купці, які привозили шовк з Леванту, лише невелику частину його продавали у Львові, а решту - на ярмарках Любліна, Кракова, Ярослава та інших міст Польщі. Так, у 1531 р. Івашко Герухович відправив зі Львова до Любліна 89 лібрів чорного дертого шовку. В

¹²⁹ Фехнер М.В. Ук. соч. - С. 26.

¹³⁰ Байбуртян В.А. Ук. соч. - С. 51.

¹³¹ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 516. - Арк. 467.

¹³² Лібра - одиниця маси, становить приблизно 1 фунт (420 г).

¹³³ Там же. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 516. - Арк. 455.

¹³⁴ Карта - одиниця маси, становить приблизно 11 лотів.

¹³⁵ Там же. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 399. - Арк. 556.

¹³⁶ Там же. - Спр. 387. - Арк. 573.

¹³⁷ Подградская Е.М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVII вв. - Кишинев, 1968. - С. 159.

¹³⁸ В'юк - одиниця пакування товарів (наклад на коня або верблюда).

¹³⁹ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 402. - Арк. 717.

¹⁴⁰ Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI st. - Poznań, 1928. - Т. 1. - С. 178.

1590 р. Петро Глушкович продавав кручений шовк у Кракові і Любліні¹⁴¹. В цьому ж році львівський купець Торос Бернатович купив у Габрієля Капруса 400 літрів дертого шовку, який продавав у Ярославі і Любліні. Там же продавав шовкові товари його батько Миколай Бернатович¹⁴². Активну торгівлю шовковими товарами 1589-1592 рр. вели Голуб Давидович і Петро Захаріасович. Голуб купував шовкові вироби в Константинополі і відправляв їх до Львова Петру, який переправляв їх до Кракова в магазин Цезарія. В 1592 р. Петро відправив чергову партію товарів до Кракова на суму 3881 злотих 26 гр.¹⁴³ В 1601 р. Норбег Попович і Мурат Керімович відправили зі Львова до Любліна 500 лібрів шовку¹⁴⁴.

Про транзитний характер торгівлі шовковими виробами львівських купців свідчить і той факт, що вони намагалися привезти товари приблизно за тиждень до початку ярмарку в тому чи іншому польському місті. Тому однією з обов'язкових умов у договорі між купцями або в інструкції, яка давалася факторам, була вимога привезти товар у певний строк і не пізніше як за кілька днів до початку ярмарку. Так, Якуб Задикович у 1592 р. намагався одержати з Туреччини товари до початку Торунського ярмарку, Норбег Попович і Мурат Керімович у 1599 р. планували привезти товари з Константинополя до початку "великих ярмарків Краківського і Люблінського", Стефан Давидович в 1634 р. спішив привезти товари за кілька днів до ярославського ярмарку¹⁴⁵. На цих ярмарках львівські купці зустрічалися з купцями інших держав, мали можливість продавати свої товари швидко і вигідно. Якщо ж купець не встигав привезти свої товари до початку ярмарків, то це були великі збитки для нього. Якуб Задикович, відправляючи свого фактора Йозефа Христофоровича до Константинополя в 1596 р., дав йому вказівку привезти звідти шовкові тканини до початку ярмарків у містах Польщі. Проте фактор не встиг привезти товари, пройшли ярмарки в Гнезно, Кракові, Любліні і Ярославі, тому Задикович не міг продати свої товари і зазнав значних втрат¹⁴⁶.

При потребі львівські купці їхали самі або посилали своїх людей назустріч своїм товарам, які везли з Туреччини, робили все можливе, аби прискорити їх транспортування. Часто, зустрівши свої товари, купці, не заїжджаючи до Львова, зі Золочева або із Жовтанців відправляли товари в Торунь, Гданськ чи інші міста Польщі. Показовим у цьому плані є договір львівського купця Якуба Захновича з краківським купцем Даніелем Вахманом про привезення 400 літр шовку-сирцю. Закуплений шовк вже везли з Константинополя, коли

¹⁴¹ ЦДІА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 514. - Арк. 108; Спр. 515. - Арк. 246.

¹⁴² Там же. - Спр. 516. - Арк. 467; Спр. 517. - Арк. 915.

¹⁴³ Там же. - Спр. 515. - Арк. 198.

¹⁴⁴ Там же. - Спр. 517. - Арк. 138.

¹⁴⁵ Там же. - Спр. 392. - Арк. 1681.

¹⁴⁶ Там же. - Спр. 516. - Арк. 55.

до Львова з Кракова прибув представник Вахмана і попередив Захновича, що якщо цей шовк не прибуде у визначений у договорі час, тоді “нашого договору не було” і “того шовку взагалі не потрібно”. Одержавши таке попередження, Захнович послав свого зятя Івашка Вартерисовича назустріч каравану. Зустрівши його, Вартерисович наказав, не заїжджаючи до Львова, їхати вдень і вночі до Кракова¹⁴⁷.

Отже, наведений матеріал свідчить, що основна маса левантійського шовку, який привозили львівські купці, поступала на Захід. Деяка частина шовку та виробів з нього через Львів транспортувалася до Росії. У Росію купці привозили найбільше тих товарів, які задовольняли потреби пануючого класу. Дуже багато везли шовкових тканин, які були основним матеріалом, з якого шили кафтани, шуби, ризи тощо¹⁴⁸. Відомо, наприклад, що в 1591 р. Юрій Москвітін віз з Константинополя в каравані з львівськими купцями 6 штук камки шовкової зі золотом на кафтани, 2 штуки атласу з золотом, 2 штуки бурської камки шовкової, пояси, златоглав та ін.¹⁴⁹

У транзитній торгівлі левантійськими шовковими товарами з Росією брали участь і львівські купці. Нами встановлені імена більше 20 львів'ян, які торгували шовковими товарами в Росії. В 1594 р. львівський вірменин Якуб Томанович з люблінського ярмарку відправився до Москви зі своїм товаром, серед якого було 120 лібр шовку фарбованого і чорного¹⁵⁰. Серед речей померлого в 1613 р. у Смоленську львівського купця Стецька Охановича була одна лібра чорного шовку¹⁵¹.

Попри обмеження, пов'язані з правом складу Львова, левантійські купці теж намагалися торгувати на ярмарках Ярослав, Любліна, Гданська та інших міст¹⁵². Так, у 1571 р. у Любліні торгував Хаджі Хасан Челебі “з арабської землі”, з м.Алеппо. В 1626 р. вірменин Авіас з Адріанополя торгував турецькими килимами, покривалами та іншими шовковими товарами в Ярославі¹⁵³.

На ярмарках польських міст продавали свої товари і персидські купці. Так, 1630 р. в Ярославі, Любліні і Гданську торгували персидські купці Гевонт Кірорович, Саар Вартикович і Мегердіш Саклагайович. Один з персидських купців, Альтон Якубович, який торгував у Любліні, був цього ж року забитий у Польщі¹⁵⁴. В 1631 р. на ярмарках в Любліні і Ярославі торгували персидські вірмени Фарах і Маліхіан Міхітарович¹⁵⁵. Окремі персидські купці торгували в містах

¹⁴⁷ Там же. - Спр. 392. - Арк. 1681-1682.

¹⁴⁸ Фехнер М.В. Ук. соч. - С. 142.

¹⁴⁹ ЦДДА України у м. Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 21. - Арк. 1033.

¹⁵⁰ Там же. - Спр. 521. - Арк. 1154.

¹⁵¹ Там же. - Спр. 520. - Арк. 859.

¹⁵² Там же. - Спр. 398. - Арк. 1072, 1073, 1083.

¹⁵³ Там же. - Спр. 396. - Арк. 1548.

¹⁵⁴ Там же. - Спр. 398. - Арк. 1073, 1084; Спр. 45. - Арк. 411.

¹⁵⁵ Там же. - Спр. 398. - Арк. 902.

Франції, Голландії, доходили до пруських і шведських кордонів. Наприклад, у 1627 р. персидський купець Анукі Лаулазарович з Ісфагану послав трьох своїх факторів до Львова через Гданськ. Серед інших торгових справ купці могли домовитись з купцями цих країн про торгівлю східними товарами¹⁵⁶.

Попит на шовкові вироби, їх висока якість і ціна сприяли створенню в містах України майстерень по виготовленню подібних за своїми якостями товарів, які привозили зі Сходу. Так, гетьман С.Конецпольський у своєму місті Броди організував випуск шовкових тканин і виробів. 1642 р. тут почали випускати шовкові тканини, шиті золотом і сріблом. На технології виготовлення цих тканин спочатку був сильний вплив західноєвропейського, зокрема італійського виробництва, вартість якого була досить високою. Гетьман Конецпольський, який добре знав Схід, організував виробництво шовкових виробів на основі східної технології. До Бродів почали завозити персидський шовк, сюди були завезені ткачі з Туреччини (серед них Грек Мануель з Корфу, Костянтин з Самато), які налагодили тут виробництво шовкових виробів. На цих виробках, як вважають дослідники, був помітний вплив східного і західного виробництв. Крім Бродів, виготовлення шовкових виробів було організоване і в інших містах. Зокрема, вірмени Домінік Місіорович у Станіславі виготовляв стамбульські пояси.

Розглянувши торгівлю шовком і виробами з нього у Львові, можна дійти висновку, що в XVI - першій половині XVII ст. Львів був важливим центром цієї торгівлі. Пануючі позиції в ній займали львівські вірмени, активну участь брали також турецькі та персидські вірмени. Найбільшу питому вагу серед шовкових виробів займали оксамит, атлас, адамашка та інші шовкові тканини різного кольору іранського та турецького виробництва. Великий попит у Львові мали жупани, делії, доломани, кабати, катанки, плащі, шуби, куртки, чамари та інший чоловічий і жіночий верхній одяг, а також шовкові пояси, шапки, вишиті хустки, рукави та інші предмети одягу. Звичайно, шовкові вироби купували заможні верстви населення.

Високо цінилися у Львові знамениті персидські та турецькі шовкові килими, покривала, ковдри тощо.

Значну частку левантійського імпорту становив шовк-сирець, торгівля яким активізувалася в кінці XVI першій половині XVII ст.

Торгівля у Львові шовком та виробами з нього значною мірою мала транзитний характер. Лише невелику частину привезених шовкових виробів (зокрема шовку-сирцю) продавали у Львові, деяка частина їх потрапляла до Росії, основна ж їх маса поступала на захід. Львівська торгівля левантійським шовком була складовою частиною європейської торгівлі.

¹⁵⁶ Там же. - Спр. 397. - Арк. 1020-1021.

ЕПІЛОГ ЛЬВІВСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА МАЛЯРІВ
ВІРМЕНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ: МАЙСТРИ СЕРЕДИНИ XVII -
ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XVIII ст.

Львівські малярі вірменського походження цікавили дослідників від самих початків студій над мистецьким життям міста у середині минулого століття: перші імена та факти впровадили до наукового обігу ще Едвард Растваецький¹ та Садок Баронч². Згодом нові дані віднайшли й опублікували Владислав Лозінський³ та Тадеуш Маньковський⁴. Проте їх увага здебільшого була привернута до майстрів кінця XVI - першої половини XVII ст. Відомостей про львівських малярів вірменського походження пізнішого часу у вказаних публікаціях порівняно менше. Їх окремими фактами доповнив Францішек Яворський⁵. Проте у цілому львівське середовище малярів вірменського походження другої половини XVII - першої половини XVIII ст. вивчене досить мало й поодинокі відомі факти не дають можливості виробити цілісне уявлення про цей період історії місцевих вірменських малярів та їх місце у загальній картині мистецького життя міста. Зрештою, не лише малярі вірменського походження, але й малярство Львова другої половини XVII - першої третини XVIII ст. загалом фактично становить білу пляму в історії малярства на українських землях, тому вірменський аспект проблеми складає лише один з характерних проявів у всіх відношеннях незрозумілої неуваги з боку дослідників до мистецької історії Львова зазначеного періоду.

Львівське середовище майстрів малярства вірменського походження другої половини XVII - першої третини XVIII ст. слід розглядати у декількох аспектах. Передовсім, поза наявністю на українських землях декількох значних вірменських поселень, власне середовище професійних малярів, наскільки відомо, українські вірмени того часу мали лише у Львові⁶. Воно досить активно впливало на мистецьке життя

¹ *Rastawiecki E.* Słownik malarzy polskich. - Warszawa, 1850-1853. - Т. 1-3.

² *Barącz S.* Żywoty sławnych ormian w Polsce. - Lwów, 1856.

³ *Loziński W.* Komunikat o malarzach lwowskich // Sprawozdania Komisji do badania historii sztuki w Polsce (dalej - SKHS). - Kraków, 1891. - Т. 4; *Item.* O lwowskich malarzach XVII wieku // SKHS. - Kraków, 1896. - Т. 5.

⁴ *Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy w XVI i XVII wieku. - Lwów, 1936.

⁵ *Jaworski F.* O szarym Lwowie. - Lwów-Warszawa, 1917.

⁶ У порівнянні зі Львовом історія інших вірменських поселень на українських землях задокументована і відома значно менше; малярі вірменського походження в інших містах України впродовж XVII-XVIII ст. не фіксуються.

міста першої половини XVII ст.⁷, що зумовлює необхідність зайнятися подальшою долею львівських вірменських малярів. Потреба у відповідному пошуку впливає також з яскраво вираженого тяжіння його представників до малярської традиції західноєвропейського родоvodu⁸. Оскільки у мистецькій культурі Львова XVII ст. вона набуває значного поширення і в українській традиції, закономірно виникає питання про особливості розвитку вірменської малярської традиції на місцевому ґрунті після середини XVII ст. та її долю ззагалі. Останній аспект проблеми пов'язаний з прогресуючою асиміляцією львівського вірменського поселення, особливо у XVIII ст. З його середини та другої половини ніяких відомостей про малярів вірменського походження у Львові не зафіксовано. Таким чином, постає питання про долю львівського середовища вірменських малярів, з якого цілком очевидно випливає характеристика другої половини XVII - першої третини XVIII ст. як епілогу львівських вірменських малярів та історії вірменського малярства на львівському ґрунті. Отже, у зв'язку з проблемою еволюції львівського середовища малярів вірменського походження у середині XVII - першій третині XVIII ст. існує цілий ряд питань, якнайтісніше пов'язаних з розвитком культурного процесу на львівському ґрунті. Шлях до їх вирішення лежить передовсім через систематичне опрацювання вцілілих документальних відомостей про окремих майстрів, позаяк тільки це може дати уявлення про відповідне малярське середовище у його власному історичному контексті.

Історію львівських малярів вірменського походження другої половини XVII - першої третини XVIII ст. цілком природно розпочинають майстри, початки біографії яких припадають ще на другу чверть XVII ст.

Від 40-х рр. вдається певною мірою простежити життєвий шлях Христофора Захновича⁹. Він належав до розгалуженої вірменської ро-

⁷ Звід відомостей про львівських малярів вірменського походження з-перед середини XVII ст. див.: *Александрович В.* Малярі вірменського походження у Львові перед серединою XVII століття (в друку).

⁸ Вона знайшла свій прояв вже у першого задокументованого на львівському ґрунті маляра вірменського походження Павла Богуша (...1570-1605). На цій особливості його творчості наголосив ще Тадеуш Маньковський (*Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy... - S. 33) і цей його погляд потвердили наступні дослідження (див.: *Александрович В.* Павло Богуш (в друку)). У даному відношенні Павло Богуш виступає в ролі родоначальника львівського вірменського малярства XVII ст. (*Александрович В.* Малярі вірменського походження...).

⁹ Нечисленні літературні згадки про нього див.: *Rastawiecki E.* Słownik... - T. 3. - S. 74-75, 525; *Loziński W.* O lwowskich malarzach... - S. XLVIII-XLIX; Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1898. - Т. 5. - С. 101, 103, 129, 133; *Pjotrowski J.* Katedra ormiańska we Lwowie w świetle restauracji i ostatnich odkryć. - Lwów, 1925. - S.23; *Mańkowski T.* Szuka ormiian lwowskich // Prace Komisji historii sztuki. - Kraków, 1934. - Т. 6. - S. 152; *Item.* Lwowski cech malarzy... - S. 66, 70, 72; *Жолтовський П. М.* Словник-довідник художників, що працювали на Україні у XIV-XVIII ст.

дини, представники якої досить часто з'являються за різних обставин на сторінках активих книг міського та ґродського урядів. Родинні зв'язки Захновичів фіксують матеріали судового процесу за їхній будинок, збережені в актах вірменського уряду від 1649 р. У них з одного боку виступають старший вірменської нації Христофор Захнович та його брат Андрій, сини Габріеля, з іншого - Симон Захнович, син покійного старшого вірменської нації Якуба Захновича, брата Габріеля, та маляр Христофор, син Захарії, - внук цього ж Якуба¹⁰. Як впливає з матеріалів процесу, у родині Захновичів було два Христофори - дядько, старший вірменської нації, та племінник. Саме останній, як видно з цитованого документа, і був малярем. Таке співпадіння імен часто зумовлює плутанину¹¹, особливо у тих випадках, коли при імені не значиться професія чи не подаються інші супутні відомості. Очевидно, щось подібне відчували вже сучасники, тому в окремих документах подаються додаткові відомості, за якими Захновичів легко розрізнити, необхідні, зокрема, у тих ситуаціях, коли вони виступають разом. Тоді старший з них окреслюється як Христофор Аведик Захнович, а його племінника, маляра, за іменем батька називають Христофором Захарією¹². Маляр був одружений з Варварою Юхновичівною, вдовою Манчукевича¹³.

// Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. - К., 1962. - Вип. 7/8. - С. 204, 222-223; *Овсійчук В. А.* Мистецьке життя Львова в другій половині XVII століття // Львівська картинна галерея (виставки, знахідки, дослідження). - Львів, 1967. - С. 30, 31; Українсько-армянские связи в XVII веке. Сборник документов. - К., 1961. - С. 154; *Казарян М. М.* Из истории деятельности львовских художников армян // Историческая дружба украинского и армянского народов. - Ереван, 1971. - С. 299; *Mañkowski T.* Dawny Lwów jego sztuka i kultura artystyczna. - Londyn, 1974. - S. 283; *Жолтовський П. М.* Художнє життя на Україні у XVI-XVIII ст. - К., 1983. - С. 48, 131, 161; Художники народов СССР. Библиографический словарь. - Москва, 1983. - Т. 4. - Кн. 1. - С. 259; *Słownik artystów polskich.* - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1986. - Т. 4. - S. 448.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі - ЦДІА України у Львові). - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 545. - Арк. 310.

¹¹ Вона проявилася ще у середині минулого століття і продовжується до цього часу. Ще С. Баронч та Е. Раставецький писали про старшого вірменської нації, купця Х. Захновича, який нібито вільно час мав присвячувати малярству (*Barącz S. Zywyoty...* - S. 395; *Rastawiecki E. Słownik...* - Т. 3. - S. 75), покликаючись при цьому на документ, котрий насправді стосується маляра, як на це вказує присутнє у тексті ім'я його дружини: ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 529. - Арк. 323.

¹² ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 65. - Арк. 599-601, 603-604, 609-610; Спр. 562. - Арк. 2458.

¹³ Там же. - Спр. 529. - Арк. 44, 323, 324. Пізніший судовий процес з тещою виявив одну досить несподівану зі звичаєвого боку ситуацію одруження маляра: він мав дітей від своєї майбутньої дружини ще до шлюбу з нею: ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 403. - Арк. 176.

Вперше маляр Христофор Захнович виступає в актах львівського міського уряду у 1645 р., коли визнає свій борг на суму вісім левкових талерів кухарці Єві¹⁴. У наступному році на його вимогу заарештовано ближче не відомого малярчика Симона, теж вірменина¹⁵ (ширших даних про цю справу у війтівських актах не виявлено). До 1647 р. відносяться перші архівні свідчення про якісь грошові справи маляра¹⁶. Хоч майстер досить активно виступає на львівському ґрунті у 40-х рр., він був ще достатньо молодим чоловіком і тільки розпочинав свій життєвий шлях. Громадянські права у місті він отримав лише 21 листопада 1650 р. за рекомендацією Аведика Торосовича та Симона Захновича, при цьому він названий сином Захарії Захновича і Софії Аведиковичівни¹⁷. Видається сумнівним твердження про те, що саме маляр перебував у складі посольства від міста до гетьмана Богдана Хмельницького під час облоги Львова 1648 р. У літературі ця версія повторюється за С.Барончем¹⁸, проте, враховуючи досить молодий на той час вік маляра, можна цілком впевнено визнати, що насправді у складі посольства був не він, а його тезка Христофор Аведик. Принаймні, ще від 1637 р. той безперервно до 1653 р. включно був старшим вірменської нації¹⁹, тому мав необхідний у такому випадку авторитет, якого, звичайно, не міг мати його молодий родич.

1650 р. у біографії вірменського маляра відзначений першою документальною згадкою про малярські роботи: у посмертному інвентарі майна Христофора Івашковича в реєстрі заставлених картин вказано "шістнадцять картин пана Христофора Захновича, які заставив у небіжчика Христофора Івашковича Васько маляр (Кеверович)"²⁰. Обставини появи цього закладу залишаються невідомими. Він вказує на досить активну торгівлю картинами у тогочасному Львові. І хоч цей факт нібито самого Захновича безпосередньо не стосується, проте малярство, як виявляється, не було його єдиним заняттям. Один з документальних записів 1651 р. називає його малярем, міщанином і купцем львівським²¹. Як конкретно поєднувалися обидва заняття - не відомо, однак у документах до біографії вірменського майстра малярство завжди виступає на першому місці, тоді як купецькі інтереси задокументовані значно менше.

Хоч перша документальна згадка про малярську діяльність Х. Захновича стосується виконання картин, він, як і його сучасники,

¹⁴ ЦДДА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 57. - Арк. 1166.

¹⁵ Там же. - Спр. 466. - Арк. 1859.

¹⁶ Національна бібліотека у Варшаві, відділ рукописів (далі - НБ у Варшаві, РК). - Сигн. Акц. 2010/2. - Арк. 124, 128.

¹⁷ ЦДДА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 157. - Арк. 338.

¹⁸ *Barqcz S. Żywoty...* - S. 393-395.

¹⁹ ЦДДА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 649. - Арк. 139, 148, 160, 170, 182, 194, 205, 217, 232, 244, 255, 269, 281, 292, 294, 311, 324.

²⁰ Там же. - Спр. 456. - Арк. 584.

²¹ Там же. - Спр. 529. - Арк. 324.

працював також над "роботами малярськими" з художнього ремесла. Слідом одного з таких замовлень є процес з маляркою Регіною за малювання луків до сидел²². Іншим віддзеркаленням контактів майстра у львівському малярському середовищі є свідчення 1655 р. у справі вина, яке Аведик Богданович або Когут взяв у незабаром померлого маляра Олександра Стефановича²³. З березня 1656 р. Х.Захнович уклав контракт з шляхтичем Варфоломієм Калиновським на малювання менси якогось вівтаря²⁴.

Попри немалу активність вірменського майстра на малярському поприщі він не взяв участі у фактичному відновленні львівського малярського цеху в 1662 р.²⁵ Проте, очевидно, Захнович все-таки посідав помітніше місце у середовищі тогочасних львівських малярів, оскільки був призначений старому вже тоді цехмайстрові Іванові Корунці за помічника. Після смерті Івана Корунки Захнович сподівався зайняти пост цехмайстра, але малярі віддали цю посаду Миколі Мороховському. Їхній крок Захнович опротестував²⁶, відомостей про закінчення цієї справи не збереглося.

У тому ж таки 1666 р. вірменський майстер судився з львівським малярем Войцехом Краузом у зв'язку з малюванням вівтаря у вірменському соборі²⁷. Як видно з матеріалів процесу між обидвома малярами у львівському війтівському уряді, вони працювали над вівтарем спільно, на Захновича упала підозра, що для золочення він використав не справжнє золото (фольгу), а порошок²⁸. У 1667 р. маляра запрошували для оцінки якогось релікварію в одній з каплиць львівського монастиря домініканців. Комісія, до складу якої входили також муляр Стефан Піяменс та скульптор Ян Гжибовський, оцінила роботу будівничого Яна Годного як "prostą y nie według Proportiey sine arte po Partacku" виставлену²⁹.

До 60-х рр. належать нечисленні вказівки на торговельні операції Х.Захновича. Так у 1664 р. городельський староста Феліціан Служевський скаржився, що той не лише не виставив позичених чотири

²² Там же. - Спр. 465. - Арк. 1256. Ідентифікувати малярку не вдається, оскільки за наявними відомостями таке ім'я мали дружини щонайменше трьох тогочасних львівських майстрів - Якуба Іржицького (Там же. - Ф. 197. - Оп. 2. - Спр. 1250. - Арк. 622), Войцеха Крауза (Там же. - Арк. 562) та Симо-на (Там же. - Арк. 565-зв.)

²³ ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 541. - Арк. 341, 467.

²⁴ Там же. - Спр. 157. - Арк. 2333.

²⁵ Див.: Там же. - Спр. 160. - Арк. 323.

²⁶ Там же. - Спр. 75. - Арк. 278-279. Даний факт до наукового обігу впрова-див: *Loziński W. O lwowskich malarzach...* - S. XLVIII-XLIX.

²⁷ ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 75. - Арк. 921-922.

²⁸ Там же. - Спр. 469. - Арк. 1357, 1361, 1382, 1385, 1386, 1414, 1434; Спр. 430. - Арк. 377, 379, 381.

²⁹ Там же. - Спр. 469. - Арк. 1802 (при передачі тексту збережено правопис оригіналу).

тисячі червоних золотих, заплативши цю суму тинфами, але й затримав обідняні мед на дев'ятсот золотих та вино на тисячу триста золотих³⁰. Названі суми свідчать про значний розмах торгових операцій Х.Захновича. У 1665 та наступному році він мав торгові інтереси з дрогобицьким міщанином Василем, зокрема, торгував сукном³¹. Очевидно, торговельні справи йшли непогано, бо у 1665 р. він придбав за 3800 золотих кам'яницю Ованісовичівську на Вірменській вулиці³².

Також з 60-х рр. походить згадка про маляревго слугу Йосифа; він приносив до столяра Варфоломія продавати клей і свідчив, що взяв його у господаря, оскільки той не платив за службу (1668 р.)³³. Останній період життя вірменського майстра документований досить скромно. Найпізніша нотатка про нього як про маляра походить з 1675 р.³⁴ У наступному році він написав листа до не названого на ім'я пана Бернатовича до Львова в справі вівтаря фундації Христофора Ямбернатовича до костюлу францисканців у Львові. Лист датований "з гори Кальварії 8 червня 1676 р."³⁵

Остання віднайдена прижиттєва згадка про Христофора Захновича відноситься до 1689 р. Тут виявлена унікальна нотатка про родину маляра - не названий на ім'я його син був священиком вірменської церкви у Станіславі (Івано-Франківськ)³⁶. Помер маляр не пізніше 1695 р., найвірогідніше, саме у цьому році, на що вказує протестація старшого вірменської нації Миколая Захновича проти його спадкоємців у справі частини Захновичівської кам'яниці³⁷.

Наступним львівським малярем вірменського походження другої половини XVII ст. є не названий у літературі до цього часу Павло Дербедросович. Його ім'я виступає у львівських актах від 1656 р., коли він процесувався з сідлярем Олександром Любачівським, який, будучи напідпитку, грозив йому вбивством, забранням якогось товару та арештом³⁸. Як видно з матеріалів судового процесу, у Дербедросовича на той час був челядник³⁹. Як і найраніший з виявлених актових записів, більшість порівняно нечисленних документів його особистого

³⁰ Там же. - Спр. 489. - Арк. 1137.

³¹ Там же. - Спр. 490. - Арк. 387, 518.

³² Там же. - Спр. 74. - Арк. 798-800.

³³ Там же. - Спр. 470. - Арк. 1180.

³⁴ Там же. - Спр. 81. - Арк. 147.

³⁵ Там же. - Спр. 187. - Арк. 650. Як видається, це лише другий після листа Федора Сеньковича з 1616 р. (про нього див.: *Александрович В. С.* Хронологія іконостасу Успенської церкви у Львові // Українське барокко та європейський контекст. - К., 1991. - С. 143. Останньою про лист коротко згадала: *Шамардіна Н.* Новознайдений твір Федора Сеньковича // Родовід. Наукові записки до історії культури України. - К., 1994. - Ч. 9. - С. 60) оригінальний лист львівського маляра, який вдалося виявити у міському архіві.

³⁶ ЦДДА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 193. - Арк. 611.

³⁷ Там же. - Спр. 532. - Арк. 123.

³⁸ Там же. - Спр. 541. - Арк. 473, 475, 476.

³⁹ Там же. - Арк. 477.

архіву стосуються конфліктів з сідлярами та їхнім цехом. У 1660 р. він протестує проти цехмайстрів сідлярів Войцеха Григліка та Євстахія Зарембича, котрі на ярмарку, приуроченому до дня святої Агнеси, відібрали у нього чотири сідла⁴⁰. В основі конфлікту лежало те, що цехмайстри розглядали його як сідляра-партача, він же доводив через свідків, що є не сідлярем, а малярем й покликався на відповідне рішення міського уряду з 1659 р.⁴¹ На жаль, цей рідкісний документ виявити не вдалося. Павло Дербедросович був одружений з Софією Габриєлівною⁴², з його родичів зафіксований також брат Антоній⁴³. Найвні відомості про майстра обриваються на 1667 р.⁴⁴

Нечисленні матеріали до біографії Павла Дербедросовича вказують, що чи не основним його заняттям було розмальовування сідел. Цей вид характерної для тогочасної мистецької практики "роботи малярської" значно поширився у професійній діяльності львівських малярів десь на межі 50-60-х рр. XVII ст. З того часу - й систематичні конфлікти маляра з сідлярами. Зрештою, це не була приватна справа самого Дербедросовича - на цьому ґрунті вівся судовий процес між обидвома цехами⁴⁵.

Єдиним слідом контактів Павла Дербедросовича у малярському середовищі є побіжна згадка 1658 р. про судовий процес з малярем Григорієм Богдановичем (Богушевичем)⁴⁶. Одночасно вона становить найранішу відому нотатку про другого - поряд з Х. Захновичем - актив-

⁴⁰ Там же. - Спр. 465. - Арк. 2395.

⁴¹ Там же. - Спр. 59. - Арк. 505-506; Спр. 465. - Арк. 2410.

⁴² Там же. - Спр. 405. - Арк. 395; Спр. 530. - Арк. 31, 1042.

⁴³ Там же. - Ф. 9. - Оп. 1. - Спр. 419. - Арк. 1972.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ У літературі на цю ситуацію вперше побіжно вказав: *Jaworski F. O szarym...* - S. 56-57. Він досить невисоко оцінив кваліфікацію тогочасних львівських малярів, які наполегливо добивалися права малювати сідла, і цей його висновок утвердився у пізніших виданнях. У такій оцінці одного з ужиткових напрямків професійної діяльності тогочасних малярів відбилася тенденція до безпідставної "європеїзації" мистецького процесу на українських землях, одним з характерних проявів якої є ігнорування вагової ролі мистецького ремесла у структурі творчої діяльності майстрів тогочасного малярства. Новий погляд на цю проблему див.: *Александрович В. Образотворчі напрямки діяльності майстрів західноукраїнського малярства XVI-XVII століть // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. - Львів, 1994. - Т. 227. Праці мистецтвознавчої секції. - С. 60.*

⁴⁶ ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 465. - Арк. 851. Окремі відомості про Г. Богдановича подають: *Barącz S. Żywoty...* - S. 82; *Rastawiecki E. Słownik...* - Т. 3. - S. 508; *Łoziński W. O lwowskich malarzach...* - S. XLVIII; *Jaworski F. O szarym...* - S. 52, 53; *Polski słownik biograficzny. - Warszawa, 1936. - Т. 1. - S. 193; Жолтовський П. М. Словник-довідник...* - С. 195; *Овсійчук В. А. Мистецьке життя...* - С. 30; *Українсько-армянские связи...* - С. 120; *Художники народов...* - Т. 1. - С. 439; *Słownik...* - Т. 1. - S. 198; *Жолтовський П. М. Словник...* - С. 116; *Słownik...* - Т. 1 *Uzupełnienia i sprostowania do (...)* - S. 15-16.

нішого львівського маляра вірменського походження другої половини XVII ст. Прізвище майстра та пізніше іменування його синів Богушевичами ставить питання про вірогідність родинних стосунків з Богушами. Однак у львівському архіві не вдалося віднайти жодних матеріалів, які б підтверджували такий зв'язок - ні серед наявних відомостей про Павла Богуша та його потомство, ні серед матеріалів про Г. Богдановича та його нащадків.

Склалося так, що перші документальні відомості про Григорія Богдановича стосуються саме його контактів у малярському середовищі. Поза П. Дербедросовичем це також маляр польського походження Симон Рибогицький - у 1661 р. Богданович хрестив у львівському кафедральному костюлі його сина Казимира⁴⁷.

Як видно з наступних записів у метричній книзі львівського кафедрального костюлу, Григорій Богданович був католиком і своїх численних дітей хрестив саме у ньому. Це Симон (15 жовтня 1662 р.⁴⁸), Ян (3 листопада 1663 р.⁴⁹), Агнеса (20 грудня 1663 р.⁵⁰), Йосиф (24 лютого 1668 р.⁵¹), Томаш (8 грудня 1672 р.⁵²), Томаш (24 грудня 1673 р.⁵³), Домінік (31 жовтня 1678 р.⁵⁴), Франциск (6 жовтня 1680 р.⁵⁵). Ще один раз, у червні 1669 р., Григорій Богданович занотований у метричних книгах як хресний батько Яна, сина Григорія Стольца і Агнеси⁵⁶. Тільки раз він значиться в ролі свідка на шлюбі - разом з малярем Якубом Кальсмітом у 1670 р. при одруженні невідомого за іншими джерелами маляра Альберта та Катерини Рудзької⁵⁷. Також лише раз - у 1684 р. - у ролі хресної матері виступає його дружина Урсула: разом з малярем Стефаном Ястрембським вона хрестила Яна, сина маляра Андрія Радомського та Варвари⁵⁸.

Як видно з наведених метричних записів, сім'я маляра зростала досить швидко. Активність Григорія Богдановича у середовищі майстрів львівського малярського осередку на перших порах особливо не проявлялася. Як і Христофор Захнович, він, здається, стояв осторонь фактичного відновлення львівського малярського цеху в 1662 р. У колі цехових майстрів маляр вперше виступає на згаданому судовому

⁴⁷ ЦДІА України у Львові. - Ф. 197. - Оп. 2. - Спр. 1256. - Арк. 647.

⁴⁸ Там же. - Арк. 669.

⁴⁹ Там же. - Арк. 684-зв.

⁵⁰ Там же. - Спр. 1251. - Арк. 21.

⁵¹ Там же. - Арк. 72.

⁵² Там же. - Арк. 219. Очевидно, дитина незабаром померла, бо хрещений через рік наступний син отримав те ж ім'я.

⁵³ ЦДІА України у Львові. - Ф. 197. - Оп. 2. - Спр. 1251. - Арк. 244.

⁵⁴ Там же. - Арк. 356-зв. (у метричному записі майстер помилково названий муляром - одна з типових писарських помилок: mularz замість malarz).

⁵⁵ Там же. - Арк. 409 (у жодному з цитованих випадків не вказано імен хресних батьків).

⁵⁶ Там же. - Арк. 111-зв.

⁵⁷ Там же. - Спр. 1262. - Арк. 43-зв.

⁵⁸ Там же. - Спр. 1251. - Арк. 512.

процесі Захнович-Крауз 1666 р.⁵⁹ Тоді ж він був експертом при оцінці картин Андрія та Єви Сольських⁶⁰. Через два роки сам судився з Якубом Кальсмітом за приводу якоїсь спільної роботи - Кальсміт вимагав доплати двадцяти золотих, а Богданович відмовляв у цьому, оскільки - за його словами - робота була зле зроблена і не так віддана, як вимагала відповідна умова⁶¹. Через яку саме роботу судилися малярі - з віднайдених матеріалів судового процесу довідатися не вдалося. У тому ж таки 1668 р. Григорій Богданович відмовлявся малювати разом з Войцехом Краузом якісь ліхтарі для львівського монастиря домініканців⁶². Проте у матеріалах судового процесу 1671 р., який львівський малярський цех вів проти маляра Іллі, він фігурує вже разом з Войцехом Краузом як один з цехмайстрів⁶³.

З легкої руки С. Баронча вірменський майстер увійшов до літератури не тільки як маляр, але й як "слуга і військовий", котрий одночасно нібито "труднився" і малярством на службі у короля Яна III Собеського⁶⁴. На щастя, джерело відомостей вірменського історика дійшло до нашого часу. Його аналіз переконує у тому, що Баронч допустився помилки. Відповідний документ - датований 21 травня 1675 р. з Жовкви лист Яна III до львівського магістрату, в якому король вимагає відшкодування за вино, взяте під час турецької облоги міста у "Szlachetnego Grzegorza Bogdanowicza slugi i żołnierza naszego"⁶⁵. Очевидно, справа тоді не була поладжена, бо через два роки міський уряд отримав ще один королівський лист на захист інтересів "Urodzonego Grzegorza Bogdańskiego Rotmistrza paików naszych Nadwornych"⁶⁶. Ця справа, безсумнівно, стосується зайнятого на королівській службі професійного військового й не може мати ніякого відношення до вірменського маляра.

Почесна посада в цеху вказує на помітне становище майстра у середовищі тогочасних львівських малярів, проте після цього його ім'я майже зникає з сторінок документів. Поза цитованими метричними записами одинока побіжна згадка про нього походить з 1685 р. й стосується придбання від нього кам'яниці Богушовської для вірменської общини⁶⁷. Близько 1690 р. він оцінював картини вірменина Яна Грегоровича⁶⁸. Після цього маляр лише раз з'являється при житті на

⁵⁹ Słownik... - Т. 4. - S. 448.

⁶⁰ ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 490. - Арк. 694.

⁶¹ Там же. - Спр. 460. - Арк. 193, 202.

⁶² Там же. - Спр. 470. - Арк. 406.

⁶³ Там же. - Спр. 471. - Арк. 430.

⁶⁴ Barcz S. Żywoty... - 82.

⁶⁵ ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 187. - Арк. 51.

⁶⁶ Там же. - Арк. 1451.

⁶⁷ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. - Ф. Осс. - N 1723/II. - Арк. 116-зв.

⁶⁸ ЦДІА України у Львові. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 324. - Арк. 2003, 2004 (на відповідному акті майстер підписався: "Grigier malarz Bogdanowicz").

сторінках львівських актових книг - 3 вересня 1694 р. він судився з вірменином Яном Голубовичем (Яном Голубом Яскевичем), "що зганив йому здіди, які був продав його милості панові стражникові литовському"⁶⁹. Маляр помер не далі як навесні наступного року - 20 травня його будинок вже було поділено між спадкоємцями, причому з дітей маляра тут (і надалі) виступають лише сини Юзеф, Томаш, Міхал та Ян⁷⁰. Як вказують документи пізнішого походження, троє синів Григорія Богдановича теж стали малярами, в актових книгах їх звичайно іменують Богушевичами. Лише Юзеф, очевидно, не був малярем, принаймні це не зазначено у нечисленних відомих документах до його біографії⁷¹.

Богушевичі становлять той рідкісний в історії львівського мистецтва приклад, коли точно відомо час народження конкретного майстра. Зі синів Григорія Богушевича таких відомостей немає лише щодо Михайла. Вірогідно, він був найстаршим з братів, адже одружився першим невдовзі після смерті батька 8 вересня 1695 р. Його дружиною була Анна Недбаловичівна⁷², дочка померлого перед 1700 р. Григорія Недбаловича і Терези⁷³. З нею маляр мав досить численне потомство, яке теж хрестили у латинському кафедральному костьолі: Терезу (6 жовтня 1697 р.⁷⁴), Єлизавету (30 жовтня 1698 р.⁷⁵), Франциска (12 жовтня 1699 р.⁷⁶), Агнесу (20 січня 1704 р.⁷⁷), Єву (23 грудня 1705 р.⁷⁸), Бенедикта (22 березня 1707 р.⁷⁹), Симона Домініка (між 1 та 3 листопада 1708 р.⁸⁰), Лукаша (24 вересня 1710 р.⁸¹). У ролі кума Михайло Богушевич зафіксований єдиний раз - у 1703 р. він хрестив Розалію, дочку Павла Пушинського і Гертруди⁸².

У 1700 р. Михайло Богушевича було прийнято до міського права за рекомендацією доктора медицини, консула Андрія Купінського та ап-

⁶⁹ Там же. - Спр. 479. - Арк. 234.

⁷⁰ Там же. - Спр. 90. - Арк. 869-871 (у документі імена подано саме в такій послідовності).

⁷¹ У документах він згадується до 1708 р.: ЦДІА України у Львові. - Ф. 197. - Оп. 2. - Спр. 1252. - Арк. 212-зв., 365-зв., 366, 377, 377-зв., 386, 405-зв., 406-зв.; Спр. 1265. - Арк. 7-зв.

⁷² Там же. - Спр. 1264. - Арк. 31.

⁷³ Там же. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 92. - Арк. 741, 743.

⁷⁴ Там же. - Ф. 197. - Оп. 2. - Спр. 1252. - Арк. 210.

⁷⁵ Там же. - Арк. 239-зв.

⁷⁶ Там же. - Арк. 263-зв.

⁷⁷ Там же. - Арк. 333 (у метричному записі мати названа Регіною, що, очевидно, є помилкою).

⁷⁸ Там же. - Арк. 367.

⁷⁹ Там же. - Арк. 393.

⁸⁰ Там же. - Арк. 427-зв. (конкретні денні дати у відповідній частині метрики не проставлені, датування за сусідніми датованими записами).

⁸¹ Там же. - Арк. 468-зв.

⁸² Там же. - Арк. 325-зв.

текаря Казимира Динобовського⁸³. На виявленому контракті на оренду кімнати з 1705 р. зберігся підпис маляра - автограф, його дружина, як зазначено, була неписьменною⁸⁴. У 1702 р. Михайло Богушевич судився з Катериною Добромірською. При цій okazji цехмайстри Степан Ястрембовський та Петро Сулимович разом з цеховими майстрами Олександром Ланьовським та Томашем Богушевичем склали у львівському раецькому уряді таку заяву: "Відомо нам, що служив хлопець тієї позивачки у пана Михайла впродовж півтора року, а відійшов зі сваволі без відома свого позивача і без жодного даного йому приводу"⁸⁵. 30 травня 1705 р. Михайло Богушевич уклав контракт на проживання у частині кам'яниці Авенштоків на Галицькій вулиці⁸⁶, в якій жив до кінця життя⁸⁷.

У 1617 р. брат Михайла, Томаш, скаржився, що в попередньому році той відібрав йому якусь малярську роботу "в штуках", особливо у монастирі кармеліток взутих, а в 1717 р. відібрав йому роботу коло вівтаря святих Петра і Павла у костьолі єзуїтів, на яку вже мав контракт й приготував фарби і все необхідне⁸⁸. Як видно з матеріалів процесу, Михайла єзуїтам нарадив палітурник Якуб Стронський на прохання ксьондза Свірчинського, який сам вибрав маляра й наполягав на його праці над вівтарем, запевняючи, що це не може бути на шкоду його братові, який вже взятий до монастиря за маляра⁸⁹. Михайло потвердив під присягою, що він не шукав роботи у єзуїтів і не знав про контракт ксьондза Свірчинського з його братом на цю роботу. Востаннє при житті Михайло Богушевич згаданий 13 лютого 1719 р. - при записі на користь костьола Святого Хреста на своїй частині дому Авенштоків⁹⁰. Його вдова вперше документально зафіксована щойно 16 лютого 1726 р.⁹¹

Другий син Григорія Богдановича й Урсули - Ян - хрещений 3 жовтня 1663 р. Наступна - поза актом поділу батьківського спадку - виявлена згадка про нього відноситься лише до 17 листопада 1698 р., коли він взяв шлюб з Христіною Задзінчанкою при свідках скульпторові Михайлові Щупаковичу, братові Михайлові Богушевичу та маляреві Олександрові Лановському. Тоді ж маляр продав свою частину батьківського дому Христофорові Стечковичу⁹². У наступних роках у метричних записах латинського кафедрального костьола фіксується

⁸³ Там же. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 651. - Арк. 408.

⁸⁴ Там же. - Спр. 587. - Арк. 183.

⁸⁵ Там же. - Спр. 94. - Арк. 163.

⁸⁶ Там же. - Спр. 415. - Арк. 34.

⁸⁷ Там же. - Спр. 106. - Арк. 346-347; Спр. 109. - Арк. 1619.

⁸⁸ Там же. - Спр. 107. - Арк. 193, 195.

⁸⁹ Там же. - Арк. 200.

⁹⁰ Там же. - Спр. 111. - Арк. 299.

⁹¹ Там же. - Спр. 109. - Арк. 1619.

⁹² Там же. - Спр. 91. - Арк. 943.

хрещення його дітей Варвари (8 грудня 1699 р.⁹³), Софії (12 травня 1701 р.⁹⁴), Юзефа (11 березня 1704 р.⁹⁵) та Валентина (1 лютого 1711 р.⁹⁶). Сам Ян Богушевич у ролі хресного батька виступає лише в березні 1706 р. при хрещенні Регіни, дочки Валентина Длугошевича та Анни⁹⁷. З матеріалів до професійної діяльності маляра збереглося тільки датоване 1701 р. його зобов'язання у двотижневий строк помалювати луки для вірменина Стефана Тебінки⁹⁸. Далі про маляра є гадка у справі його дому на Вірменській вулиці з 1715 р.⁹⁹ На цьому відомості про нього у міських актах обриваються. Помер він, як і його дружина, перед 1734 р., коли вони разом значаться у переліку покійних членів братства Відвідання Богоматері святою Єлизаветою при костьолі єзуїтів у Львові¹⁰⁰. Відповідна нотатка не лише дає *terminus ante quem* для окреслення життєвого шляху майстра, але й служить важливим свідченням про ширші контакти Богушевичів з львівськими єзуїтами. Аналіз документальних матеріалів до біографії Яна Богушевича переконує, що з трьох братів саме він полишив найменший слід у львівських актах.

Децю краще задокументований наймолодший син Григорія Богдановича - хрещений 24 грудня 1673 р. Томаш¹⁰¹. Подібно до братів, він з'являється на сторінках львівських актових книг щойно при поділі батьківського спадку. У 1700 р. Томаш разом з не названим на ім'я братом здавав в оренду жидівці Маєровій пивницю, у судовій справі між ними як свідок виступає його слуга Альберт Слупінський¹⁰². Перед 1708 р. маляр одружився з Анною, дочкою Андрія та Софії Олександровичів¹⁰³. 17 лютого 1708 р. хрещено їх єдиного сина Казимира¹⁰⁴. З матеріалів судового процесу того ж року випливає, що найнаймучі кімнату у Яна Мечковського, Томаш Богушевич виготовляв і переховував у ній дзиди та копії, коли траплялося замовлення на їх виготовлення, сам стругав дерево на них, яке тримав у льоху, у винайманій кімнаті було пооббивано малювання¹⁰⁵. При викладі судового процесу 1717 р.

⁹³ Там же. - Ф. 197. - Оп. 2. - Спр. 1252. - Арк. 266.

⁹⁴ Там же. - Арк. 292.

⁹⁵ Там же. - Арк. 336.

⁹⁶ Там же. - Арк. 475.

⁹⁷ Там же. - Арк. 373.

⁹⁸ Там же. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 93. - Арк. 9.

⁹⁹ Там же. - Спр. 420. - Арк. 44.

¹⁰⁰ НБ у Варшаві. - РК. - Сигн. Акц. 1979. - Арк. 308.

¹⁰¹ Про нього див.: *Loziński W.* O lwowskich malarzach... - S. XLIX; *Mańkowski T.* Lwowski cech malarzy... - S. 18; *Жолтовський П. М.* Словник-довідник... - С. 195; *Художники народів...* - Т. 1. - С. 439; *Жолтовський П. М.* Словник... - С. 116.

¹⁰² Там же. - Спр. 412. - Арк. 202.

¹⁰³ Там же. - Спр. 277. - Арк. 846 (у документі маляр помилково названий пекарем - поширена писарська помилка, коли замість *pictor* написано *pistor*).

¹⁰⁴ Там же. - Ф. 197. - Оп. 2. - Спр. 1252. - Арк. 412.

¹⁰⁵ Там же. - Ф. 52. - Оп. 2. - Спр. 415. - Арк. 36-38.

між братами Михайлом та Томашем Богушевичами згадувалося, що у 1716 р. Томаш виконував якісь "штуки малярські" для львівського монастиря взутих кармеліток. Очевидно, до того ж часу належить недована атестація пріоріси львівських кармеліток Анни Поляновської у справі двох золотих завдатку, які маляр отримав на роботу на фасаді монастирського костьолу¹⁰⁶. Маляр також мав контракт з монастирем єзуїтів на поліхромію і позолоту вітваря святих Петра і Павла, для якого вже дещо виготовив, проте ксьондз Свірчинський передав роботу Михайлові Богушевичу¹⁰⁷. За словами Свірчинського, Томаш був взятий за маляра до монастиря єзуїтів¹⁰⁸. Наявні архівні матеріали найповніше змальовують професійну діяльність саме Томаша Богушевича. Привертають увагу документально потверджені його активні стосунки з львівськими монастирями, які, безперечно, фіксують один з важливих напрямків професійної діяльності майстра. У 1733 р. Ян Стефанович в інтересі свого слуги Йосифа Задікевича процесувався з Томашем Богушевичем та братами Яном і Валентином Богушевичами в справі нападу і поранення¹⁰⁹. Згаданий тут Валентин, очевидно, є сином Яна Богушевича, хрещеним 1 лютого 1711 р. Востанне разом з дружиною Томаш Богушевич згаданий у міських актових книгах в 1734 р.¹¹⁰ Далі його ім'я з'являється у вже цитованому альбомі релігійного братства при львівському костьолі єзуїтів. Вперше він фігурує як скарбник у 1735 р.¹¹¹ Проте у братському реєстрі з наступного року його ім'я не значиться, а натомість серед скарбників фігурує Андреас Богушович¹¹². Ім'я Андрія Богушовича як скарбника вписано до братського реєстру і наступного року¹¹³, проте тут воно закреслене іншою рукою і поверх закресленого вписано "Thomas". Окрім того, тою ж рукою, котрою зроблена вказана правка, приписано: "mortus in decembri". Наведені виправлення в нотатках братського реєстру свідчать, що саме Томаш Богушевич був членом братства при костьолі єзуїтів і дають досить точну дату його смерті. Попри всю вагомість даного факту, котрий подає рідкісне для львівського мистецтва першої половини XVIII ст. документальне підтвердження часу смерті майстра, найголовніший аспект нововіднайдених відомостей криється в іншому. Якщо виявлені нотатки у братському альбомі справді стосуються до Томаша Богушевича, то виникає питання, чи взагалі існував маляр Андрій Богушевич. Переконливу відповідь на нього можна було б отримати тоді, коли б вдалося пояснити, чому саме це ім'я замість Томаша з'явилося на сторінках

¹⁰⁶ Там же. - Спр. 485. - Арк. 911.

¹⁰⁷ Там же. - Спр. 107. - Арк. 193, 195.

¹⁰⁸ Там же. - Арк. 200.

¹⁰⁹ Там же. - Спр. 113. - Арк. 1090, 1091, 1094-1097, 1103-1106.

¹¹⁰ Там же. - Спр. 116. - Арк. 77 (дружина маляра тут названа Анною).

¹¹¹ НБ у Варшаві. - РК. - Сигн. Акц. 1979. - Арк. 8.

¹¹² Там же. - Арк. 9-зв.

¹¹³ Там же. - Арк. 16.

братського альбому. Однак при наявних джерелах з'ясувати це питання не вдається. І все ж справа особи А. Богушевича становить особливий інтерес, оскільки, за даними Францішка Яворського в 1735 р. він малював образ Богоматері у львівському монастирі єзуїтів¹¹⁴. Звідки походить дана інформація, у публікації не вказано. Не виключено, що львівський історик користувався альбомом або іншим невідомим нам джерелом, котре дублювало його нотатки. Принаймні, серед новоприбулих за період другої половини 1735 - першої половини 1736 р. до братського інвентаря речей під номером 7 в альбомі значиться: "Obraz N[ajświętszej] Panny Bolesnej na Mysteria Passionis patrzącej za złotych 8 odmalował P[an] Jądrzej Boguszewicz"¹¹⁵. За даними ж братського реєстру виходить, що невідомий до цього часу "Андрій Богушевич" насправді мав би бути достатньо добре відомим за документальними матеріалами Томашем Богушевичем. Таким чином, згадану картину зі зображенням Богородиці перед Розп'яттям - саме таким має бути її сюжет у світлі наведеної нотатки братського альбому - насправді малював Томаш Богушевич, а ім'я не зафіксованого іншими джерелами Андрія Богушевича¹¹⁶ має поповнити перелік апокрифічних постатей в історії львівського малярства. Робота Томаша Богушевича над картиною для львівських єзуїтів є не лише останнім слідом у його біографії, але й останнім слідом активності львівських малярів вірменського походження, останнім фактом у відомій нам історії львівських вірменських малярів.

Як вказує систематичне вивчення львівських архівних матеріалів другої половини XVII - першої третини XVIII ст., від середини XVII ст. активність місцевого середовища малярів вірменського походження різко спадає. Від середини століття відчутно зменшується сама їх кількість, що вказує на прогресуючий занепад середовища і в дальшому плані перемену мистецької ситуації у Львові взагалі. Певним чином такий висновок підтверджує приклад Павла Дербедросовича, котрий носив по місту і продавав розмальовані сідла. Це виразно свідчить про зміну статусу львівських малярів вірменського походження. Підтвердженням може служити активна позиція Григорія Богдановича та Христофора Захновича у колі львівських майстрів малярства, їх місце у цеховій структурі та перехід на католицизм Григорія Богдановича. Зближення львівських малярів вірменського походження із західноєвропейською традицією, закономірно прискорене церковною унією частини львівських вірмен у 1629 р., об'єктивно вело до їх поступової асиміляції. У тогочасних львівських умовах вона була тим більше неминучою, що навіть міцний у першій половині

¹¹⁴ *Jaworski F.* O szarym... - S. 81. Повторено: *Жолтовський П. М.* Словник-довідник... - С. 195; *Він же.* Словник... - С. 116.

¹¹⁵ НБ у Варшаві. - РК. - Сигн. Акц. 1979. - Арк. 231.

¹¹⁶ Очевидно, не буде зайвим принагідно вказати на відсутність імені Андрій серед численного потомства Богушевичів.

століття місцевий осередок українського малярства до його кінця виразно втрачає свої позиції¹¹⁷. Це повне злиття останніх львівських майстрів вірменського походження зі середовищем польських малярів, їх цілковиту асиміляцію красномовно засвідчують найпізніші відомості про творчу діяльність братів Богушевичів та їх найтісніші стосунки з монастирем єзуїтів.

Оскільки в літературі до цього часу львівськими малярами вірменського походження аналізованого періоду цікавилися відносно мало, питання про їх малярську спадщину практично майже не виникало. Єдиний виняток становить пропозиція атрибуції Христофорові Захновичу портретів вірменського подружжя - згідно з написами на звороті, Григорія та Констанції з Муратовичів Бернатовичів¹¹⁸ (Львівська картинна галерея - Музей-заповідник "Одеський замок, викрадені у 1991 р.) Подана на сторінках музейних путівників, вона не супроводжувалася жодною аргументацією і, наскільки можна здогадуватися, виводилася лише з механічного співставлення імені Христофора Захновича з прийнятим датуванням обидвох портретів серединою XVII ст. Зрештою, датування при ближчому розгляді виявляється цілком безпідставним, позаяк одяг, іконографія та стиль самих портретів вказують на їх створення лише у XVIII ст. Таким чином, проблема авторської атрибуції творів представників епілогу львівського вірменського малярства залишається навіть не відкритою. За наявними відомостями їх слід шукати передовсім серед вцілілих нечисленних пам'яток Вірменського собору та костюлу єзуїтів (з огляду на інтенсивні контакти з ним Богушевичів). Проте малярська спадщина останніх майстрів малярства зі середовища львівських вірмен становить окрему тему, котра виходить поза рамки поставленого тут завдання.

¹¹⁷ Висновок ґрунтується на аналізі наявного корпусу архівних відомостей про майстрів львівського малярства другої половини XVII ст., який показує активний ріст місцевого середовища малярів польського походження й виразний занепад середовища українських малярів. У цьому криється прояв значно глибших історичних процесів. В аналогічний спосіб впродовж другої половини XVI ст. на західноукраїнських землях фактично зійшов з історичної арени перемиський осередок українського малярства. Ширше про це див.: *Aleksandrowicz W. Przemyscy malarze pochodzenia ukraińskiego XVI i pierwszej połowy XVII wieku* (в друку).

¹¹⁸ *Возницький Б. Одеський замок*. - Львів, 1977. - С. 135; *Одеський замок. Путівник*. - Львів, 1981. - С. 65. Найновішу публікацію обидвох портретів з бібліографією див.: *Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości w dawnej Rzeczypospolitej 1576-1763; Katalog wystawy pod kierownictwem Jerzego Malinowskiego*. - Warszawa, 1993. - N 271, 272. - S. 381-382.

ОБРАЗОК ДО СХОДОЗНАВЧИХ НАУКОВИХ ПЕРЕКЛАДІВ
А.КРИМСЬКОГО

Попередником знаменитих “Жерел до історії України-Руси” є “Виїмки з жерел до історії України-Руси”, де М.Грушевським ледь чи не вперше в нашій історіографії була здійснена спроба перекладу українською мовою низки документів східних авторів. На цьому він не збирався зупинитися і, користаючи з нагоди нав'язання листових контактів з А.Кримським¹, мав наміри продовжити орієнтальне джерелознавство української історії.

Агатангела Юхимовича у спілкуванні з істориком, крім регулярно надходження періодичних видань НТШ, цікавила передусім літературно-етнографічна тема: можливості опублікування його прозових творів, а також поезій С.Руданського та подільських казок Димінського, що зберігались у його власному архіві². М.Грушевського ж найбільше цікавили мовознавчі здібності А.Кримського, які б стали у пригоді у виданні товариством джерел з історії України східного походження. Тому львівський професор запропонував А.Кримському взяти на себе переклади східних авторів з давньоукраїнської історії.

У березні 1898 р. А.Кримський з Бейрута відповів на це запрошення М.Грушевського листом, в якому писав:

“Що до Вашого зазиву взяти на себе переклад і впорядкування східних джерел до української історії - то я на те охоче даю згоду. Сподіваюсь, що Вас цікавлять не тільки найстарші арабські історії чи матеріали, але й новіші і коли так, то варто було б переложити вдруге “Подорож Макарія патріарха Антиокийського”, бо переклад Муркоса повен помилок дуже грубих (я тут роздобув арабський рукопис порівняв з перекладом). Та й до праці Гаркаві можна поробити чимало корисних доповнень”³.

На жаль, з невідомих причин цю працю А.Кримський не довів до кінця, і в наступних листах до Львова більше до цієї теми не повертався.

¹ Відомо про п'ять листів А.Кримського до М.Грушевського 1898-1905 рр. (Центральний державний історичний архів України у м.Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 570.)

² Там же. - Арк. 1-2, 3-6, 8-9. Вийшли вони друком лише у 20-х рр. у виданнях ВУАН.

³ Там же. - Арк. 7.

РОДИНА ПЕРІХІВ І КИЇВСЬКИЙ МУЗЕЙ ЗАХІДНОГО ТА СХІДНОГО МИСТЕЦТВА

Після визначних досягнень російської сходознавчої школи, що мали місце на початку ХХ ст., і потім фізичного знищення її блискучих представників у 30-х рр. ХХ ст., активізація досліджень буддійського мистецтва стала можливою, значною мірою, завдяки поверненню на Батьківщину Ю.М.Періха, першою розвідкою якого в галузі тибетології була книга "Тибетський живопис", надрукована в Парижі 1925 р.¹ В умовах, що склалися в Радянському Союзі наприкінці 50-х рр., Юрій Періх був чи не єдиним знавцем мистецтва в традиціях північного буддизму, вченим, який поєднував як знання іконографії цього напрямку буддизму, так і живої традиції його існування.

Тому співробітники Ермітажу, музею мистецтв народів Сходу й інших музеїв Радянського Союзу, де зберігалися значні колекції з давньою традицією вивчення, звертались до вченого за допомогою при визначанні малодосліджених або й зовсім невідомих зображень. Не були винятком у цьому і співробітники відділу східного мистецтва Київського музею західного і східного мистецтва. На той час колекція творів північнобуддійської групи налічувала 64 експонати. До неї входили предмети культового живопису (тибетські ікони, або тхангкха), дрібної металевої культової пластики, що надійшли до музею із фондів колишнього церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, а також кілька скульптур із зібрання Б.І.Ханенка, засновника музею. Оскільки майже нічого невідомо про Ю.М.Періха - експерта в галузі буддійського образотворчого мистецтва, вивчення предметів у складі зібрання київського музею, що були ототоженні вченим, становлять особливий інтерес.

1959 р. під час перебування у Києві Ю.М.Періх, на той час завідувачий відділом історії, релігії та філософії Індії в Інституті сходознавства АН СРСР, відвідує музей і на прохання завідуючого відділом східного мистецтва О.В.Крижицького аналізує твори буддійського мистецтва. Після візуального огляду 23 речей, з яких 12 - твори живопису (т.зв. тхангкха, тхангкха, або ікона), дослідник атрибував їх: датував зображення, локалізував їх за місцем походження, визначав зображені сюжети. За атрибуцією Періха переважають тхангккха, які датуються XVIII - XIX ст. і походять з Тибету та його районів - північно-східного, Амдо, Кхам і Монголії та Монголії Зовнішньої. Серед зображень представлені найбільш поширені персонажі буддійського пантеону: Будда Шак'ямуні (Тибет, XIX ст.; Монголія, XIX ст.); бодхісатви, серед яких Ченрезі (санскр. Авалокіте-

¹ Roerich G.N. Tibetan paintings. - Paris, 1925.

швара) - бодхісатва Милосердя (Монголія, XVIII ст.), Чжам'ян (санскр. Манджушрі) - бодхісатва Мудрості (Монголія Зовнішня, XIX ст.), Долма (санскр. Тара) - Визволителька, захисниця світу людей, покровителька жінок (Монголія, XIX ст.); чойчжонг (санскр. дхармапала) - "захисники віри", серед яких - Гомбо (санскр. Махакала) - голова іконографічної групи "захисників віри" (північно-східний Тибет, Кхам, XVIII ст.), Кубера - бог багатства (Тибет, Кхам, XVIII ст.), Далха - дух-захисник воїнів, родини, дому, зображений у вигляді вершника богатиря (Тибет, Амдо, XVIII ст.); Дордже-джигджед (санскр. Ваджрабхайрава) - Ідам, або "зв'язаний обітницею", втілення Ваджрабхайрава-тантри (Тибет, XIX ст.). Юрій Періх ототожнив також і багатофігурні композиції, зокрема Дебачан (санскр. Сукхаваті) - "Рай будди Опагмед" (санскр. Амітабха, Амдо, XVIII ст.), Сридби-кхорло (санскр. Бхавачакра) - "Колесо сансари", "Колесо життя" (Монголія, XIX ст.).

Відсутність довідкової літератури, а головне, невведення до цього часу у науковий обіг аналогічних зібрань інших музеїв у вигляді друкованих каталогів зумовили той факт, що визначення Періхом сюжетів здобули статус еталонних. На його ототожнення посилалися у випадках надходження до музейної колекції зображень з подібними сюжетами. Зокрема, О.В.Крижицький визначив 5 тхангка у колекції, як такі, що походять з Монголії Зовнішньої, XIX ст., спираючись на співставлення їх з атрибутованими Ю.М.Періхом іконами.

Дордже-джигджед-Ідам, персональне божество-покровитель школи гелуг, під впливом вчення якої були значної мірою сформовані конфесії на теренах тибетської цивілізації (Монголія, Тува, Бурятія, Калмикія). Дордже-джигджед зображений на іконі в яб-юм (батько-мати) у супроводі почту. Він - дев'ятиголовий (одна голова бичача), має 34 руки, 16 ніг, тіло темно-синього кольору, стискає в обіймах свою жіночу іпостась - Ваджра-Веталі. В іконографії Дордже-Джигджед є тантричною формою бодхісатви Мудрості - манджушрі, який у такому вигляді підкорив Яму, "Володаря смерті". Вперше подібна форма божества була змальована у тексті Ваджрабхайрава-тантра (VIII ст.), втіленням якого і є Ідам. На іконі він оточений персонажами з групи "захисники вчення". Серед них - Лхамо, богиня поліфункціонального призначення в пантеоні тибетського буддизму, Гомбо-шестирукий - голова усієї групи чойчжон, Бекцзе, Яма з Ямі, інші персонажі з караючими міфологічними функціями, в обов'язки яких входить покарання віровідступників та клятвopушників.

Далха - зображення грізного вершника на чорному коні, за Періхом, походить з Амдо (північно-східний Тибет). Його атрибути: ліворуч - спис, праворуч - аркан, яким цей персонаж ловить "останній подих" людини. Визначення сюжету можна уточнити. Це не тільки Далха, це т. зв. Циумарпо, голова усіх далха, персонаж тибетської

міфології - суддя душ померлих грішників світу людей². Введення Циумарпо до буддійського пантеону пов'язується з ім'ям проповідника Падмасамбхави (VIII ст.). Циумарпо був зарахований до розряду "хранителів світу". Його судилище розташовувалося в тибетському монастирі Сам'є, тобто у середньому світі, світі людей, на відміну від Ями - судді грішників, які за свої гріхи мають відроджуватися в пеклі.

Багатофігурна композиція - Сридби-кхорло - привертає увагу не тільки наявністю тибетського тексту, але й визначенням сюжетів та персонажів російською мовою. І хоча ця тхангкха локалізується Реріхом як монгольська за походженням, але наявність підписів російською мовою та її походження із Калмикії (належала в свій час К.І.Костенкову, попечителю калмицького народу)³ вимагає подальшого вивчення питання локалізації. Сридби-кхорло або "Колесо життя", одна з найпопулярніших моделей буддійської світобудови, є виразом концепції "існування", тобто сансари (тиб. срид-ба). На іконі в образі чудовиська, яке стискає у пазурах "Колесо життя", зображено "Вічний час", котрому все підкорено, або "Вічний тягар бажань", постійно народжуючий одне за одним нові бажання⁴. Зовнішнє коло колеса - 12 картинок, що символізують 12 ланок взаємообумовлених причин існування: 1) авід'я - сліпий з ціпком; 2) санскара - людина будує дім; 3) віджніяна - мавпа зриває плоди на дереві; 4) нама-рупа - людина пливе у човні; 5) щадааятана - дім із зачиненими віконницями; 6) спарша - поцілунок; 7) ведана - людина зі стрілою в оці; 8) трішна - людина з келихом вина; 9) упадана - чоловік рве плоди з дерева; 10) бхава - зачаття; 11) джаті - народження дитини; 12) джама-рана - тіло померлого, яке готується до кремації. Ці 12 ланок формуються одна з одної, утворюючи замкнутий ланцюг взаємопороджуючого існування, що охоплює шість світів істот, точніше шість форм існування: боги, напівбоги, люди - три благих народження; духи, тварини, істоти пекла - три неблагих народження. Проте тільки народження людиною дає унікальну можливість розірвати 12 членний ланцюг і домогтися пробудження, спокою, нирвани. Шість світів оточують простір, поділений на чорне та біле поля. Це символічний вираз благого та неблагого, що накопичується в процесі існування кожної живої істоти, у будь-якому з шести світів.

У самому центрі містяться малюнки півня, свині і змії. Вони символізують пристрасть (хтивість) (півень), невігластво (свиня), гнів (змія) - три запоморочення, або три афективних стани (тиб. ньон-мон, санскр. клеша), котрі є причинами постійного круговороту живих

² *Огнева О.Д.* Циумарпо // Мифы народов мира. - Москва, 1982. - Т. II. - С. 622.

³ Указатель Церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии / Сост. Петров. - Киев, 1897.

⁴ *Шуковская Н.А.* "Колесо жизни" // Буддизм: Словарь. - Москва, 1992. - С. 148-150.

істот у світах сансари. Мета буддійського вчення - прорвати ланцюг, пробудити розум, досягти просвітлення. Праворуч вгорі, за межами колеса в паузах чудовиська, розміщено зображення Будди Шак'ямуні, який не тільки сам звільнився від пут сансари, але й показав шлях іншим. Про це засвідчує малюнок восьмиричного колеса (у протилежному від Будди куті), що символізує проповідь у Бенаресі, коли він вперше повернув колесо - розповів про своє вчення. Під цим колесом - вірш тибетською мовою про шлях до звільнення: "Той подолає усіх злих духів, // Хто, як Великий слон із дому Дззбудвіпи, // Ввійде до вчення Будди, // Повністю очиститься і досягне іншого берега". Російською мовою передано, мабуть, калмицьке (монгольське ?) читання: 1) "Бурханъ Шиджемуни" (Будда Шак'ямуні); 2) під тибетським віршем напис - "Избавление"; 3) "Мангись" (Мангус) - чудовисько, яке тримає колесо в паузах; 4) "Даянчи" - аскет. Як конкретна мета: намагатися просвітлення (це в ідеалі), але можна прагнути до народження у чистій чи щасливій землі.

У буддійській міфології Дебачан (Сукхаваті), або "Щасливу землю", створив Будда Амитабха, згідно з його власною обітницею в іпостасі бодхісатви на ім'я Дхармакара. Опис "поля будди" (санскр. буддакшетра) Амитабхі вміщено у тексті Сукхаватів'юхасутра (II-III ст.). У "Щасливій землі" існує тільки два світи: світ людей та світ богів, всі інші світи сансари відсутні. Ті, хто народжується в Сукхаваті, не знають скверни материнського лона, оскільки відроджуються із лотосів у ставах праведників у присутності будди Амитабхи. Народженню у благій землі Сукхаваті сприяє також іржання міфічного коня, котрий переносить туди віруючих, його звучання відтворюється одним з музичних інструментів, що ними користуються під час окремих обрядів.

Протягом пошуку пам'ятників, що були ототоженні Ю.М.Реріхом у колекції музею, вдалося виявити два музичних інструменти, які мають відношення до М.К.Реріха - батька Юрія. Свідченням цього є металева табличка, прикріплена до одного з інструментів, з написом: "Глубокоуважаемому Н.К.Рериху от П.К.Козлова. С.-Петербургъ. 1913 годъ". Зовнішнім виглядом інструменти нагадують канглінг - духовий інструмент, звук якого, за переказами, відтворює іржання чудесного коня, що допомагає праведникам потрапити в Дебачан. І М.К.Реріх⁵ і П.К.Козлов⁶ під час своїх мандрівок по Центральній Азії звертали увагу на роль і значення музичних інструментів, як у буддійських службах, так і в повсякденному житті. Кожен з них записав досить цікаві перекази про духові інструменти, підсумовуючи які можна сказати: 1) інструмент кличе вчителя, який несе нове вчення; 2) звук інструмента, що відтворює іржання чудесного коня, сприяє перене-

⁵ Рерих Н.К. Избранное. - Москва, 1979. - С. 105.

⁶ Козлов П.К. Монголия и Амдо и мертвый город Хара-Хото. - Москва, 1947. - С. 49-50.

сенню праведників у Сукхаваті; 3) інструмент сповіщає про проповідь; 4) інструмент своїм звучанням відганяє злих духів, які насилають нещастя, хвороби тощо.

Поєднання у дарчому написі імен Реріха і Козлова, час та місце, вказані у написі, знання специфічних функцій духових інструментів, зокрема канглінга, відоме як тому, хто дарував, так і тому, хто приймав дар, свідчать про його невипадковий характер. Микола Реріх разом з іншими сходознавцями був членом Будівничого комітету - по спорудженню буддійського храму в Петербурзі, заснованого на початку 1909 р. Петро Козлов міг приєднатися до цього комітету тільки в липні 1909 р. після повернення із дворічної подорожі по Монголії і Сичуані, під час якого він зустрічався з Далай-Ламою XIII.

З іменем Миколи Реріха пов'язане вирішення живописного оформлення інтер'єру храму, оскільки художник створив ескізи розписів центрального ритуального залу, при створенні яких він звертався по допомогу до бурятських художників. Роботи по внутрішньому оздобленню храму велись під керівництвом Миколи Реріха і його бурятських майстрів - Осора Будаєва (1912-1915) і Гелека Цевегійна (1914-1915)⁷. Перша Служба Божа у храмі, опорядження якого ще не закінчилося, відбулася 21 лютого 1913 р. і була присвячена 300-річчю дому Романових. Тому даруючи музичні інструменти, П.К.Козлов цим символічно висловлював побажання успішного закінчення роботи, щасливого завершення спільної справи - створення центру буддизму в європейській частині Росії і навіть Європи в цілому. Відкриття й освячення ж буддійського храму в Петербурзі відбулося 10 серпня 1915 р.

На жаль, ці предмети увійшли до складу музейної колекції київського музею вже після смерті Ю.М.Реріха як частина зібрання московського колекціонера В.С.Величка. Тому питання про те, яким чином речі, пов'язані з іменами Миколи Реріха та Петра Козлова опинилися у Москві у Величка, залишається відкритим.

Оскільки ситуація з виданням колекцій предметів у традиції північного буддизму сьогодні мало чим або практично нічим не відрізняється від тої, яку застав Ю.М.Реріх наприкінці 50-х рр., його атрибуції, для київського музею насамперед, зберігають своє еталонне значення. Ототожнення бездоганне. Що ж до датування і локалізації ікон, то їх або підтвердять, або заперечать майбутні дослідження.

⁷ Андреев А.И. Из истории петербургского храма // Orient: Альманах. - С.-Петербург, 1992. - С. 13, 17; Цибиктарова С.Д. Осор Будаев - мастер Петроградского буддийского храма // Orient: Альманах. - С.-Петербург, 1992. - С. 39-40.

ВІКТОР ФІЛОНЕНКО

Як сьогодні пам'ятаю свою першу зустріч з Віктором Йосиповичем Філоненком. Під готель львівського "Інтуриста", закінчуючи напружену автобусну подорож по Польщі та Чехословаччині, підкотив туристичний "Ікарус". З нього вискочив моложавий на вигляд високий стрункий чоловік, сердечно привітав мене і почав розпитувати, як дістатись на найвищу точку Львова - Високий Замок. За ним, важко дихаючи, вирвалась із розпеченої машини (це був досить спекотливий кінець вересня 1964 р.) невеличка, вимучена багатоденною незручною дорогою, немолода вже дружина - Ванда Йосипівна. Віктор Йосипович випромінював енергію і допитливість, рвався на вузькі вулиці давнього міста, Ванда Йосипівна мріяла тільки про спокійний відпочинок. Через три місяці проф. Філоненко починав дев'ятий десяток життя, дружина була щонайменше на двадцять років молодша.

Швидким, завжди в русі, завжди сповненим бажання дізнатись, побачити щось нове, поділитись свіжими враженнями, науковими і не тільки науковими новинами - таким назавжди залишився в моїй пам'яті один з найпривабливіших кримознавців останніх десятиріч, мовознавець і етнограф В.Й.Філоненко.

Інтерес до Криму, до народів, що його населяють, підштовхнув мене до пошуків Філоненка, відомого мені своїми працями. Знайшов я його окремим шляхом у П'ятигорську. 1963 р. почалося наше листування, яке тривало майже п'ятнадцять років. Десятки насичених цінними відомостями листів (Віктор Йосипович мав блискучу пам'ять, а писати йому було про що) збереглись у мене, очікуючи кращих часів, коли хоча б невелику добірку з них можна буде опублікувати.

Віктор Йосипович був безмежно й безконечно, до кінця свого життя (остання наша зустріч відбулась весною 1977 р., коли професор вже тяжко хворів) закоханий у Крим - край своєї молодості і зрілості. Цю беззавітну любов до Криму, до його справжніх автохтонів, він зумів прищепити мені. Вереснева 1973 р. зустріч у Сімферополі (звичайно ми зустрічались через рік-два у П'ятигорську чи в Нальчику) сприймалась моєю дружиною Людмилою як своєрідна передача естафети. Віктор Йосипович знайомив нас не тільки з тінистими вулицями міста, в якому йому багато про що говорив майже кожен старий будинок, але й з представниками давніх кримських громад: кримчацької - Левом Ісаковичем Кая та Борисом Михайловичем Ачкиназі, караїмської - Семітою Ісаківною Кушуль (тоді вони ще зустрічались всі разом). Не знаю, чи вдалось мені прийняти - у повному розумінні слова - естафету з рук Віктора Йосиповича, але кримська проблематика зайняла важливе місце в моїх наукових інтересах. І це, безсумнівно, завдяки незабутньому професорові.

Ми багато говорили про Крим, про Північний Кавказ - довгими вечорами на його квартирі в П'ятигорську, в будиночку друзів у Нальчику, під час багатогодинних прогулянок по Нальчику, Долинську, П'ятигорську (він завжди крокував бадьоро і швидко, практично не втомлюючись), автобусних поїздок у Пидельбрусса (в Терскол) чи у Верхню Балкарію. Всі ці розмови, записи про них, як і сотні сторінок листів, списаних дрібним стислим почерком, - ще треба осмислити. Мені приємно усвідомлювати, що я зміг посприяти друкуванню праць В.Й.Філоненка у київських ("Архіви України") і варшавських ("Rocznik Orientalistyczny") журналах. Спільно написана рецензія у бакинській "Советской тюркологии" стала проявом наукової співпраці. Під сумним і гірким враженням повідомлення про відхід Віктора Йосиповича в кращий світ я написав некролог, призначений для американської та французької наукової преси, який так і не був (зі зовсім незрозумілих для мене причин) опублікований. Ось цей текст.

30 вересня 1977 р. у П'ятигорську на Північному Кавказі помер Нестор радянських сходознавців, видатний український тюрколог і славіст професор Віктор Йосипович Філоненко.

В.Й.Філоненко прожив довге і не зовсім звичайне життя. Його ім'я - ім'я мовознавця й етнографа-практика - записане великими літерами в багатьох галузях сходознавства. Народився він у Тулі 1 грудня (19 листопада за старим стилем) 1884 р. в українській селянській сім'ї, що емігрувала на заробітки з околиць Черкас до Росії. Дід В.Й.Філоненка чумакував у Степовій Україні, в Криму - пам'ять про саме таке походження і професію предків учений проніс через усе життя.

В.Й.Філоненко був типовим представником "старої школи" у сходознавстві. Закінчив він два факультети - східний (арабсько-персько-турецько-татарське відділення) й історико-філологічний (слов'янсько-російське відділення) Петербурзького університету. Його вчителями були такі величини в науці, як В.Бартольд, В.Меліоранський, В.Смірнов, О.Шахматов, І.Бодуен-де-Куртене. В.Й.Філоненко готувався - і його готували - до дипломатичної кар'єри, але раптом щось змінилось і 1908 р. він несподівано опинився в Уфі. Б 1908-1915 рр. займався там педагогічною та науковою роботою, вивчаючи мову й етнографію башкирів, марійців і удмуртів. З 1911 р. почав друкувати свої наукові дослідження.

Наступні двадцять років (1915-1935) В.Й.Філоненко провів у Криму, куди прибув на посаду викладача Сімферопольської гімназії і татарської вчительської семінарії (в ній він викладав, між іншим, кримськотатарську мову). З 1921 р. він - приват-доцент кафедри перської мови та літератури Кримського університету (пізніше -

Кримського педагогічного інституту); з 1925 р. - професор цієї ж кафедри, а також завідуючий відділом татарської мови та літератури інституту; з 1932 р. - завідуючий кафедрою мовознавства. У Кримському університеті у 1921 р. він створив і очолив Кабінет сходознавства з цінною колекцією давніх ярликів і рукописів кримсько-татарською мовою, зі збіркою етнографічних експонатів. В.Й.Філоненко взяв активну участь у діяльності Таврійського товариства історії, археографії та етнографії (до 1929 р., тобто, аж до ліквідації товариства, був заступником голови). У 1930 р. був вибраний науковим співпрацівником Кримського науково-дослідного інституту. За роки роботи в Криму В.Й.Філоненко зібрав значний лінгвістичний і фольклорний матеріал про кримських татар, кримчаків, караїмів, циганів. Цей матеріал тільки частково був опублікований при житті дослідника. У роки проживання в Криму перед очима В.Й.Філоненка пройшло все жахіття громадянської війни, голоду 1921-1922 рр., боротьби проти т.зв. велі-ібрагімовщини, нового голоду 1931-1933 рр. Наближались всеохоплюючі чистки націоналістів, контрреволюціонерів, зрадників, антирадянських елементів.

Ніби в полоні передчуття, В.Й.Філоненко разом з дружиною у 1935 р. залишили Сімферополь - всього за кілька місяців до ліквідації відділення татарської мови та літератури Педінституту, арешту і розстрілу друзів В.Й.Філоненка, а також його колег по інституту відомих тюркологів Б.Чабан-заде, Г.Айваза, О.Акчокракли. У 1935 р. В.Й.Філоненко був вибраний дійсним членом Каракалпацького науково-дослідного інституту в Турткулі. В інституті - до його закриття 1936 р. - В.Й.Філоненко керував групою національної школи та етнографії. Він брав участь у комплексній експедиції для вивчення Каракалпакії (матеріали експедиції не були опубліковані). У Турткулі В.Й.Філоненко завідував також кафедрою мови та літератури Каракалпакського педагогічного інституту.

У 1936-1942 рр. він - професор Кабардино-Балкарського педагогічного інституту в Нальчику, в якому завідував кафедрою російської літератури. У 1939 р. В.Й.Філоненко очолив лінгвістичну експедицію в Балкарію. Німецька окупація і майже трилітнє "попереднє" ув'язнення у підвалах НКВС (причиною арешту став візит, нанесений В.Й.Філоненку німецькими колегами-сходознавцями, серед яких був монголіст світової слави Н.Поппе), на щастя, не підірвали моральних і фізичних сил вченого.

З 1945 р. В.Й.Філоненко - професор російської мови та літератури, згодом латинської мови П'ятигорського педагогічного інституту іноземних мов. У цьому ж інституті він пропрацював до кінця життя, продовжуючи лінгвістичне й етнографічне вивчення тюркських на-

родів Кавказу і Криму. Похоронений Віктор Йосипович у П'ятигорську¹.

Всебічна наукова підготовка, дуже широке коло інтересів, глибока ерудиція відбилися на діапазоні наукових досліджень В.Й.Філоненка, з яких - попри несприятливі умови - близько 90 були опубліковані у пресі. Поряд з лінгвістичними, тут етнографічні і фольклористичні праці, розвідки з галузі історичного джерелознавства і літературознавства. Окрім тюркологічних - публікації, присвячені іранській філології, угрофінам, циганам, українській та російській філології.

Повноцінний огляд наукової спадщини В.Й.Філоненка неможливий без усвідомлення тих глибоко гуманних і демократичних позицій, з яких він підходив до об'єктів своїх досліджень. У цьому відношенні він був поганим учнем деяких своїх учителів. В.Й.Філоненка, наприклад, глибоко обурювало те підкреслено холодне і зверхне почуття вищості і навіть ненависті, з яким ставився до "інородців" такий, безперечно, видатний учений, як тюрколог-історик В.Смірнов. Глибоким щирим теплом віяло від особистих контактів В.Й.Філоненка з представниками різних малих народів - башкирами, кримськими татарами, караїмами, кримчаками, балкарцями, кабардинцями. Часто вони переростали у тривалі дружні стосунки. Він ніколи не міг змиритися з думкою про те, що цілі народи - в силу якихось надуманих, фальшивих і злочинних концепцій - мали бути репресовані. Долю кримських татар і балкарців брав близько до серця. Думка про варварське винищення кримчаків викликала у нього приступи справжнього душевного болю.

Етнографічним вивченням марійців (черемисів) та удмуртів В.Й.Філоненко зайнявся на порозі своєї наукової діяльності, значною мірою за дорученням Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті й Уфимського товариства краєзнавства. Так виникли дослідження: "Языческие верования черемис Уфимской губернии" (Вестник Оренбургского учёного округа. - 1912. - №1), "Погребальные и свадебные обряды черемис Уфимской губернии" (Там же. - 1912. - №2); "Праздник "кюсе" у восточных черемис. Из отчёта о поездке в Бирский уезд к язычникам-инородцам летом 1912 г." (Там же. - 1912. - № 7-8), "У язычников-инородцев Уфимской губернии" (Уфа, 1914). Незелика монографія "Башкиры" (Уфа, 1914) назавжди закріпила за В.Й.Філоненком почесний титул "патріарха башкирознавства", яким нагородила його башкирська наука.

Двадцятиліття, проведене в Криму, який, зрештою, в 50-70-х рр. В.Й.Філоненко відвідував майже щорічно, було дуже плідним. Відштовхуючись від етнографічної і фольклористичної проблематики, вчений поступово прийшов до лінгвістичних досліджень. Його увагою

¹ У травні 1985 р., коли в Нальчику проходив XII пленум Радянського комітету тюркологів, я відвідав його могилу, на якій споруджено надгробок з портретом професора.

заволоділи різні народи Криму. Захоплення Кримом і кримською тематикою В.Й.Філоненко зберіг до кінця свого довгого життя.

З етнографічно-мовознавчим вивченням кримських татар пов'язані такі праці В.Й.Філоненка, як : "Детские игры крымских татар" (Известия Таврической архивной комиссии. - Симферополь, 1919. - № 56), "Загадки крымских татар" (Симферополь, 1926), "Песни крымских татар" (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. - Симферополь, 1927. - Т. 1), "Тамги татарских кладбищ г.Евпатории" (Симферополь, 1928). За межами Криму були опубліковані статті "Загадочная страница из истории военного судопроизводства 60-х гг. [XIX в.] и отражение её в татарской песне о Сейдамете" (Учёные записки Кабардино-балкарского педагогического института (факультет языка и литературы). - Нальчик, 1941. - Вып. 1) і "Тюрки Крым - песня о выселении татар из Крыма в Турцию в 1860 г. (Там же)². Всі праці В.Й.Філоненка, присвячені кримським татарам, проникнуті глибоким співчуттям до трагічної долі цього народу.

Кримським караїмам, з якими В.Філоненко тривалий час підтримував дружні зв'язки, він присвятив публікації: "Аталар созы - карайские пословицы и поговорки" (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. - Симферополь, 1927. - Т.1), "Материалы по изучению карайской народной поэзии" (Симферополь, 1930), на які свого часу позитивно відгукнулись спеціалісти (наприклад, польський тюрколог Т.Ковальський). Подібно ж нарис "Крымские цыгане" (Записки Коллегии востоковедов Академии наук СССР. - Ленинград, 1930. - Т. 5) отримав високу оцінку О.Баранникова.

Вже в останні роки життя увагу В.Й.Філоненка привернула майже зовсім знищена німецькими окупантами етнічна спільнота кримських євреїв-тюркофонів, кримчаків, яким він присвятив свої "Крымчакские этюды" (Rocznik Orientalistyczny. - Warszawa, 1972. - Т. 35. - N 1). Цією працею, можна без перебільшення сказати, почався своєрідний ренесанс студій над кримчаками.

Про те, наскільки всебічно уявляв собі дослідник вивчення мов, етнографії та фольклору народів Криму, свідчать його дві узагальнюючі праці "Народы Крыма и их изучение" (Симферополь, 1931) й "Очередные задачи современной крымской этнографии" (Симферополь, 1931). Треба дуже шкодувати, що висунуті В.Й.Філоненком завдання не були реалізовані у довоєнний період, позаяк остання війна і післявоєнні роки остаточно перекроїли етнографічну карту Криму 30-х рр.

Переїзд на Північний Кавказ розширив тюркологічну тематику В.Й.Філоненка. У центр його кавказьких інтересів потрапила мова і фольклор балкарців, до долі яких дослідник поставився також з великим співчуттям. Балкарській мові і народній творчості сходознавець

² До речі, майже весь тираж цього видання загинув під час війни, в 1942 р., коли згоріла бібліотека Кабардино-балкарського педагогічного інституту.

присвятив декілька окремих досліджень: “Загадки горцев Северного Кавказа. Таулу элберлэ” (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института. - 1957. - Т. 15), “Вопросы синтаксиса балкарского языка” (Там же. - 1966. - Т. 21) і “Балкарский язык и его диалекты” (Rocznik Orientalistyczny. - Warszawa, 1975. - Т. 37. - N 1). В.Й.Філоненко - автор першої в світі наукової граматики балкарської мови (Грамматика балкарского языка. Фонетика и морфология. - Нальчик, 1940) а також головний автор і редактор фундаментального тому “Материалы и исследования по балкарской диалектологии, лексике и фольклору” (Нальчик, 1963), авторство якого (що характерно для умов, в яких довелося працювати вченому) він був змушений відстоювати шляхом судового процесу.

Свідченням іраністичної лінії досліджень В.Й.Філоненка є, насамперед, укладена ним “Персидская хрестоматия. Ч.1.” (Симферополь, 1922). Арабістичні задуми В.Й.Філоненка залишилися нереалізованими. Зібравши у Балкарії колекцію арабських релігійних текстів, він мріяв провести детальний текстологічно-лінгвістичний аналіз з метою визначити ті зміни, які внесли в них північнокавказькі переписувачі. Свої арабістичні й іраністичні знання вчений широко використовував у дослідженнях орієнталізмів російської лексики, а також в ономастичних працях.

Цих ономастичних екскурсів було небагато, однак всі вони характерні оригінальною постановкою питання і самостійним вирішенням проблем. Тут слід згадати праці: “К вопросу о происхождении и значении слова “тат”” (Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. - Симферополь, 1928. - Вып. 2), “К вопросу о происхождении и значении термина “Уфа” “ (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института. - 1957. - Т. 15), “К вопросу этимологического анализа тюркских гидронимов Крыма” (Там же. - 1963. - Т. 28), “К вопросу этимологии названий Эльбрус и Шат” (Учёные записки Пятигорского государственного педагогического института иностранных языков (русский язык и литература). - 1967).

Була ще одна сторінка діяльності В.Й.Філоненка, якою він гордився - вона відображала його глибоку повагу до своїх предків і української культури. Ще 1914 р., коли в Україні було заборонене святкування століття з дня народження Т.Шевченка, він надрукував в далекій Уфі статтю про великого поета (Уфимский вестник. - 1914. - № 45). У Симферополі “свій” Кабінет сходознавства він уважно комплектував україномовною науковою літературою. Попри майже непереборні перешкоди і ризик, В.Й.Філоненко розшукав у Долинську біля Нальчика, на закритій території могилу класика української літератури Марко Вовчок - для цього йому довелося перелізти через таємничий паркан, який оточував дачу, що перебувала у віданні НКВС. Завдяки професору могилу упорядкували, встановили погруддя. Він став ініціатором відкриття бібліотеки-музею Марко Вовчок у

садибі в Долинську, де письменниця провела останні роки свого життя³. А в 1942 р. він писав у нальчицькій газеті про Марко Вовчок як про співця вільної України (Социалистическая Кабардино-Балкария. - 1942. - № 176). 1956 р. у Нальчику побачила світ брошура В.Й.Філоненка "Марко Вовчок. Жизнь и творчество". В останні роки життя він зміцнив свої зв'язки з українською наукою. Якщо в 20-х рр. його українське середовище в Криму визначали такі вчені, як члени-кореспонденти Академії наук у Ленінграді І.Линниченко і А.Маркевич, то тепер він знайомився з людьми нової формації, а також тими, котрих у Нальчик привела нелегка доля (серед них був і багатолітній в'язень сталінських тюрем і таборів Ю.Шухевич). На сторінках київського журналу "Архіви України" (1967. - № 1) В.Й.Філоненко опублікував статтю "Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1929 рр.)". Він був співпрацівником першого видання "Української радянської енциклопедії". Коли, у зв'язку зі завершенням 18-томника, редакція енциклопедії у 1968 р. розіслала своїм авторам спеціально виготовлений металевий значок, В.Й.Філоненко довго носив його на лацкані піджака, підсміюючись, що це єдиний орден, якого він удостоївся за все життя. Він щиро цікавився досягненнями української емігрантської науки, особливо працями одного з найбільш відомих його представників О.Прицака, безпосередній контакт з яким В.Й.Філоненка перервався "через незалежні обставини".

Драма В.Й.Філоненка як ученого полягала в його безмежній делікатності і скромності. Хоча протягом багатьох десятиріч він підтримував дружні особисті і письмові зв'язки з багатьма відомими сходознавцями Росії, допомагав їм порадами, матеріалами, рідкісними виданнями, однак ніколи не використовував цих зв'язків для того, щоб "пробитися" на сторінки московських та ленінградських сходознавчих видань, куди його, правду кажучи, і не запрошували. Саме в цих обставинах причина того, що опублікував В.Й.Філоненко значно менше праць, ніж дозволяли його потенційні можливості. Його цінні і оригінальні праці друкувалися в маловідомих і малотиражних провінційних виданнях, перетворюючись на бібліографічну рідкість вже у момент виходу в світ, - і рідко доходили до широких кіл дослідників. Для прикладу можна згадати хоча б про те, що такий солідний бібліографічний покажчик, як "Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917-1957" (Будапешт, 1960) реєструє тільки три праці В.Й.Філоненка, хоча публікацій, що заслуговували на увагу, було на

³ Вже після смерті В.Й.Філоненка садиба була по-варварськи знищена. Із цілого єдиного комплексу залишився тільки один будиночок. Цей "захід" було проведено для того, щоб припинити існування української загальнодоступної бібліотеки, розміщеної у другій хаті комплексу.

той час близько двох десятків. У "Библиографическом словаре советских востоковедов" (Милицанд С. Ук. соч. - Ленинград, 1977) для В.Й.Філоненка взагалі не знайшлося місця. Цінне й добросовісне дослідження угорського сходознавця Е.Шюца, присвячене кримським татам - "The Tat People in the Crimea" (Acta Orientalia Hung. - Budapest, 1977. - Т. 31. - № 1), наприклад, було написано без врахування тих не менш добросовісних і цінних відомостей, які ще в 1927 р. повідомив В.Й.Філоненко. Навіть дуже тепло (але й похапцем) написаний некролог В.Й.Філоненку, що вийшов з-під пера відомого російського тюрколога М.Баскакова (Советская тюркология. - Баку, 1977. - № 5), рябіє помилками. Дійсно щасливим збігом обставин треба вважати те, що на тонкі фонетичні спостереження В.Й.Філоненка над балкарською мовою звернув увагу О.Пріцак у статті "Die ursprünglichen Vokallängen im Balkarischen" (Jean Dely Armağan. - Ankara, 1958) - що і стало початком дискусії про важливу лінгвістичну проблему, дискусії, не завершеної ще й досі.

Умови життя і праці вченого могли бути ліпшими. Дві невеликі кімнати, з яких одна служила і спальнею, не могли вмістити навіть бібліотеку вченого, частину якої він був вимушений тримати у підвалі. (Ще за життя 1500 томів книг і декілька давніх рукописів, серед них також Коран, переписаний у Дагестані в XVII ст., В.Й.Філоненко передав у бібліотеку Сімферопольського державного університету і в Кримський обласний архів; після його смерті дружина передала бібліотеці ще 1000 томів, а архіву - тексти лекцій, доповідей, фотографії).

Майже до останніх років життя (тобто до 1975 р., коли стан В.Й.Філоненка погіршився) вчений був дуже рухливим, цікавився різними проявами наукового і громадського життя. Практично щороку його можна було зустріти у Криму, в Києві, у Москві. Як турист їздив у Польщу, Чехословаччину, Східну Німеччину, Фінляндію - таким чином проявлялась туга за невідомими йому країнами (тільки в 1914 р. він мав можливість побувати у Туреччині, де, між іншим, зустрівся з відомим вірменським письменником і громадським діячем В.Папазяном). Він часто брав участь у наукових конференціях, на яких його слухали з великою увагою. Правда, так бувало не завжди. В.Й.Філоненко був дуже здивований тим, що в січні 1971 р. йому, майже сучаснику відомого українського сходознавця А.Кримського і найстаршому радянському тюркологу, Інститут мовознавства Української РСР (директором якого був відомий І.Білодід) не дозволив виступити на ювілейній сесії в Києві, присвяченій 100-річчю з дня народження А.Кримського. У листопаді 1974 р. власний 90-літній ювілей не дозволив йому взяти участь у Середньоазійській ономастичній конференції в Бухарі, де він хотів виступити з доповіддю про походження слова "чумак" (повідь так і залишилась неопублікова-

ною⁴). Цю доповідь він розглядав як своєрідний підсумок свого творчого шляху і як символічний прояв поваги до своїх предків, що мандрували степовими дорогами. В.Й.Філоненко неодноразово отримував персональні запрошення на міжнародні сходознавчі з'їзди (в Бухаресті, Парижі), на сесії Permanent International Altaic Conference (наприклад, у Страсбурзі) - він не відмовлявся від участі, але не міг скористатися запрошеннями через перешкоди, що йому чинились.

Можливо, саме тому, що наукова діяльність професора Віктора Йосиповича Філоненка проходила у своєрідних напівсутінках, ми тільки тепер, коли його немає між нами, починаємо розуміти важливість і значення його наукової творчості⁵.

“Крымчакские этюды” В.Й.Філоненка (1972 р.) - одне зі свідчень того, з якою постійністю і наполегливістю вчений повертався до вибраних ще в кримські роки головних напрямків своєї наукової діяльності. Адже кримчаки “як особлива етнічна група євреїв-равіністів, що належали до найдавніших мешканців Кримського півострова” (цитата з “Крымчакских этюдов”), привернули його увагу ще в кінці 20-х рр. Тоді, у 1928 р., він записує від своєї студентки З.Зенгін дев'ять кримчацьких пісень, що пролежали в приватному архіві В.Й.Філоненка більше 40 років доти, поки вони не змогли побачити світ і перетворитися в унікальне свідчення поетичної творчості майже цілком винищеного народу.

Одна думка з “Крымчакских этюдов” В.Й.Філоненка наштовхувалась і наштовкується тепер на якийсь глухий опір - це його твердження про самостійність кримчацької мови як окремої тюркської. Мені здається, що тут треба бути послідовним: якщо ми погоджуємося з існуванням окремої східнокараїмської (тобто фактично кримсько-караїмської) мови - а ця теза вже міцно закріпилась у науці, хоч лінгвістичні критерії, що диференціюють її від кримськотатарської мови, залишаються не дуже чіткими і все ще не з'ясованими до кінця - ми маємо повне право вважати кримчацьку мову окремою кла-

⁴ У мене збереглася копія тексту доповіді, що публікується окремо в даному збірнику.

⁵ Літературу про В.Й.Філоненка, яку перелічив О.Кононов у “Библиографическом словаре отечественных тюркологов. Дооктябрьский период” (Москва, 1978. - С. 273) можна доповнити (окрім вже вказаних публікацій) такою: Дашкевич Я. Книжечка з автографом Вртанеса Папазяна // Erevan Erevan, 1971. - 21 липня (вірменською мовою); Фонд Філоненка // Літературна Україна. - Київ, 1974. - 9 липня; *Dubiński A. Jubileusz seniora radzieckich turkologów // Przegląd Orientalistyczny. - Warszawa, 1975. - N 2. - S.198* (радянська преса не відреагувала на 90-річчя В.Й.Філоненка); Памяти професора В.И.Филоненко // Учитель. - Пятигорск, 1977. - 10 октября; *Dubiński A. W.J.Filonienko (1884-1977) // Przegląd Orientalistyczny. - Warszawa, 1978. - N 2. - S. 201.*

сифікаційною одиницею. Окрім суто мовознавчих критеріїв, у даному разі певну роль повинні відігравати також соціолінгвістичні фактори, які все більше важать у сучасній науці про мову й, іноді, стають визначальними при вирішенні спірних лінгвоетнічних проблем. Складність питання полягає в тому, що пам'яток кримчацької мови залишилось надзвичайно мало (хоч надія на несподівані знахідки серед нерозібраних чи погано розібраних і лінгвістично до кінця неосмислених фондів кримської гебраїки ще існує). Слід, однак, погодитися і з тим, що для відмови від висунутої В.Й.Філоненком тези потрібні нові переконливі докази. Вивчення мов кипчацької підгрупи, до якої і належить кримчацька, доводить, що лінгвістично диференціюючі ознаки між мовами (наприклад, між мертвою тепер вірменокипчацькою і хронологічно відповідною їй кримськотатарською) іноді стають ледь помітними. Але час, коли всі "татарські" (тобто фактично кипчацькі) мови можна було розглядати як єдину "татарську" мову з багатьма діалектами і говірками, в тюркології остаточно минув, а соціолінгвістичні аргументи (безсумнівне тривале існування окремої етнічної й етнографічної групи кипчаків) ігнорувати немає сенсу.

Свої "Крымчакские этюды" В.Й.Філоненко доповнив невеликою і скупою (нечисленною через невивченість проблеми) бібліографією. Хочеться розширити її ще кількома назвами. До здогадок про кримчаків треба додати свідчення О.Скальковського про "карасубазарських євреїв, що говорять й одягаються по-татарськи і не належать до давньої іспанської синагоги" (*Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края в 1845 году // Новороссийский край календарь на 1849. - Одесса, 1848. - С. 357*); етногенетичні побудови А.Краусгара, в яких певне місце займають євреї України, що користуються "ламаним татарським діалектом" (*Kraushar A. Historia Żydów w Polsce. - Warszawa, 1865. - Т. 1. - S. 51*); спробу В.Радлова охарактеризувати мову кримчаків (*Radloff W. Vorläufiger Bericht über eine wissenschaftliche Reise in die Krim im Jahre 1886 // Bulletin de l'Académie imp. des Scieces de St. - Pétersbourg. - 1887. - Т. 31. - N 4. - Col. 549-550*); публікацію грамоти для євреїв-кримчаків (*Гидалевиц А. Два ханские ярлыка, принадлежащие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре // Известия Таврической учёной архивной комиссии. - Симферополь, 1918. - № 55. - С. 175-176*). Накінець, існує дуже цікавий опис зустрічі з кримчаком десь на початку 90-х рр. XIX ст., зроблений одним з найбільших українських письменників нового часу (і професором Краківського університету) В.Лепким (*В.Лепкий Казка мого життя. - Березани. - Краків, 1941. - С. 168-171*): кримчак-возій, що попав на Західне Поділля і виглядав як "правдивий, старий балагула з часів Антона Шашкевича. Руде волосся, вус по-козацьки в долину, бороди нема, а шаравари широкі, як козацька матня", "затягнув пісню довгу, довгу, як та полева доріжка, що бігла перед нами, мрійливу, як вечір, сумну, як спогад про молоді літа [...] така ніжна, як те павутиння, що

над стернею літає. До наших пісень неподібна". Балагула, який декламував також уривки з купленої на ярмарку в Балті "Внеїди" І.Котляревського, говорив, що пісня його хозарська, та й самого себе вважав потомком хозарів ("я не з цих чорних жидів, що те, через Польщу з Еспанії прийшли, я з хозар. Тамті купці, у них Богом гріш, а ми любимо коні, природу, дороги. Тамті - чорні, а ми - руді"), а це переконання зміцнив у ньому його равин.

Останнє слово про кримчаків ще не сказано. Однак і тоді, коли будуть підбивати хоча б проміжні підсумки кримчакознавства, без імені В.Й.Філоненка не обійтись.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ І ЗНАЧЕННЯ ЕТНОНІМА “ЧУМАК”

Проблема походження і значення етноніма “чумак” й досі залишається не вирішеною, хоча протягом останніх 50 років було зроблено чимало спроб пояснити це загадкове слово. Існуючі з цього приводу думки вітчизняних і закордонних науковців досить суперечливі і гіпотетичні. Дозволю собі коротко зупинитися на основних працях, автори яких приділили увагу етимології етноніма “чумак”.

Перша спроба інтерпретації етноніма “чумак” була зроблена польським етнографом Фішем. У своїй статті “Чумаки” (Петербургский ежегодник. - 1840. - № 35. - С. 180) він пише: “Назва “чумак”, здається, якщо не повністю взята з турецької чи татарської мов, то назву взято від слова ‘чума’”. Проте таке перше тлумачення етноніма “чумак” виявилось невдалим. Фіш не з’ясував етимології цього етноніма, не пояснив його природу та не розкрив його семантику. Подібні до Фішевої гіпотези висунули польський письменник Крашевський у 1843 р. і польський етнограф Е.Руліковський у 1859 р. Вони також не змогли ні пояснити природу етноніма “чумак”, ні розкрити його значення.

1872 р. польський історик та етнограф Вуйціцький у своїй статті “Чумаки” (Kłosy. - Warszawa, 1872. - Т. 15. - N 373. - С. 125) зазначив: “Це слово “чумак” - татарське слово “чукмак”, яким називають перевізника, чочовика”. Дослідник Данилевський (Нравы и обычаи украинских чумаков. Путевые заметки 1856 г. // Библиотека для чтения. - С.-Петербург, 1857. - Т. 142, 143) тлумачить це слово так: “Назва ‘чумак’ - татарське слово, що означає просто ‘перевізник, номад’”.

Скальковський (История Новой Сечи. - Одесса, 1846. - Ч. 1. - С. 283), Марцінковський (псевдонім Новосельський; Lud ukraiński. - Wilno, 1857. - Т. 2. - С. 183), Закревський (Старосветский бандуриста. - Москва, 1861. - Кн. 3: Словарь малороссийских идиомов.) вважають слово “чумак” османським, пов’язуючи його з османським “чума” - “моровиця, зараза, чума”. На думку ж Горяєва (Этимологический словарь русского языка), слово “чумак” походить від тюркського “чум” - “баклага, корець, ківш” і, отже, означає “виночерпій, шинкар”. Фасмер (Этимологический словарь русского языка. - Москва, 1973. - Т. 4. - С. 382), покликаючись на Даля (Толковый словарь русского языка) і Куліківського (Словарь областного олонецкого наречия. - С.-Петербург, 1898), припускає, що назва “чумак” означає “торговець рибою й вином, виноторгівець; візник, кучер”. Що ж до походження цього слова, то Фасмер пов’язує його з османським “чомак” - “дрючок, палиця, булава”, покликаючись при цьому на Радлова (Опыт словаря

тюркських наречій), Вамбери (Etymologisches Wörterbuch), Міклошіча ("Die türkischen Elemente in der südost - und osteuropäischen Wörtern orientalischen Ursprungs), Локоча (Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs), Брюкнера (Słownik etymologiczny języka polskiego), Муха (журнал "Wörter und Sachen") та ін. За Мухом, чумаки - це die Menschen mit einen Baum oder einem Stück Holz (люди з деревом або зі шматком дерева). Карлович (Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia. - Kraków, 1894-1905) подає кілька значень етноніма "чумак" - "фірман, візник, обозний (в Україні); доглядач, наглядач, корчмар (на Поділлі)". Походження ж слова "чумак" цей дослідник пов'язує з османсько-перським "чомаң-дар", що втратило кінцеве "дар", і перекладає "чомандар" як "три-маючий булаву, булавник". Проте, тут же задає собі питання: "Чому так прозвали фурманів?" - і не дає відповіді.

Макарушка у своєму "Словарі українських виразів, перейнятих зі слів тюркських" вважає слово "чумак" "тюркським" і пояснює його так: "чумак - це торговець, який везе до Криму з України пшеницю, а з Криму сіль і рибу привозить".

Преображенський у "Этимологическом словаре русского языка", вказуючи, що походження слова "чумак" невідоме, подає такі його значення: "вантажний візник; шинкар, монопольщик, той, що сидить у шинку". І, на кінець, народна етимологія цього етноніма. Дізнатись про неї можна з праці В.Білого "Чумаки на Звенигородщині" (Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. - Київ, 1931. - Вип. 2), автор якої пише: "Що ж до назви "чумаки", то за оповідями старих чумаків вона походить від слова "чума". Вештаючись по світу, чумаки завозили заразну хворобу чуму, яка водилася в чужих краях. Болячись заразитись чумою, чумаки підмазували вози смолою, то від цієї роботи вимазувались самі і, коли повертались з дороги, то їхні сорочки і штани були чорними від смоли. Однак вони цього не дуже оберігались, позаяк думали, що через просмолений одяг не так легко проникає хвороба чума і не заводиться усіляка нечисть. Від цього й прозвали їх чумаками" (пор. також: І.Слабеев. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII - першої половини XIX ст. - Київ, 1964).

Такі є різні гіпотези про походження і значення етноніма "чумак". Які ж із них є більш-менш наближеними до істини? Якщо вважати слово "чумак" запозиченням з тюркських мов, то можна виділити два варіанти тлумачення цього слова. Перше від слова "чум" - "ківш, черпак, корець", а друге - від слова "чомак" - "дрючок, палка з набалдашником, палиця". Проте, обидва ці тлумачення не прийнятні, бо вони не співвідносяться з об'єктом, що ними позначається. Справді, яке відношення мали чумаки до ковша? Хіба те, що ківш був у них на возі поміж інших речей і ковшем вони черпали воду. Та пили ковшем

воду і прості українські рільники, однак їх чумаками не називали. Таке ж відношення до чумаків мали дрючок, палиця, булава. Правда, на возах у чумаків були дрючки, важниці (жердини для підняття тягарів), люшині (підпори до гарби, прикріплені до осей воза). Цими предметами чумаки інколи захищалися від нападу кочовиків, проте вони не можуть бути визначальними для їх найменування. Тому етимологія “чумаки - це дрючкарі” (як припускають Мух та Карлович) є помилковою, оскільки вона базується на необгрунтованому зближенні етнонімічних і топонімічних даних за звучанням, без врахування дійсного історичного мовного підгрунтя цих явищ. Якщо ж вже дозволено припускати там, де немає точних даних, то мені здається, що народна гіпотеза про походження і значення етноніма “чумак” якоюсь мірою таки наближається до істини. Я дозволю собі розвинути і доповнити цю гіпотезу низкою міркувань історичного плану, зокрема тими, які стосуються походження, виникнення і змісту цього терміна залежно від його співвіднесеності з об'єктом, що ним позначається.

Назва “чумак” вперше згадується у переписних книгах 1666 р. при переліку селян Придніпров'я. Тут ми читаємо: “Фимка Чумак оре воллом. Іван Филимолов чумак оре конем” (див.: Переписні книги 1666 року / Ред. В.О.Романовський. - Київ, 1933. - С. 222; також: Актовье книги Полтавского городского уряда XVII века. - Чернигов, 1912. - Вып. 1: 1664-1671. - С. 71).

Чумацький промисел виник у Придніпров'ї у другій половині XV ст. Проте в цей час чумаки називалися ще просто “люди”. Таку назву чумаків ми знаходимо у листі хана Менглі-Гірея до Івана III у 1499 р. Хан пише, що “люди сіль силою беруть” (люди - мешканці Придніпров'я), і просить Івана III, аби той вплинув на литовського князя (Придніпров'я входило тоді до Литовського великого князівства), щоб він не дозволяв своїм підданам таке чинити. У 40-х рр. XVI ст. у документах чумаки вже іменуються не “люди”, а “соляники”. Діяльність “соляників”, така ж, як і “людей”, про що свідчить лист Девлет-Гірея до Сигизмунда у 1545 р. Ті зі соляників, які їздили за сіллю не на чорноморські лимани, а у Галичину, переважно в Коломию, де добувалась кухонна сіль, називалися “коломиїцями”. І тільки в другій половині XVII ст. (1666-1670 рр.) з'явилася назва “чумаки”.

Як виник етнонім “чумак”? Він утворився від слова “чума” - “моволиця, чума, зараза” - з допомогою українсько-російського суфікса -ак (за принципом “русак”, “дивак”) на українському ґрунті.

Якого ж походження слово “чума”? У словниках Радлова, Будагова, Ценкера це слово визначається як османське, проте Радлов робить застереження: “Aus dem Slavischen”. Дмитрієв у своєму “Словаре русских слов тюркского происхождения” слово “чума” не подає зовсім, вважаючи, що якщо “чумак” і запозичено з тюркських мов чи при їх посередництві, то воно зазнало певної персько-турецької метафоризації: чомак - “дрючок, булава” (О тюркских элементах русского языка // Лексикографический сборник. - Москва, 1958. - Вып. 3. - С. 563:

Тюркизмы, требующие дополнительной документации). Преображенський (Этимологический словарь русского языка) вважає, що слово “чумак” давньоболгарського походження і відоме з XIV ст.

Бернекер та Огієнко виводять слово “чума” від румунського “чіума”. Дійсно, румунська мова сильно вплинула на мову України. Цей вплив був особливо відчутний, коли в Україні жили вихідці з Румунії Петро Могила і Памво Беринда. Саме тоді (у другій половині XVII ст.) з румунської мови в українську усним шляхом потрапило багато запозичень.

Стоцький у статті, вміщеній у журналі “Archiv für slavische Philologie” (Bd. 35. - S. 344-345) та Огієнко в “Історії проникнення запозичених слів в українську мову” (Influența limbii române asupra limbii ucraine // Romanoslavica. - București, 1962. - Vol. 14. - P. 109-198) подають низку слів, запозичених українською мовою з румунської (наприклад, джерія - “вид одягу”, дзема - “рід юшки”, зстра - “придане”, петак - “суконний півкаптан без талії”, а також чума та ін.)

А позаяк чумаки, відправляючись за сіллю в Крим та інші країни, досить часто завозили чуму в Україну, то, боячись заразитися цією хворобою, вони вимазували свій одяг смолою і дьогтем. Звідси етнонім “чумак” означав “людина в чорному вимазаному смолою і дьогтем одязі”. У російській мові є такий вираз: “Весь в дьогте и смоле, как чумак”.

Чи можуть етноніми відображати особливості одягу і побуту, у даному разі - колір одягу? Звичайно, що можуть. Такі етноніми, хоч і в невеликій кількості, існують й у нас. Наприклад, каракапакі - “чорні клобуки, чорні папахи”, караєвлі - “чорнодомівці” (етнографічна група у складі азербайджанців). Правда, деякі тюркологи, Баскаков і Добродомов, на основі аналізу багатьох тюркських етнонімів припускають, що кольорове позначення етноніма вказує не стільки на зовнішній вигляд народу, скільки на його географічне розташування по сторонах світу (Баскаков), виступаючи, таким чином, символічною назвою сторін світу (Добродомов). Чи стосується це зауваження Баскакова і Добродомова чумаків? Важко сказати. Чумаки були всюди, де тільки чулася українська мова: у Польщі, на Волині, на Поділлі, в Україні. Тільки одних постійних чумаків у Полтавській, Чернігівській, Київській, Харківській, Курській, Воронезькій та Орловській губерніях налічувалося 210 тисяч.

Слід пам'ятати, що етнонім і його об'єкт - це різні предмети, які потребують різних шляхів дослідження. “В етноніма своя доля” - говорить Ніконов, а у його об'єкта й поготів. Адже часто етнонім позначає даний об'єкт тільки у певний період, а до і після цього періоду етнонім означає інший об'єкт, а перший з вказаних об'єктів міг мати вже іншу назву (Никонов. Этнонимия. - С. 11). Отже, зміст етноніма, його співвіднесеність з денотованим об'єктом не залишаються незмінними. Окрім цього, один і той же етнонім цілком не завжди позначає один і цей же об'єкт. Це зумовлюється різними причинами,

пов'язаними з розвитком суспільства. Змінюється і сам об'єкт, і зміст етноніма, незалежно від зміни об'єкта. Так, етнонім "чумак" з XVII ст., коли об'єкт змінився, припинив своє існування, а слово "чумак" почало нове життя, незалежне від його попередніх етимологічних зв'язків. Більше цього, в силу свого зв'язку з об'єктом, що ним позначається, етнонім може отримати зовсім нові значення за тими чи іншими ознаками денотованого об'єкта. Ось чому у різних словниках - етимологічних і тлумачних - ми знаходимо такі різні значення етноніма "чумак" - "візник, фірман; шинкар, виночерпій, той, що сидить у шинку, монополщик, номад" та ін.

Таким чином, як зазначає Ніконов, можна виділити етнонімічне, дотопонімічне, тобто етимологічне, значення, часто втрачене повністю чи частково; власне етнонімічне, найреальніше значення етноніма (співвідносне з об'єктом, що ним позначається) і відтопонімічне, яке може і не виникнути. На прикладі етноніма "чумак" ми в цьому переконалися.

Я далекий від ілюзії, що мені вдалося з'ясувати походження і значення етноніма "чумак", і не наполягаю на абсолютній безпомилковості запропонованої схеми. Однак, основну ідею можна, на мою думку, в межах даного матеріалу вважати розробленою.

Післяслово. Публікується текст доповіді В.Філоненка, призначеної для Середньоазійської конференції в Бухарі (листопад 1974 р.), на яку доповідач не зміг приїхати через святкування його 90-річчя в П'ятигорську, де він мешкав і працював. Був намір опублікувати цю доповідь як статтю в журналі "Советская тюркология", Баку. Редакція повернула текст, вимагаючи доповнити і уточнити бібліографічні покликання, цитати. Це виявилось нелегкою справою. Я вирішив опублікувати доповідь, одну з останніх написаних В.Філоненком праць, у такому вигляді, в якому її підготував автор, переклавши на українську мову і обмежившись загальним редагуванням та частковим доповненням деяких бібліографічних описів, однак без звірки цитат. - Я.Д.

ДО ТЛУМАЧЕННЯ ЕТНОНІМА “КРИМЧАК”

Кримчаки - субетнічна група євреїв; традиційно сповідували ортодоксальний іудаїзм. Формування групи відноситься до XIV-XVI ст.¹ До першої третини ХХ ст. кримчаки компактно розселились у містах Криму, основним їхнім центром було місто Карасу-Базар (суч. Білогірськ). В ареалі традиційного розселення кримчаків були поширені середній (проміжний) і південнобережний діалекти кримськотатарської мови; як свідчать статистичні дані, кримчаки розмовляли говіркою середнього діалекту (табл.). Ця говірка засвоєна, очевидно, на ранніх стадіях утворення групи у складі Кримського ханства (показане в таблиці співвідношення між кримчацьким і середнім кримськотатарськими діалектами за стослівним списком дозволяє датувати їх розходження на глибини близько 600 р.), проіснувала як основний (і, звичайно, єдиний) засіб внутрішньо- і міжетнічного спілкування до першої третини нашого століття. Тепер практично всі кримчаки російськомовні. Давньоєврейська мова, для більшості кримчаків незрозуміла, виступала мовою богослужіння.

Співвідношення між ногайським (НОГ), степовим кримськотатарським (КРТст), середнім кримськотатарським (КРТр), південнобережним кримськотатарським (КРТп), кримчацьким (КРЧ), кримськокараїмським (КАР) і турецьким (ТУР) діалектами за стандартним стослівним списком, у %

Діалект	КАР	КРТр	КРТп	КРТст	НОГ	ТУР
КРЧ	94	89	84	83	80	79
КАР		89	84	86	85	81
КРТр			92	82	83	84
КРТп				82	79	91
КРТст					87	81
НОГ						78

До 70-х рр. ХІХ ст. кримчаки називали себе євреями; найбільш поширеною самоназвою було, очевидно, *srel' balā-lar-i* - “діти Ізраїля”,

¹ Детальніше див.: *Кая И.С.* Кримчаки. - Керчь, 1936 (рукопис зберігається в особистому архіві Л.І.Кая); *Круповецкий М.С.* Динамика численности и расселение караимов и кримчаков за последние двести лет // География и культура этнографических групп в СССР. - Москва, 1983. - С. 75-93; *Филоненко В.И.* Кримчацкие этюды // Rocznik Orientalistyczny. - 1972. - N 35. - Cz. 1. - S. 5-35; *Чернин В.Ю.* О появлении этнонима “Крымчак” и понятия “кримчацкий язык” // География и культура этнографических групп татар в СССР. - Москва, 1983. - С. 93-104.

пор. також israel'-ler². Сучасні кримчаки вживають srel' у значенні "іудей", occasionально у значенні "євреї" (це нейтральне слово, протиставлене пейоративному eufut - "жид"). Невірно, чи виступало самоназвою кримськотатарське слово jahudi/jağudi - "євреї" (сучасними кримчаками ніколи не використовується). Під останньою назвою кримчаки були відомі оточуючому татарському населенню, під нею ж вони згадуються в ярликах Ğireiv³; у сучасній кримськотатарській мові термін jahudi/jağudi стосовно кримчаків практично повністю витіснений етнонімом qırtıñaq (наші кримськотатарські інформанти, старший з яких - носій середнього діалекту 1916 р. н., - характеризують jahudi як застаріле слово).

Перша письмова фіксація терміна "кримчак" датується, очевидно, 1844 р., коли це слово було використане князем М.С.Воронцовим, новоросійським генерал-губернатором, у доповідній записці⁴. 1859 р. в указі російською мовою з'являється подвійна назва "євреї-кримчаки"⁵. За В.Й.Філоненком⁶, цей термін використовувався ще в 1818 р. у листі карасу-базарських кримчаків Олександрю I, однак сам текст листа, якого подає цей дослідник, такого слова не містить. Ймовірно, що протягом наступних двадцяти років відбувається швидке засвоєння нового найменування, і з 70-80-х рр. XIX ст. воно починає вживатися як самоназва, причому спочатку тільки у сполученні зі словом "євреї", а потім вже самостійно, у формі qırtıñaq (у кримчацькій говірці q→x, другий передголосний голосний редукується до нуля). Датовати першу письмову згадку етноніма "кримчак" у самостійному використанні не вдається, проте у довідниках 10-х рр. XX ст. він уже трапляється.

За тлумаченням, запропонованим В.Й.Філоненком⁷, аналізований етнонім містить зменшувальний суфікс -čaq (*-čiq); це, однак, мало ймовірно, оскільки ні в середньому, ні в південнобережному діалектах кримськотатарської мови, ні в кримчацькій говірці інших випадків переходу суфіксального і в "а" не зафіксовано. Привертає увагу відсутність народної етимології для даної назви (що може пояснюватися практично повним переходом кримчаків на російську мову).

Можна припустити, що етнонім qırtıñaq був засвоєний кримчаками другої половини XIX ст. із російської мови як уже неподільний. Швидше всього, саме з неподільністю, і відповідно морфологічною непрозорістю, пов'язані сумніви І.С.Кая (для якого кримчацька була

² Філоненко В.И. Ук. соч. - С. 11.

³ Див.: Кая И.С. По поводу одной крымчакской рукописи // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. - Симферополь, 1918. - Т. 1. - С. 101; Філоненко В.И. Ук. соч. - С. 6; Чернин В.Ю. Ук. соч. - С. 95.

⁴ Філоненко В.И. Ук. соч. - С. 7.

⁵ Див.: Чернин В.Ю. Ук. соч. - С. 94.

⁶ Філоненко В.И. Ук. соч. - С. 6.

⁷ Там же. - С. 5.

рідною) щодо тлумачення цього терміна⁸. Що ж стосується слова “кримчак” у російській мові, то це могло відбутися так. При адміністративних опитуваннях чи переписах населення Криму (проводилися на початку і в середині минулого століття досить регулярно⁹) кримчаки могли бути охарактеризовані кримськотатарською як *jahudi-ler qîrîm-ča - “евреї на кримський лад” - для відрізнення їх від ашкеназьких євреїв. (У формі qîrîm-ča -čv - загальнотюркський уподібнювальний суфікс, пор. його характерне використання для утворення відіменникових прислівників і назв мов від топонімів і етнонімів). Характеристика могла бути дана російським чиновникам як місцевими татарами, так і самими кримчаками. В останньому випадку можна припустити словосполучення *srel' balā-lar-î qîrîm-ča чи *israel'-ler qîrîm-ča (див. вже сказане про традиційну самоназву кримчаків) й оказіональну форму *qîrîm-ča-x_ “[ми] на кримський лад”, де “x” - суфікс першої особи однини (посесивної серії), що використовується для утворення відповідних форм усіх часів індикатива. У мові одного з наших інформантів трапилась форма tatar-ža-x_ “[ми були] схожі на татар” (за способом життя). Незалежно від наявності гіпотетичної форми *qîrîm-ča-x_, форма qîrîm-ča могла засвоїтися російськими чиновниками без перекладу (для характеристики євреїв неашкеназького походження). Потім вона могла набути російський іменний суфікс -к, що дуже ймовірно з огляду на її вживання у сполученні зі словом “євреї”. Очевидно, додаткові конотації при утворенні нового етноніма могли йти від слова кипчак/кіпчак, з яким російські чиновники, котрі працювали у середині минулого століття у Криму, без сумніву, були знайомі.

⁸ *Кая И.С. Крымчаки. - С. 1.*

⁹ *Круповецкий М.С. Ук. соч. - С. 75, 82.*

КРИМ У 1438 р. (ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ ПЕРО ТАФУРА)

Гадаю, тим, хто знайомився із записками ібн-Фадлана, видання яких стало найважливішим доробком у науковій спадщині проф. Ковалівського, не вдалося прочитати без певного збентеження ті місця, де ібн-Фадлан згадує про те, що давні руси торгували невольниками¹. Сам проф. Ковалівський залишив цей пасаж без коментарів, що легко можна виправдати часом і обставинами роботи над записками ібн-Фадлана, адже перше видання їх побачило світ у 1939 р. без імені видавця, і в 1956 р. колишньому репресованому підозрілому професорові довелося виявити справжню мужність для того, аби бодай видати точний переклад джерела: очевидно, годі було й думати про коментування таких "шкідливих" свідчень.

Наступні десятиліття не принесли істотних змін в оцінках минулого. Вихованому з ясным усвідомленням потерпілого від татарських нападів (через що татари з турками і досі ніяк не позбудуться дурної слави в Україні) українцві важко навіть припускати причетність своїх давніх предків до работоргівлі². На допомогу приходять міркування, що середньовічні автори часами щось плутають, вигадують і т.п. Відповідно трактуються і пізніші джерела, скажімо, українські історичні пісні та думи: деякі сюжети, що торкаються ренегатства та невольництва (якщо їх взагалі помічають), визнаються нелогічними, незрозумілими, приписуються до запозичень. Єдино переконливим шляхом для з'ясування ставлення предків до невольництва є пошук та вивчення відповідних джерел. Особливий інтерес становлять пізніші джерела, які допомагають простежити послідовність розвитку цього явища. Саме таке джерело пропонується далі.

Це - уривок з подорожніх нотаток Перо Тафура про коротке відвідання ним Кафи та Азака у 1438 р. Джерело відоме погано, судя-

¹ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу 921-922 гг.: Статьи, переводы и комментарии. - Харьков, 1956. - С. 142-143.

² Промовистим доказом неготовності адекватно оцінити свідчення ібн-Фадлана про работорговців-русів може послужити хоча б думка іншого українського арабіста Ю.Кочубея, який висловився так: "Поведінка наших предків не відрізнялася від поведінки татар щодо ведення війни, хіба що на нас немає гріха торгівлі невольниками". Див.: Кочубей Ю. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // Східний світ. - 1993. - № 1. - С. 106.

чи хоча б з доволі бідної бібліографії, що нараховує три статті³. Досі воно публікувалося повністю двічі: перший раз - мовою оригіналу у 1874 р.⁴, а згодом у 1926 р. - у перекладі на англійську мову⁵.

Про автора відомо, що народився він 1410 р. у Кордові, у 1435 р. взяв участь у невдалій виправі кастільців на Гібралтар, тоді ще в руках Гранадського емірату. Після цього він відвідує кілька міст Західного Середземномор'я (Сеуту, Малагу, Ніццу, Генуку), вирушає у подорож на Схід через Єрусалим, Каїр, Константинополь, Едірне (тоді столиця османів). Звідти через Константинополь, Синоп, Трапезонд, він дістається морем у Кафу й опісля повертає додому. Повернувшись на Піреней, деякий час живе у Севільї, а потім у Кордові, де й помирає у 1484 р.

Час відвідання Кафи, як і інші дати, автор не зазначає. Проте деякі події, що трапилися під час мандрів, датуються на підставі інших джерел. Перед тим, як відправитися по Чорному морі, Перо Тафур перебуває в Царгороді під час відплиття імператора Іоанна VIII в Італію, яке припало на 24 листопада 1437 р.⁶ Оскільки навігація на Чорному морі тривала навіть у XVIII ст. з березня до жовтня, стає ясно, що в Кафі Перо Тафур міг бути у проміжку травень-липень. На користь граничної дати, липень 1438 р., говорять свідчення про труднощі з продовольством та вином у Кафі, які логічно відносити на час перед новим врожаєм. Крім того, автор згадує про ловлю на Дону осетрів та приготування чорного кав'яру, що могло припадати тільки на час нересту, який для осетрових Чорномор'я тривав звичайно в квітні-травні⁷.

Переклад джерела, на жаль, довелося робити з доступного мені лондонського видання англійською мовою. Взятися за таку невдячну справу, як переклад з перекладу, мене спонукала виняткова цінність свідчень джерела, а в тому, що ця праця не буде марною, мене переконували простий авторський стиль і мала кількість власних імен та термінів. Останні передано тут у транскрипції і виділені курсивом, як і в тексті англійського видання. Поділ на абзаци також зберігається за англійським виданням. Складні місця, що допускають можливість різночитання, пояснені.

³ *Yerasimos S. Les voyageurs dans l'Empire Ottomane (XIVe-XUIe siècle): Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités.* - Ankara, 1991. - P. 109.

⁴ *Andanças é viajes Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos. (1435-1439).* - Madrid, 1874. - 618 p.

⁵ *Pero Tafur. Travels and adventures 1435-1439 / Transl into English, edition and introduction by Malcolm Letts.* - London, 1926. - 261 p.

⁶ *Yerasimos S. Op. cit.* - P. 108.

⁷ *Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз - И.А.Ефрон.* - СПб. - Т. XXIII (43-й полутом). - С. 269.

ТЕКСТ:

Я тоді вирушив з [Требізонда]⁸ й поплив до Кафи, яка є частиною Татарської імперії, але місто утримується Генуезцями, які мають ліцензію на проживання там, тільки татари не думали, що ті оселяться там у такій кількості. Ми кинули якір у бухті і пішли до трактиру, де зупинявся капітан, і залишилися там. Наступного дня я пішов оглянути монастир св.Франціска⁹, який міститься у дуже приємному будинку, і вислухав месу, а пізніше пішов побачитися з *подеста*¹⁰, який прийняв мене дуже добре. Він запитав мене, в чому я маю потребу, і сказав мені, що радо задовольнить мої потреби, оскільки він відчував велику любов і зобов'язаність до нашої нації, тому що до нього прекрасно поставилися у Севільї, коли він там був. Я сердечно подякував йому, і поки не настала ніч я обійшов місто, захоплючись багатьма дивними для мене речами.

Місто дуже велике - таке, як Севілья, або й більше, з удвічі більшим населенням, християнами - католиками та греками, - та всіма націями світу. Вони кажуть, що імператор Тартарії вже захопив би та знищив його кілька раз, проте пани та прості люди прилеглих країн не погодилися б на це, тому що вони користуються цим місцем для своїх лихих вчинків і крадіжок та [виходу] своєї лихого вдачі, а саме для продажу батьками своїх дітей і братами братів. Ці та ще гірші речі робляться там всіма націями Персії¹¹, і коли вони зали-

⁸ Требізонд (Трапезунд, суч. місто Трабзон у Туреччині) - на той час столиця т.зв. Трапезундської імперії (1204-1461). У місті існувала Генуезька колонія, що адміністративно підпорядковувалася Кафі. Сполучення між Кафою та Трапезундом було регулярним, оскільки це була одна з ділянок північного відгалуження "Шовкового Шляху". Отже, Пєро Тафур, яким у подорожі, певно, рухала цікавість, мав нагоду задовольнити її у досить звичайний спосіб.

⁹ Інші джерела підтверджують принаймні існування церкви св.Франціска: Устав для генуезьких колоній в Черном морє, изданный в Генує в 1449 году / Подг. В.Юргевич // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса, 1863. - Т. V. - С. 706.

¹⁰ Очевидно, мова йде про консула - вищу посадову особу, яка зосереджувала всю адміністративну та судову владу в Кафі та підпорядкованих їй генуезьких колоніях, а *подеста* (походить від лат. *potestas*) виконував аналогічні функції в Галатї.

¹¹ Незрозуміло, що тут мається на увазі: можливо, Північне Причорномор'я Пєро Тафур відносив до Персії; можливо - просто помилявся, поплутавши Персію зі Скіфією - ця назва зберігалася за Північним Причорномор'ям, а найбільше за Кримським ханатом до кінця XVIII ст. На користь першої можливості свідчить далі подана згадка про те, що Кафа має сухолутний кордон з Персією та Індією. Втім, зауваження наприкінці наведеного уривку про те, що тут християни зіпсовані татарським сусідством, свідчить, що під "всіма націями Персії" автор розуміє жителів сусідніх країв, які займалися работоргівлею незалежно від походження та віросповідання.

шають місто, то обертаються обличчям до нього і, натягнувши лука, випускають стрілу в бік стін, говорячи, що таким чином вони йдуть очищені від скоєних ними гріхів. Також вони говорять, що продаж дітей не є гріх, тому що вони суть плоди, дані їм Господом для користі, і що Бог викаже їм більше милості там, куди їх поведуть, аніж разом з їхніми батьками¹². В цьому місті продають невольників - як чоловіків, так і жінок, - більше ніж будь-де в світі, і єгипетський султан має тут своїх агентів, які купують тут невольників і відсилають у Каїр, і звать їх Мамелюками¹³. Християни мають від папи буллу, яка уповноважує їх купувати та утримувати в неволі християн інших націй, аби ті не потрапили до рук Маврів і не зреклися [християнської] віри¹⁴. Такими є Руси, Мінгрели, Кавказці, Черкеси, Болгари, Вірмени та різні інші народи християнського світу. Я придбав там двох невольниць та одного невольника, яких я маю і зараз у Севільї разом з їхніми дітьми. Продаж відбувається таким чином. Продавці наказують невольникам повністю роздягнутися - як чоловікам, так і жінкам, - одягають на них повстяний плащ і назначають ціну. [Коли знаходиться покупець], вони скидають з них вбрання і наказують пройтися нагору й вниз, щоб показати, чи нема в них якоїсь тілесної вади. Продавець мусить зобов'язатися повернути [покупцеві] гроші, заплачені за невольника, якщо той помре від заразної хвороби [можливо, чуми - О.Г.] протягом шестидесяти днів. Коли продаються невольники різних націй і серед них є татарин або татарка, ціна з них на третину більша, оскільки тут вважають, що жоден татарин ніколи не зрадить свого хазяїна¹⁵.

¹² Англійська подорожниця до Криму в 1795-1796 рр. Мері Гатрі засвідчила тривале існування звичаю продажу ногайцями своїх дітей у неволю навіть в кінці XVIII ст., додавши, що продаж родичів у неволю існував навіть в Англії до 1015 р. Див.: *M.Guthrie. A.Tour, performed in the years 1795-6, through the Taurida or Crimea.* - London, 1802. - P. 153-154. До характеристики цього сюжету див. також прим. 5.

¹³ У 1250 р. мамлюки, раби, з яких складалося надвірне військо єгипетських правителів Айюбідів, здійснили переворот і поставили мамлюцьку династію Бахрідів. Султан цієї династії Бейбарс, відомий і на Криму завдяки побудованій на його кошт мечеті Бейбарса у Солхаті (Старому Криму), уклав у 1263 р. спеціальні договори зі Золотою Ордою та щойно відновленою Візантією стосовно забезпечення умов цієї торгівлі. - Див.: *Veinstein G., Berindei M. La Tana-Azak de la présence Italienne à l'emprise Ottomane (fin XII-milieu XVI siècle) // Turcica.* - 1976. - N 2 (8). - P. 138. Очевидно, в цьому уривку йдеться про продовження існування такого роду зв'язків з Єгиптом у XV ст.

¹⁴ Важко з певністю стверджувати про правдивість цієї звістки, проте аналогічний привілей генуезці мали ще у 1288 р. від Лева II, вірменського царя. - Див. прим. 144 до публікації: *Устав для генуезських колоній...* - С. 835.

¹⁵ Цікаве з усіх точок зору спостереження. По-перше, воно свідчить про терпимість до продажу (і навіть участь в ньому). - Див. епізод до прим. 12) у неволю співплемінників не тільки з боку кримських ханів, але й місцевого та-

Місто Кафа погано огорожене стінами й обведене дуже малим ро-
вом, проте в ньому багато арбалетів, бомбард, гармат, мушкетів та
кулеврин і взагалі всякої захисної артилерії¹⁶. Вони [генуезці] кори-
стуються цим навіть проти озброєних людей, хоч і не бажають їм
завдавати шкоди, адже вони з них мають велику користь¹⁷. За кілька
днів перед тим городяни вирушили разом з військом та арти-
лерійським обозом, щоб оволодіти містом Коркате¹⁸, що є головним
містом Тартарії¹⁹, однак татар було попереджено, і вони перемогли
генуезців, захопили їхню артилерію і військові стандарти, а також
вбили і полонили так багато, що ці татари задумали того ж дня захо-
пити саму Кафу. Вони наблизилися до стін і спробували залізити на
них по драбинах, але багатьох було вбито, і тоді генуезці зрозуміли,
що їхній народ сильніший на морі, аніж на землі²⁰.

тарського проводиря, тудуна, місце якого, до річі, належить лідерові та-
тарських кланів - ширінському бегові - князеві наймогутнішого в Криму
племінного об'єднання. По-друге, підтверджується обґрунтованість приводу
для розправи хана Токти над генуезцями у 1307-1308 рр. (тоді була спалена
Кафа, а в джерелах вперше з'являється слово "казак"); тоді генуезців звину-
ували у продажу в неволю татар. З іншого боку, продовження цієї традиції,
що навіть набула "теологічного обґрунтування", про яке пише Тафура, свідчить
про формальність татарської турботи про співплемінників у 1308 р. Те ж, оче-
видно, можна сказати і про християн (див. прим. 6). З усіх цих фактів легко
зробити попередній висновок, що невільність на той час не було обтяжене
тими моральними характеристиками, які виникають головню вже з початком
доби Розуму, але які охоче переносяться майже всіма дослідниками на більш
ранні часи.

¹⁶ Це повністю спростовує гіпотезу В.Юргевича про те, що в Кафі у 1449 р.
зовсім не було артилерії. Див.: Устав для генуезских колоний... - С. 834.

¹⁷ Зауваження свідчить не тільки про уважність Перо Тафура, але є оцінкою
сучасника ролі генуезців як організаторів економіки у Північному Причорно-
мор'ї. Про те, що генуезці свідомо бралися за цю роль, свідчать багато статей
зі Статуту Кафи 1449 р., якими передбачалося створити сприятливі умови для
місцевих виробників, у т. ч. обмеживши можливість для утисків та зловжи-
вань проти них з боку консульської адміністрації. Див.: напр., що стосуються
обов'язків консула, суддів, відкупщиків, статті "Про те, щоб не робити
утисків жителям передмість", "Про те, щоб не чинити суд під час збору вино-
граду", "Про те, щоб жителів Кафи не продавати як невільників", "Про те,
щоб не привласнювати навколишніх земель" та ін.

¹⁸ Або Соркате - Соркато, Солкато, Солхат - суч. м.Старий Крим (Ескі Крим).
Див.: Бушаков В. Етимологізація кримських топонімів у зв'язку з вивченням
історії Криму // Східний світ. - 1994. - № 1-2. - С.31.

¹⁹ Це свідчення Тафура, а також поданий ним далі опис ханської ставки є
важливим джерелом, яке доводить, що Солхат був справді першим місцем
перебування кримських ханів, а отже, першою столицею Кримського ханату.
У Бахчисарай столиця ханату була перенесена близько 1533 р.

²⁰ Характерний епізод політики генуезців. Маючи у розпорядженні вогне-
пальну зброю, вони намагалися активно впливати на ситуацію у Золотій Орді,
підтримуючи вигідних для себе кандидатів. Так, у 1380 р. вони брали участь у

Кафа має сухопутний кордон з боку Персії та Індії, а з інших - по Морю Тана, по Морю Риксабаке та Морю Баку²¹. Вони [генуезці] звозять туди багато товарів, спецій, золота, перлів та коштовного каміння, а більше всього з довколишніх країн надходять хутра всього світу за найдешевшими цінами. Напевно, якби не генуезці, які там живуть, здалося б несхоже, що люди там мають щось спільне з нами, оскільки там так багато різних національностей, так багато звичаїв в одязі та їжі, така різноманітність у поводженні з жінками. У таверні, де ми проживали, нам привезли юних дівчат за міру вина²², яке тут велика рідкість, втім як і інші плоди та хліб. Їх можна придбати у місті, але купці продають за високими цінами²³, і через це крадіжки тут звичайна річ. Татари войовничий народ, і вони дуже витривалі, вони самі та їхні коні, і дуже невибагливі у побуті. Вони кажуть, що під час переїздів та війни вони возять м'ясо попід сидлами своїх коней, і інакше вони м'ясо не готують. Вони воюють проти сусідніх християн, захоплюють їх у полон і продають у Кафі, особливо після смерті пана Вітольдо, який правив Литвою та Руссю і був братом ко-

Куликовській битві на запрошення або вимогу темника Мамаю, володаря Кримського улусу, а коли той зазнав поразки і втік до своїх приятелів у Кафу, рятуючись від Тохтамиша, ті вирішили не ускладнювати стосунки з новим ханом і отруїли Мамаю. З повстанням Кримського ханату генуезці явно зробили ставку на підтримання інтересів золотоординського уряду, тому Гаджі Герей весь час намагався позбутися небезпечного сусіда. Добре відомий епізод з 1454 р., коли перший Герей спробував оволодіти містом з участю турків-османів, які організували тоді першу морську виправу на Північ. Після смерті Гаджі Герей генуезці і надалі дотримувалися принципу підтримки слабшого кандидата на ханський трон, допомігши, наприклад, Менглі Герею у 1468 та 1471 рр. стати ханом, але у 1474 р. вони підтримали його старшого брата Нур-Девлета. Стислий узагальнюючий огляд подій тих років подав А.Фішер, див.: *Fisher A.W. The Crimean Tatars. - Stanford, 1978. - P. 9-10.*

²¹ Очевидно, йдеться про Азовське, Чорне та Каспійське моря.

²² Ці слова не виглядають великим перебільшенням, оскільки ще з часів Геродота й Страбона північно-причорноморські землі були традиційним постачальником невольників для всієї Ойкумени, і раби тут коштували дуже дешево. Не випадково й сам Тафур тільки раз за своєю подорож спокусився на те, щоб явно задешево придбати собі кількох невольників.

²³ Здавалося б, це суперечить даним про значення Кафи як важливого пункту вивозу збіжжя. Але про скрутне становище на ринку продовольства для населення Кафи в ці часи і його причини свідчить все згадуваний Статут чорноморських колоній Генуї: зокрема, ним передбачалося створення Продовольчого комітету, який би спеціально дбав про те, щоб в місті був необхідний запас продовольства та за тим, аби не продавалася на вивіз його завелика кількість. Вірогідним поясненням продовольчих труднощів, про які пише Тафур, може бути й те, що його відвідання Кафи припадало на весну-літо, тобто, до збирання нового врожаю. Так чи інакше, свідчення Тафура добре ілюструють стиль життя у тогочасній Кафі, що підпорядковувався перш за все торговельним інтересам.

ролеві Польщі, і помер без спадкоємців²⁴. Коли король Польщі успадкував його землі, тому що вони були далеко розташовані від Польщі, люди не хотіли його мати правителем, отже, країна була розділена і таким чином втрачена²⁵. Якщо якісь татари потрапляють під нашу владу як невільники, це трапляється тільки тому, що їх викрали або продали у неволю, як я згадав, їхні батьки. Тут така велика кількість людей, і вони належать багатьом різним національностям, то це просто диво, що у Кафі зовсім нема чуми.

Будучи там, я поїхав подивитися на Дон, велику ріку, і вони кажуть, що це інший потік, що тече із земного раю²⁶, і що Море Тани, Море Риксабаке і Море Баку - всі вони наповнюються водою, що надходить з Танаїсу і тече крізь всю Персію і Велику Індію, і, немов по Нілу, цією водою перевозиться багато товарів, які потрапляють у Чорне море в Кафі. На цьому березі є дві фортеці, одна належить генуезцям, інша - венеціанцям²⁷, де вони зберігають багато товару. У цій річці водиться багато риби, якою вони навантажують кораблі, особливо багато осетрів, які ми тут називаємо *соллос*²⁸, прекрасна риба, як свіжа, так і солена, її можна зустріти в Кастілії, ба навіть у Фландрії, куди вона вивозиться. Цією дорогою посла короля Енріке подорожували, коли їздили до двору Тімур-бега²⁹. Дон Альфонсо Фернандес де Меса казав мені, що звідти до найдалшого пункту, який

²⁴ Дуже важливе свідчення щодо початку татарських набігів на Україну, який більшість істориків пов'язує тільки з переміною у зовнішній політиці Кримського ханату у зв'язку з османським завоюванням. Ще один можливий висновок з цієї згадки такий: якщо літописи фіксують початок регулярних татарських набігів тільки з кінця століття, а Тафур засвідчує їх раніше, від смерті Вітовта, тобто після 1430 р., значить у степу існувало руське населення, яке, не будучи захищене державою, вже стало потрапляти на Кафський ринок, причому наш подорожник називає їх у своєму переліку невільниками першими.

²⁵ Така добра обізнаність у Кафі з польсько-литовськими чварами свідчить як про торговельні зносини з Руссю, так і про зацікавлення генуезців у цьому краї, звідки надходило зерно та інші товари.

²⁶ Тут Тафур переповідає легенду про те, що Дон тече поміж Європою й Азією і що на Дону, було, за скандинавськими легендами місто Троя.

²⁷ Дійсно, у Тані існували колонії обох міст, і ще за османських часів місто, відповідно до османських переписів населення і майна у XVI ст., ділилося на генуезьку фортецю (*kale-i Cencviz*) та венеціанську фортецю (*kale-i Venedik*). - Див.: *Veinstein G. From the Italians to the Ottomans: The Case of the Northern Black Sea Coast in the sixteenth century // Mediterranean Historical Review. - December 1986. - V. 1. - N 2. - P. 226.*

²⁸ Ідентифікувати поки що не вдалося.

²⁹ Йдеться про посольство короля Кастілії Енріке III, очолене Руї Гонсалесом де Клавіхо у 1403-1406 рр. Проте тут Перо Тафур неточний, оскільки посольство Клавіхо проїздило до Тимура через Анатолію. Втім, для такої помилки є певні підстави, тому що Клавіхо і Тафур проїздили через деякі одні й ті ж пункти, зокрема Трапезунт.

вони досягли, так само далеко, як від Кафи до Кастилії, але вони їхали прямо туди й назад і, як вони стверджують, бачили багато дивних речей по дорозі та при дворі Тимур-бега³⁰. Ріка Дон є дивне видовище, як і люди, що живуть по її берегах. Вони там б'ють певну рибу, яку вони називають *мерона*³¹. Ця риба, кажуть вони, дуже велика, її яйця вони розвозять у діжках по всьому світі, особливо у Грецію й Туреччину, і це називається кав'яром. Ці яйця спочатку виглядають наче чорне мило, вони беруться ще м'якими і душаться ножем, як ми робимо мило в нас у країні, й кладуться у жаровні, від чого вони стають твердими і мають вигляд риб'ячих яєць. Цей кав'яр дуже солоний. Жінки та більшість чоловіків носять тонкий, дуже якісно виготовлений шовк місцевого виробництва, як тутешній [в Іспанії] - від Морісків³². Чоловіки носять такі ж файні повстяні плащі, які виготовлені по формі і не мають швів. За зброю в них топірці, луки, стріли та палиці.

Я робив усе можливе, щоб поїхати у Тартарію, але мені радили не робити цього, оскільки було б небезпечно піддавати себе ризику, перебуваючи серед людей, які весь час пересуваються і живуть вільно, не підкоряючись жодному правителю. І все ж таки я поїхав подивитися на місто Коркате і звідти я захотів побачити великий базар Великого Хана³³ [тобто - *lordo basar*: *lordo*³⁴ - військо, а *basar* - площа], як вони

³⁰ Клавіхо не згадує таку особу у своїх подорожніх записках, але дуже ймовірно, що вона справді була учасником посольства. По-перше, Клавіхо не наводить повний список цілого посольства. По-друге, посилаючись на де Месу, Тафур точно вказує на те, що посольство їхало "прямо туди й назад", суперечачи попередньому твердженню. Так само точно говориться й про середнє положення Кафи, або швидше Трапезунта, на шляху з Іспанії до Самарканда. Що ж стосується плутанини Тафура щодо маршруту посольства через Кафу, то вона, очевидно, пояснюється тим, що під час повороту додому Клавіхо з супутниками дісталися з Константинополя до Генуї на кораблях, які пливли з Кафи. - *Руи Гонсалес де Клавіхо*. Дневник путешественія в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). - Москва, 1990. - С. 161.

³¹ Різновид осетра: *morene* - у Йосафата Барборо, *mah-i morina* чи *morina* - у турецькому митному реєстрі Тани 1487 р. - Див.: *Veinstein G., Berindei M.* La Tana-Azak de la présence Italienne à l'emprise Ottomane (fin XII-milieu XVI siècle) // *Turcica*. - 1976. - N 2 (8). - P. 141, 143, 152.

³² Неясно тут все ще йдеться про Тану чи вже про Кафу. Проте важливішим є те, що Тафур свідчить на користь розвитку місцевого шовкоткацтва ще за італійців: поки що заслуга італійців у запровадженні шовкоткацтва у доосманські часи залишалася гіпотезою, яка потребувала документального підтвердження. - *Veinstein G.* From the Italians to the Ottomans: The Case of the Northern Black Sea Coast in the sixteenth century. - P. 226-227.

³³ Важливе свідчення претензій Гаджі Герая як нащадка хана Тохтамиша на титул і спадщину золотоординських ханів. Великий хан - Улуг Хан - титул золотоординських ханів. - Докладніше про кримську боротьбу за спадщину Золотої Орди див.: *Іналджі Г.* Боротьба за Східно-Європейську імперію,

називають його двір. І я мушу визнати, що це має підстави. Існує місце, немов велике місто, де в них є ринок, там розташований Великий Кадір, якому доручено управління людьми. На іншому боці, з лівої руки, є інше місце для тієї ж мети й інший Великий Кадір править там³⁵. Житла [тут] пересувні, деякі [покриті] лляною тканиною³⁶, деякі - гіллям, і часами, коли трапляється, що ґрунт виснажується, вони міняють собі землю й обживаються в іншому районі, і коли вони ідуть, то всі свої речі розміщують на повозках, а потім розставляють їх у тому ж порядку, ніби вони не виносять змін у їх розташуванні. Вони не їдять такого хліба як треба, а тільки суміш рису та верблюжого молока і конину. Їм не відоме вино, оскільки вони магометанської віри. Великий хан править над великою країною, але нічого не відомо про міста й містечка. Люди завжди живуть просто неба. Ті, хто не може знайти собі для битви християн, воює зі своїми, ще вони займаються крадіжкою, коли можуть не боятися правосуддя, оскільки не бачать у цьому нічого поганого. Здебільшого вони невеликі на зріст, але широкоплечі. В них широкі лоби й маленькі очі. Кажуть, що найбільш потворний вигляд мають [ті, хто] знатного походження³⁷. Кажуть, що коли вони зустрічаються [у битві] з турками, то завжди перемагають їх, і далі - турки б'ють греків, а греки - татар.

Але греки тепер повністю безпорадні, тому що у цей час Константинополь залишався єдиним укріпленим місцем в їхніх руках, і хоч

1400-1700: Кримський Ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: минуле та сучасність: Збірник матеріалів. - Київ, 1995. - С. 116-129.

³⁴ Разом написано артикль *la* та слово *ordo*, тобто перс. *орду* - орда, військо.

³⁵ Цікаві дані про адміністративний устрій Кримського ханату та його справжню побудову відповідно до просторової орієнтації, про що з пізніших джерел XVI-XVII ст. маємо лише залишки в ханській літературі "володар правого крила та лівого крила". З доступних мені джерел можу послатися на: *Matuz J. Krimtatarische urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*. - Freiburg, 1976. - S. 8, 76, 115, 213.

³⁶ Можлива інша версія перекладу: "Житла пересувні, зроблені з льону та рейок".

³⁷ Можливо, це натяк на монгольську зовнішність представників кланів, що виступали лідерами племінних об'єднань Шірін, Барин, Аргин та Кипчак. В очах європейців монгольські типи на тлі європеоїдних тюрків виглядали особливо чужими і викликали відразу. Характерно, що турки-османи також звержно і водночас з острахом ставилися до кримських татар: свідчення тому - цікавий, хоч і легендарний, факт, що потрапив у кілька турецьких літописів і був переказаний В.Д.Смирновим у його історії Кримського ханату: Селім I Лютий (роки правління 1512-1520), який проживав певний час у Кафі, вважав татар найстрашнішим ворогом турків (див.: *Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*. - СПб., 1887. - С. 381-382). Див.: *М. Çağatay Uluçay. Padişahların Kadınları ve kızları*. - Ankara, 1992. - P. 29-30.

дехто все ще кликав їх паном, але тепер всі християнські нації, розкидані по цілому світі, є слугами маврів, як *мудехарес*³⁸ серед нас, і є повністю розбиті, підкорені та розсіяні. Достоту, турки помстилися за взяття Трої. Навіть ще до того, як я прибув [додому], а Константинополь не було взято, греки були такими ж підданими, як і тепер, і якби турки не наклали свої руки на місто, вони б не взяли за зброю з остраху перед західними християнськими народами. Проте добре видно, як через недбалість християнських правителів та народів, завдяки якій Константинополь тепер втрачено, наскільки даремними були ці побоювання, бо якщо б Господь дозволив це і турки зважилися б на більше, вони могли б досягти всього, що тільки б захотіли, бачачи, що Християнство не зробило жодної спроби помститися за кривду. Дійсно, що міста захищає більше чудесна сила Божа, ніж завзятість та сила людей.

Мені дуже хотілося залишитися в тій країні, але люди там були брутальними і їжа мало підходила мені. Ця країна майже недоступна, так само, як Велика Індія, куди неможливо дійхати, та й в інших частинах країни немає на що дивитися, крім тих християн, про яких я говорив як про жалогідних, зіпсованих лихим татарським сусідством і нестачею будь-якого правителя, що правив би ними: отже, вони страждатимуть, поки Господь не пожаліє їх. Місто Кафа настільки холодне взимку, що кораблі замерзають у його затоці. Брутальність та розпушта людей там така, що я радо покинув своє бажання ще щось побачити і [вирішив] повернутися до Греції. Тому я зібрав свої речі і відплив з Кафи.

Англійський текст.

I then departed, and sailed for Kaffa, which is part of the Empire of Tartary, but the city is held by the Genoese who have licence to inhabit there, only the Tartars did not think that they would settle there in such numbers. We anchored in the harbour and came to the inn where the captain had his logging, and stayed there. The next day I went to see the monastery of St. Francis, which is a very pleasant house, and heard Mass, and later I went to see the *podest* who received me very well. He asked me of what things I had need, and told me that he would gladly supply my wants, for he felt great love and duty towards our nation, since when he was in Seville he was excellently treated. I thanked him heartily, and before nightfall I went about the city admiring many things which were strange to me.

The city is very large, as large as Seville, or larger, with twice as many inhabitants, Christians and Catholics as well Greeks, and all the nations of the world. They say, that the Emperor of Tartary would have

³⁸ Слуга, помічник (іспанське слово арабського походження).

taken and destroyed it many times, except that the lords and common people of the surrounding countries would not consent to it, for they use the place for their evil doings and thefts, and their great wickedness, such as fathers selling their children, and brother selling brother. These things, and worse, are done there by all the nations of Persia, and when they leave the city they turn their faces against the wall, saying that they go thus absolved from the sins they have committed. They say, further, that the selling of children is no sin, for they are fruit given by God for them to use for profit, and the God will show the children more favour in the places whither they go than with their parents. In this city they sell more slaves, both male and female, than anywhere else in the world, and the Sultan of Egypt has his agents here, and they buy the slaves and send them to Cairo, and they are called Mamelukes. The Christians have a Bull from the Pope, authorizing them to buy and keep as slaves the Christians of other nations, to prevent their falling into the hands of Moors and renouncing the Faith. These are Russians, Mingrelians, Caucasians, Circassians, Bulgarians, Armenians and divers other people of the Christian world. I bought there two female slaves and a male, whom I still have in Cordova with their children. The selling takes place as follows. The sellers make the slaves to strip to the skin, males as well the females, and they put on them a cloak of felt, and the price is named. Afterwards they throw off their coverings, and make them walk up and down to show whether they have any bodily defect. The seller has to oblige himself, that if a slave dies of the pestilence within sixty days, he will return the price paid. When slaves of different nationalities are sold, if there is a Tatar man or woman among them, the price is a third more, since it may be taken as a certainty that no Tartar ever betrayed a master.

The city of Kaffa is indifferently walled and surmounted by a very small ditch, but it is well provided with cross-bows, bombards, cannon, muskets and culevrins, and all manner of defensive artillery. They turn these even upon unarmed people although they have little wish to do them injury, since they derive great profit from them. A few days earlier those of the city marched out with the troops and artillery trains to take the city of Corcate, which is the chief city of Tartary, but the Tartars were advised of it, and overcame the Genoese, and took their artillery and their colours, and killed and captured so many that the Tartars thought that day to take Kaffa itself. They approached the walls and tried to scale them, but many were killed, and Genoese there realized that their people were stronger by sea than by land.

Kaffa is bounded on the side towards Persia and India by land, and on the others by the Sea of Tana, the Sea of Ryxabaque and the Sea of Baku. They bring there much merchandize, spices, gold, pearls, and precious stones, and above all, from the countries round, come the furs of the whole world and at the cheapest rates. Certainly if it were not for the Genoese who are there, it would not appear that the people have any lot

with us, since there are so many different nationalities, so many ways of dressing and eating, and such diversity in the usage of women. In the tavern where we lodged they brought us young virgins for a measure of wine, of which is great scarcity, as also of all kinds of fruit and bread. These can all be had in the town, but there they are sold by the merchants at a high price, and for this reason thefts are common. The Tartars are a warlike people and they work much, both they and their horses, and they require little to sustain them. They say that when they are moving about, or at war, they carry their meat between the horse's side and the saddle, and they do not cook it any more than it is cooked by that process. They make war on the neighboring Christians, and take them and sell them in Kaffa, especially since the death of the lord Vitoldo, who ruled over Lithuania and Russia, and was brother of the king of Poland, and died without heirs. When the King of Poland succeeded to his lands, since they were far removed from Poland, the people did not desire him for ruler, and the country was divided up and thus lost. If the Tartars come under our rule as slaves, it is only because they are stolen or sold, as I have related, by their parents. So great is the multitude of men, and of so many different nationalities, that it is a marvel that Kaffa is free from plague.

While I was there I went to see the Don, a great river, and they say that this is the other stream which flows from the terrestrial paradise, and the Sea of Tana the Sea of Ryxabaque and the Sea of Baku are all fed by that water which comes from the Tanais, and runs through all Persia and Greater India, and, as with the Nile, the water carries much merchandise which enters the Black Sea close to Kaffa. On this coast are two castles, one belonging to the Genoese and the other to the Venetians, where they store much merchandise. In this river there are many fish which they load on ships, especially great quantities of sturgeon, which we call here *sollos*, a very good fish, and salted, and they can be met with in Castile, Flanders, whither they are carried. By this route the ambassadors of King Enrique travelled when they went to the court of Timur-Beg. I was told by Don Alfonso Fernandez de Mesa that from there to the farthest point they reached was as far as from Kaffa to Castile, but that they went straight there and back and saw many strange things by the way, and at the court of Timur-Beg, as they assert. The river Don is a strange sight, as are also the people who dwell on its banks. They kill there certain fish which they call *merona*. These, they say, are very large, and they put the eggs into casks and carry them all over the world, especially to Greece and Turkey, and they call them caviare. The eggs look at first like black soap, and they take them when they are soft and they press them with a knife, as we do soap in our country, and put them into braziers, which makes them hard, and they look like the eggs of fish. This caviare is very salt. The women and the majority of the men wear the delicate silk of those parts, very elaborately worked, like the *Morisca* here. The men wear felt cloaks, as fine as cloth, which are pressed into

shape and have no seams. Their arms are scimitars, bows and arrows, and clubs.

I did what I could to make plans to go to Tartary, but I was advised against it, since it would be unsafe to venture among people who are constantly moving and live without restraint, owing to no ruler. I went, however, to see the city of Corcate, and from there I wished to see the great bazaar, of the Grand Khan (that is lordo basar: lordo, a host, and basar, a square) which they call his court. And I informed myself as to go to it, and it is on this wise. There is a place like great city where they have their market, as they call it, and there the Grand Cadir is stationed who is charged with governing the people. On the other side, on the left hand, is another Grand Cadir rules there. The houses are portable, some of linen, some of rods, and it happens at times that, because of the soil is exhausted, they change their ground and settle in another place all their goods in carts, and then set them down in the same order, as if they could not bring themselves to alter it. They eat no bread, which is not to be had, only a mixture of rice and camels' milk, and horse-flesh. They know nothing of wine, for they are of Mohameddan religion. The Grand Khan is ruler over much country, but cities and towns are unknown. The people live always in the open country. Those, who cannot find Christians with whom to fight, make war among themselves, and they steal when they can without fear of justice, for they do not regard it as wrong. They are commonly small in stature and broad-shouldered. Their foreheads are wide and their eyes are small. It is said also that when they meet the Turks they always have the better of them, and that the Turks, as a consequence, beat the Greeks, and the Greeks the Tartars.

But the Greeks are now altogether undone, for at this time Constantinople was the only fortified place they have left, and some still called them lord, but now all the Christian nations distributed throughout the world are serfs to the Moors, as the mudejares are with us, and are completely ruined and subject and scattered. The Turks have, indeed, avenged the taking of Troy. Even before I arrived, and before Constantinople had been taken, the Greeks were as subject as they now are, and of the Turks did not lay hands upon the city, it was for fear of the Christian peoples of the West, lest they should take up arms. But it well appears from the great neglect of Christian princes and people, now that Constantinople is lost, how vain was that fear, for if God had allowed it, and the Turks had dared more, they could have succeeded in all that they attempted, seeing that Christendom has made no effort to avenge the wrong. It is plain, indeed, that cities are better defended by the miraculous power of God than by the industry and strength of men.

I desired greatly to remain in that country, but the people were bestial, and the food did not agree with me. The country is almost as inaccessible as Greater India, where it is impossible to go, and there is little to see in other parts of the country, except those Christians I spoke of as miserable and ruined by the ill neighbourhood of the Tartars, and

their want of a ruler to govern them; and so they will continue to suffer until God takes pity on them. The city of Kaffa is so cold in winter that the ships freeze in the harbour. Such is the bestiality and deformity of the people that I was glad to give up the desire I had to see more, and to return to Greece. I therefore collected my goods and departed from Kaffa.

Висновки.

Свідчення Перо Тафура про Крим та Північне Причорномор'я відносяться до часу, що бідно представлений джерелами. Вони містять багато деталей і на загал точних інформацій стосовно економічного та політичного стану в усьому регіоні, а також побуту населення, зокрема в Кафі та Азаку. Стосовно ж проблеми невільництва наведене джерело може служити підставою для кількох висновків та гіпотез.

1. Основою економічного процвітання Кафи ще за панування генуезців була торгівля невільниками. Отже, османи, а разом і татари лише дістали у спадок, а не створили в Кафі великий центр работоргівлі. Таким чином, Північне Причорномор'я за часів генуезців, і явно завдяки їм, зберігало свою традиційну - ще з античних часів - спеціалізацію в міжнародній торгівлі як одного з найголовніших постачальників невільників для Середземномор'я.

2. Початок регулярних татарських рацій на Україну не слід пов'язувати з османським завоюванням Криму і політичним впливом Порту на Кримський ханат. Рації від самого їх початку мали на меті захоплення ясиру з подальшим продажем невільників за межі Криму; тому вони потребують оцінки скоріше як економічної, ніж політичної діяльності.

3. Саме через це торгівля невільниками не була монополією виключно татар та генуезців - нею займалося все населення регіону, незалежно від національності та підданства. Отже, висувати проти татар звинувачення в геноциді українського народу в XV-XVIII ст. так само антиісторично, як і замовчувати торгівлю рабами, яку вели руси раніше - в часи Ібн-Фадлана в X ст.

4. Работоргівля усвідомлювалася як аморальна, грішна справа, що мало відповідає ідеології агресії. Більше того, уявленню про агресивність татар і турків щодо українців шкодить те, що татари продавали в неволю своїх співвітчизників. Це ще раз вказує на пріоритет економічних, а не політичних цілей в зовнішній політиці Кримського ханату та Османської імперії в Україні та Московщині, принаймні до початку гегемонії останньої в регіоні.

5. Поширення работоргівлі в Північному Причорномор'ї, що зробило втрату особистої свободи людей постійною загрозою, незалежно від їхнього соціального статусу, виробило також специфічні етичні установки відносно самої неволі. Вона не усвідомлювалася як абсолютне лихо, а за певних обставин вона могла навіть розцінюватися бідними

верствами населення хоча й як останній, але шанс у житті. В усякому разі, для них неволя не вважалася нездоланною перешкодою, якщо взагалі вона в тих обставинах могла бути перешкодою для досягнення життєвого успіху. Імовірно, що таке, більш толерантне ставлення до неволі вироблялося під впливом іншого, відмінного від класичного рабства, його характеру та суспільно-правового статусу раба в цей час і особливо в країнах ісламу, які були основними споживачами рабів з Північного Причорномор'я.

Тепер поки що можна тільки робити припущення з приводу ставлення до невілництва в Україні, оскільки ця проблема в українській історіографії ще не розроблялася, незважаючи на те, що Україна довгий час була джерелом, а часами й головним постачальником рабів для Переднього Сходу та Середземномор'я. Проте, судячи з нотаток Перо Таруфа про Кафу, стає ясно, що в XV ст. особиста свобода ще не посідала перше місце в сумі життєвих вартостей населення регіону. Таким чином, спроби оцінювати рабство тих часів, а отже українсько-тюркські стосунки, спираючись на стереотипні уявлення про класичне рабство або положення Хартії прав людини чи принаймні Декларації прав людини й громадянина історично неспроможні. Відповідно, так само невиправдано осмислювати ці стосунки в таких термінах, як агресія та геноцид, що несуть відбиток сучасних правових і моральних норм.

**ДОКУМЕНТАЛЬНЕ СВІДЧЕННЯ ПРО УЧАСТЬ ТАТАР У
ВНУТРІШНІХ ЧВАРАХ ШЛЯХТИ БРАЦЛАВСЬКОГО
ВОЄВОДСТВА В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст.**

Знайомлячись з документами Брацлавського воєводства кінця XVI - першої половини XVII ст., що містяться у відомій колекції Осолінських (відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України), зрідка натрапляємо на згадки про татар. Ці згадки з'являються здебільшого тоді, коли татари своїми спустошливими набігами порушували звичний ритм життя місцевої шляхти, зокрема, впливали на роботу сесій гродського або земського суду. Так, у свідченні кременецького старости Федора Лудвинського, даному брацлавському підкоморію Лаврину Пісочинському¹ 20 грудня 1588 р., стверджується, що цей підкоморій "недавно приехавши єму с Подолья, где по тые часы небезъпечные отъ наездовъ неприятельских поганства татаръ зъ иными обывателями воеводства Браславского былъ и для-за поветренья морового въ именью его Каменогорце одтолъ зъехати мусель"². В іншому документі - листі від 27 березня 1594 р., писаному вже самим Л. Пісочинським до княжати Януша Збаразького з приводу майнових суперечок за містечко Жорниці³, повідомляється, що він (Пісочинський) не зумів вчасно зібрати на суд свідків "за трывога сесь жеи час от неприятеля татар"⁴. Татари, як фактор постійної напруги, згадуються також у кількох витягах

¹ Про Пісочинських див.: Rodzina: Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez Seweryna Hrabjego Uruskiego, przy współudziale Adama Amilkara Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez Alexandra Włodarskiego. - Warszawa, 1916. - Т. XIII. - S. 311-312. *Dubas-Urwanowicz E.* Piaseczyński (Piaseczyński, Piasoczyński) Ławryn (Wawrzyniec) // Polski Słownik Biograficzny. - Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1980. - Т. 25/4. - Zesz. 107. - S. 805-808; *Urwanowicz J.* Piaseczyński (Piaseczyński) Alexander // Ibidem. - S. 804-805; *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). - К., 1993. - С. 109, 238.

² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі - ЛНБ). - Відділ рукописів. - Кол. Осолінських. - Од. зб. II 4046. - Арк. 80; Кам'яногірка - тепер село у Калинівському р-ні Вінницької обл.

³ Тепер Жорнище - село в Іллінецькому р-ні Вінницької обл.

⁴ ЛНБ. - Кол. Осолінських. - Од. зб. II 4048. - Арк. 31 (цей документ виявив проф. М.Г. Крикун; принагідно висловлюю йому подяку за критичні зауваження до статті). У названу місцевість татари наїжджали, очевидно, сумнозвісним Чорним шляхом. Він, між іншим, проходив неподалік від м-ка Теплик Вінницької обл. і старожили його добре пам'ятають, бо ще донедавна "у тих місцях на полі влітку пороху (пилюки) було по кісточки" (Г. Воловодівський). А рокадний до нього шлях, що простягнувся із с. Пологи до с. Степанівки у цьому ж районі, називають не інакше, як "Гардинський" (зі слів жителя с. Малої Мочулки Д. Твердохліба).

(виписах) з книг гродського вінницького суду. В одному з них від 4 березня 1630 р. йдеться про розмежування ґрунтів між королівським містечком Брусленовим⁵, що на той час було у власності брацлавського воеводи Стефана Потоцького, і селом Кам'яногіркою, яке належало середньому синові (з трьох) Л.Пісочинського - Якубові, брацлавському чашникові. Для поладження справи власникам довкільних маєтків Миколаєві і Стефанові Темрукам у містечку Яневі, Василеві Ободенському, Григорію й Іванові Яцківським в Яцківцях, Станіславові, Якубові й Александрові Сулковським та Валер'янові Михаловському в Євладівці⁶ було надіслане повідомлення ("инно-тестенци") про необхідність прибуття на суд цих "выш менованых особъ взглядомъ тривог от неприятеля Крижа Святог(о), татар, заходячих и наступючих" для "учинення границ и успокоенна розниц межи добры, ... пилнована и указана петы кґрунтовъ своих"⁷. Дещо пізніший, від 30 грудня 1639 р., випис з тих же судових книг містить протестацію Анни Красносільської, вдови Я.Пісочинського (другий її чоловік - Василій Рогозинський), яка судилася з Яном Ободенським за жорніські маєтки. Серед інших причин, що дозволили позваній відкинути висунуті їй звинувачення ("конґдемнаты") були: "пе[р]ваа, же п[о]д[ѣ] тот часъ пов[ѣ]стрие] ... и тые хоробы около места Вѣници ширитсе и панує[m], другаа, для трѣвогъ од неприятеля Крыжа Святого зашлыхъ"⁸. Подібні висловлювання зустрічаємо і в книгах головного трибунальського суду, що засідав у Любліні. Так, один з виписів із цих книг (головних трибунальських Брацлавського воеводства), датований 11 липня 1645 р., в якому йдеться про судову справу між Маріанною, дочкою Юзефа Ободенського⁹, а дружиною Яна Цебровського, з однієї сторони, і княжатем Самуелем-Каролем Корецьким¹⁰, з другої, "о выделенъе четвъртое частьи в добрахъ Ильинцахъ - Парыговъцы, Ылановъ]ци, Дубровинъцахъ и инъныхъ прыналеж[ъ]ностейахъ"¹¹, повідомляє, що "через инъкуръськую¹² неприятеля Крыжа Святого,

⁵ Тепер Бруслинів - село у Літинському р-ні Вінницької обл.

⁶ Тепер Іванів (Янів до 1946 р.) і Уладівка (Євладівка) відповідно села у Кам'яногірському і Літинському р-нах Вінницької обл.

⁷ ЛНБ. - Кол. Оссолінських. - Од. зб. II 4059. - Арк. 110.

⁸ Там же. - Од. зб. II 4062. - Арк. 132.

⁹ Про Ободенських див.: Яковенко Н.М. Вказ. пр. - С. 56, 148, 194.

¹⁰ Про С.-К.Корецького див.: Там же. - С. 212, 285.

¹¹ ЛНБ. - Кол. Оссолінських. - Од. зб. II 4066. - Арк. 91. Тепер Паріївка (Паригівка), Уланівка, Дібринці (Дубровинці) - села в Іллінецькому р-ні Вінницької обл.; м-ко Іллінци - центр однойменного р-ну. Цікаво зазначити, що на той час "... въ Ильинцахъ подымъна намънеи семъсотъ, ... в Парыувъце хлоповъ двесте". (Там же. - Арк. 94).

¹² Від лат. - вторгнення.

татаровъ, въ ѳкраинѣ судъ¹³ не могли зъѣхати на теръминъ, декретомъ трибуналъскимъ назначоны"¹⁴.

Поруч зі згаданими цікавими є й кілька документів, що несуть інформацію про наслідки татарських нападів. Насамперед тут йдеться про знищення поселень. Зокрема, приводом до однієї з чергових судових суперечок, що постійно точилися між брацлавським воеводою князем Олександром Заславським¹⁵ і Я.Пісочинським, суть якої висвітлено 16 серпня 1622 р. у рішенні головного трибуналу в Любліні, було те, що челядь і піддані Заславського, мешканці містечка Липовця (або Айсина)¹⁶ з різних жорницьких маєтностей і "селища, недавньо презъ татаровъ спустошалога, названого Ѡмелановського, albo Ѡрдовського, повода¹⁷ выбили и вытиснули"¹⁸. На тому ж суді розглядалась аналогічна справа про напад на інше село, "названое Тросчинцы", що належало Я.Пісочинському. Липовецькі слуги О.Заславського "з власного росказанна позваного, квалтовне наехавшы на селце помененое поводомо, здавна дедичное, перед тымъ ѿ татаровъ надпустошеное, тепер з кгрунту, ничог(о) се не ѱгледаючы на плачь убогих людей, тамъ мешкаючых, ѱнземъ выпали и вънивечь ѱбернули, з землею праве зровнавшы"¹⁹.

Нарешті, у ще одній групі актів натрапляємо на повідомлення про татар як таких, що відбувають військову повинність у князя Януша Острозького²⁰, котрих він разом з іншими своїми слугами і підданими використовував для силового вирішення маєткових суперечок із сусідами, зокрема, з тим же брацлавським підкоморієм Л.Пісочинським. Так, у кількох виписках з книг вінницького гродського суду, що відбивають зміст однієї і тієї ж справи, розповідається про напад на маєтність Кам'яногірку, здійснений послужниками Я.Острозького "через урадника своег(о) пыковског(о) пна Михаила Силу Новицкого, и через воита пыковског(о) Юхна Васканенка, через писара местског пыковског(о) Марка Стрелчинского и многих подданных своих, мещан места Пыкова и волости тамошнеи, также через многих людей, мещан короля ег(о) мл., староствъ своих Черкаского, Каневского, Белоцерковского и Богуславского, и теж немалыи почет татар своих,

¹³ Мається на увазі вінницький гродський суд.

¹⁴ ЛНБ. - Кол. Осолінських. - Од. зб. II 4066. - Арк. 93.

¹⁵ Про Заславських див.: Яковенко Н.М. Вказ. пр. - С. 110, 113, 212, 218, 260, 262, 279.

¹⁶ Тепер Липовець - центр однойменного р-ну Вінницької обл.

¹⁷ Цебто, Я.Пісочинського.

¹⁸ ЛНБ. - Кол. Осолінських. - Од. зб. III 4057. - Арк. 131-зв. (цей населений пункт був розташований поблизу Жорниць).

¹⁹ Там же. - Арк. 163; Од. зб. II 4058. - Арк. 16; Од. зб. II 4059. - Арк. 5-зв. У 1631 р. Трощинці згадується як містечко Слободка (Там же. - Од. зб. III 4105. - Арк. 167). Тепер Слобідка - село у Калинівському р-ні Вінницької обл.

²⁰ Про Острозьких див.: Яковенко Н.М. Вказ. пр. - С. 92, 94, 109, 212, 277.

умыслне на то способленых”²¹. Як бачимо, татари становили складову частину військової сили цього магната. Застосування татар українською знаттю в такий спосіб на той час, очевидно, було звичною справою. Однак, документальних фактів, які б достатньо повно висвітлювали цю частину міжшляхетських відносин в Україні, тим більше - на Брацлавщині, досить мало²².

Серед досить великої кількості брацлавських документів трапився один випис з книг згаданого вже вінницького Гродського суду, який яскраво ілюструє використання татар, а також волохів і сербів, можновладцями в маєткових суперечках. Йдеться про скаргу шляхтича Миколая Копієвського²³ від 21 травня 1625 р. з приводу нападу на його замок у містечку Куничому²⁴ та побиття його самого, здійсненого підручними Олександра Пісочинського, старшого сина покійного вже на той час брацлавського підкоморія. Потерпілого врятували куничькі і козіхребтівські міщани²⁵, які одержавши вістку про розбій, кинулись рятувати свого пана. В результаті погром було припинено, пана врятовано, а “наездников трох” спіймано і доставлено у вінницький замок, де вони й були допитані.

З наведеного документа випливає, що одним із полонених був дрібний шляхтич Войцех Закревський, родом із Сандомирського воєводства, котрий служив урядником брацлавського старости Валентого Калиновського²⁶, а “подупадши”, подався в будники²⁷ випалювати по-

²¹ ЛНБ. - Кол. Оссолінських. - Од. зб. II 4050. - Арк. 103-зв., 105, 107, 120, 133-зв.; Од. зб. II 4051. - Арк. 19, 21 (1603-1604 рр.; тепер Пиків - село у Калинівському р-ні Вінницької обл.).

²² Деякі відомості про татарські корогви на службі у князів Острозьких і Корецьких можна знайти у згаданій монографії Н.М. Яковенко (С. 113), а про невільників-татарів див.: *Gąsiorowski S. Tatarscy niewolnicy w służbie panów Żółkwi w XVII wieku // Studia Historyczne.* - 1995. - R. XXXVIII. - Zesz. 4. - S. 481-494.

²³ Про Копієвських див.: *Jablonowski A. Ukraina // Źródła dziejowe.* - Warszawa, 1897. - Т. XXII. - S. 629, 631; *Herbarz polski / Ułożył i wydał A. Boniecki.* - Warszawa, 1907. - Cz. I. - Т. XI. - S. 120.

²⁴ Тепер це село у Крижопільському р-ні Вінницької обл. Про тогочасне містечко див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящий при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе (далі - АЮЗР). - К., 1890. - Часть VII. - Т. II. - С. 401; Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. Вып. девятый: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. священника Евфимия Сицианского. - Каменец-Подольск, 1901. - С. 159-160.

²⁵ Від Козіх Хребтів, або Козинців, що було на той час торговим містечком (ЛНБ. - Кол. Оссолінських. - Од. зб. III 4054. - Арк. 129; Од. зб. II 4058. - Арк. 116; *Jablonowski A. Op. cit.* - S. 629; Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. - С. 158-159). Тепер це село у Тростянецькому р-ні Вінницької обл.

²⁶ Про Калиновських див.: *Jablonowski A. Op. cit.* - S. 611; *Herbarz polski / Ułożył i wydał A. Boniecki.* - Warszawa, 1907. - Cz. I. - Т. IX. - S. 151-152.

пелі в куницькому лісі для О.Пісочинського. Тут і застала його ця пригода, коли "слуги старшиє пїа Песочинског(о)" насильно, "шаблями, чеканами, обухами с тылу до полюв (замочка М.Копієвського. - О.П.) нас гнали, з оружьем ити казали". З його оповіді виразно постає картина нападу, зокрема, участі у ньому татар.

Двоє інших зловлених нападників виявились татарами з-під Любара²⁸. З їх показань на гродському суді випливає, що обидва вони були слугами князя Жаславського²⁹, котрий їх у складі загону із 13 осіб просто "позичив" на цю чорну справу О.Пісочинському ("иж пан Жаславский пїом ихъ росказал, абы пїу Песочинскому на помоч шли"). За винагороду татари, як і інші нападники, мали вбити пана Копієвського та зруйнувати його оселю.

Вислухавши скаргу потерпілого і розповіді затриманих, Михайло Ласко³⁰, який на той час був судовим підстаростою, внаслідок неповного складу вінницького гродського суду (бо фактично це засідання проводив він сам) відклав справу на пізніше. Однак він дав згоду на подальше затримання нападників в замку до "учинєня екзекуції" за умови, що сторожу і харч забезпечить сам потерпілий.

Окремо в документі подаються свідчення возних Петра Малицького і Яна Мишкевича, які на прохання Копієвського і за дорученням гродського уряду їздили на оглядини місця кривавої події. З їхнього звіту виринають переконливі докази реальності скоєного.

Хоч текст документа досить об'ємний і змістовний, проте насторожує те, що він офіційно не засвідчений. Більше того, регеста, якою цей випис супроводжується, трактує скаргу як фальшиву. Нам не вдалося виявити додаткових, крім вже описаних, фактів, які б підтвердили або спростували це твердження. Єдиним свідченням, що має пряме відношення до поданої скарги, є публікована далі заява О.Пісочинського від 16 квітня 1630 р., якою він заперечує свою причетність до набігу на Куниче. О.Пісочинський стверджує, що за поданою ним апеляцією до головного трибунальського суду в Любліні у 1628 р. спір було вирішено на його користь. Це дещо заплуते справу. Все ж видається, що попри буйний характер М.Копієвського³¹, котрий

²⁷ Про будництво і будників на Брацлавщині див.: *Jab'zonowski A.* Op. cit. - S. 343, 347-348.

²⁸ Любар - смт. на р.Случ, районний центр Житомирської обл.; містечко відоме з XIV ст. (див.: *Липко С.А.* Любар / Історія міст і сіл УРСР: Житомирська область. - К., 1973. - С. 389-397).

²⁹ Заславський (Жаславський) Владислав-Домінік, князь, що мав значні маєтки на Волині і Брацлавщині (АЮЗР. - Ч. VII. - Т. II. - С. 396, 400, 412; *Яковенко Н.М.* Вказ. пр. - С. 110, 113, 212, 218, 260, 262, 279).

³⁰ Про рід Ласків див.: *Herbarz polski / Ułożyli A. Boniecki i A. Reiski.* - Warszawa, 1913. - Cz. I. - Т. XV. - S. 203-204; *Яковенко Н.М.* Вказ. пр. - С. 190, 329.

³¹ А.Бонецький на основі виявлених ним документів так характеризує М.Копієвського: "Mikołaj, człowiek burzliwego charakteru, zabójca stryja, urządził na-

цілком міг спровокувати цей напад, згадані події видаються не такими вже й надуманими, а пред'явлені О.Пісочинському звинувачення могли мати певне підґрунтя. Деталі, з якими описано інцидент і його учасників, зізнання затриманих нападників, особливо татарів, свідчення возних і самого М.Ласка підсилюють правдивість поданих у скарзі фактів.

Залишається не з'ясованою причина конфлікту. Певне світло на це можуть кинути ось які два факти. З одного боку, в документі згадуються лісові промисли по видобуванню попелів поблизу Куничого, що належали О.Пісочинському. З іншого ж - серед багатьох пограбованих у М.Копієвського речей значаться "реєстра и квиты, так ѿ Гаврата, купца и мешанини кгдакско(о), и иных кредиторов ... даные и належачие". Чи не є між цими фактами тісний зв'язок? Відомо ж бо, що Даніель Гаврат (тут йдеться саме про нього) мав тоді значні промислові інтереси на Волині й Брацлавщині. Зокрема, звідси за допомогою своїх факторів він поставляв на продаж у Західну Європу селітру і вироби з попелу³². Згадка у документах імені цього купця свідчить про те, що й Копієвські мали з ним торгівельні зв'язки, поставляючи йому потрібну сировину. Це підтверджується також низкою документів, паралельних до наведеного у цій публікації, в яких знаходимо дані про виробництво попелу і поташу в різних маєтностях шляхтичів Копієвських³³. Відомі також аналогічні зв'язки О.Пісочинського з Д.Гавратом³⁴. І ось поблизу Куничого економічні інтереси Пісочинських і Копієвських перетнулися! Тож дивним було б, якби конфлікт, подібний до описаного тут, не відбувся. А такі дикі методи вирішення цих спорів, за допомогою озброєних найманців - були на той час типовими.

На завершення кілька слів про фізичний стан наведених далі документів. Перший з них (скарга) зберігся добре, з незначними пошкодженнями. Текст у ньому написаний на двох з половиною аркушах, розміри кожного з яких 34x20 см. Другий документ (заява) займає одну сторінку аркуша розміром 30x19 см. З правої сторони цей рукопис пошкоджений, але потім відреставрований. Обидва джерела писані скорописом староукраїнською мовою на тогочасному папері ручної роботи.

jazd na ziemie woloskie, o co pozwany zostal 1625 r. przez instygatora koronnego, jako zakusajacy pokoj publiczny" (Herbarz polski. - S. 120).

³² Див., наприклад: Торгівля на Україні XIV - середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина / Упорядники В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. - К., 1990. - С. 261-263, 277-278; *Отамановський В.Д.* Волиня в XIV-XVII століттях: Історичне дослідження. - Вінниця, 1993. - С. 246-247.

³³ ЛНБ. - Кол. Осолінських. - Од. зб. II 4056. - Арк. 26-26-зв.; Од. зб. II 4058. - Арк. 12-12-зв., 57-58-зв., 109-109-зв.

³⁴ Там же. - Од. зб. II 4058. - Арк. 11-11-зв.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1625 р., червня 11. Вінницький замок. - Скарга Миколая Копієвського, власника замочку в м. Куничому, з приводу побиття і пограбування, завданих йому слугами і найманцями Олександра Пісочинського

Выпис с книг кгородских вѣницких воеводства Браславского*.

Лѣта Бѣол(о) нароженѣа тисеча шестсот двадцат пятого мѣца июна одиннадцатого дѣна.

На урядѣ кгородском в замку его кр. мл. вѣницком и у книг нынешних кгородских вѣницких передо мною, Михаилом Ласком подстаростим судовым кгородским вѣницким, постановившисе очевисто, урожоныи пан Миколаи Копіевскийи, некгды урожоног(о) пѣа Богдана Копіевског(о) сын, стосуючисе до першоє протестациѣ** своєи през слугу своєг(о), урожоног(о) Грегорѣ Гулялницког(о), до книг тѣтошних кгородских вѣницких дѣна двадцат первог(о) мѣца маѣа поданое, жалобливе и з великою скаргою оповедалсе и ускаржал напротиво урожоному его мл. пѣу Александрови Песочинскому, учинку нижеменованог(о) принципала, и иишим помочником его, которим имена и прозвиска оному лепѣи сут ведомые, о то, иж помененыє пан Песочинскийи, принципал, не помнечи ничог(о) на срокгост права посполитог(о), которие о наездниках дому шляхецког(о) досыт достаточне єст описано и обостроно, и овшем оноє зневажаючи, приспособиєши себе и зобравши немалую купу людеи розмаитое нации, волоског(о), сербског(о) и татарског(о) народу, на згубу и кров людскую хтивых, а при тых - слуг своих рукодачных, то єст Миколаѣ Лютостанског(о), Александра Вроновског(о), Стефана Лукомског(о), Марцина Воропаиског(о), Станислава Черног(о), Бернарда Кгромадского, Мацеѣа Кгостковског(о), Јана Селецког(о), Константог(о) Сербиновског(о) и ииших вѣлю, о которих именах и прозвисках до тог(о) часу доведатисе єще не мogle, прибравши будников и ииших помочников до двохсот члѣвка, которим имена и прозвиска оному сут лепѣи ведомые и знаємые, року теперешнег(о) тисеча шестсот двадцат пятог(о), вночи межи семнадцатым а осмнадцатым дѣєм мѣца маѣа тых-то наездников и помочников своих, арматою и стрѣлбою, до вышны належачою, добре опатривши, на дом и замочок жалуючог(о) при

* У подальшому курсивом позначені виносні літери, круглими дужками - пропущені літери, квадратними дужками - пошкоджені місця.

** Пояснення юридичних та інших тогочасних термінів, що вживаються в даних документах, можна знайти, наприклад, у відповідних покажчиках книг: Торгівля на Україні XIV - середина XVII століття... - С. 357-370; Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). - К., 1991. - С. 325-336.

месте(ч)ку Куничим, ѿчизны жалуючог(о) власное, наслал. Которие наездники, на то субъординованые за волею, росказанем и посланем помененог(о) принципала, ег(о) мл. пѣна Песочинског(о), под замочок помененыи куничкии жалуючог(о) власныи, в котором сам на тот час, з Люблина килка дѣии перед тым приехавши, был и там, яко в дому своем власным, правом и покоем посполитым убезпечоныи, на тот час еще спал, тихо, з арматою подшедши, другие на конях подехавши, ѿдни през пали потиху в замочок вкинувшисе, ѿкрик заразом учинивши, ѿгниг(о) тую стрелбу выпускати почали, а другие паркань и пали подрубавши и престе себе дѣрами починивши, в замочок помененыи вдерлисе и вьвошли. А кгда жалуючии, не ведаючи, с комт бы таа тривога урсла, // ѿкном голову высадивши, поизрал, там ѿдин з них, заразом хотечи его забити, ѿбухомъ сокиркою, которую зовут балтою, в правыи рог головы ударил и барзо шкодливе, аж се кост угнула, ранил. Ѿт которого разу и ударенна до то[го] часу еще ку себе прийти не может и к великом небезпеченстве здорovia своего есть. А кгда юж так ѿд того разу земдленыи падль на землю и праве, яко умерлыи лежал, допѣро ж всѣ рожным оружем, шабломи, ѿбухами, кими, чим хто моглъ и хотел, жалуючог(о) били и мордовали, раны и разы синие, толчныи и кривавые позадавали и праве за умерлого на землю ѿложили. Другие за се челнад жалуючог(о), котораа на тот час, яко [...], кгда в небезпеченстве припадку, в малоу личбе будучаю, при нем спала, гонити и бити почали, колодники до комор поштбиали, двери повырубовали, полупали и речии барзо мног(о) с комор, яко шаты блаватные, срѣбро, ложки, чарки, готовые гроши, реестра и квиты, так ѿд Гаврата, купца и мещанини кданског(о), и инших кредиторов, церокграфы розные, ѿцова еще жалуючог(о) даные и належачие, побрали, поша[r]пали и межи собою порозделнали. Що кгда юж все зробили и, розумеючи, же юж добре, на що были субординованые, справили, самог(о) толко жалуючог(о), абы не, яко до себе пришедши, им не ушедль, звязавши и вартоу добре ѿпатривши, такъ збитог(о) и праве на полы умарлого до пивници там же, в том замочку будучоу, вепхнели. Ач али се за лу[...] удали, ажъ за ласкою и ѿпатрностю Пѣна Бога свемогучог(о)* и за данем знат челнадника, котории с там тое бурды якос ушедъль, из рук их се вымкнул, подданые жалуючог(о), мещане куничкии, на ратунок жалуючому, яко пѣу своему, розумеючи и того розуменна будучи, же ѿпришчки**, албо розбоиники, на замочок ударили и пѣна ихъ забии, прибыли. Там же з рук ихъ жалуючог(о), юж смерти, бо его мели стинати, близког(о), так, яко се вышеи написало, збитого и ѿкрутне

* Описка, замість "всемогучог(о)".

** Фраза "же ѿпришчки" написана двічі підряд.

змордовано(о), земдлено(о) и на полы южъ правѣ умерло(о), выдарли и отгромили. А при том наездников трох поимали, которых поменены жалуючи урядови тутощнему, яко на свежим учинку, при наезде дому своє(о) шляхецко(о) поиманы, до кгороду и замку вѣничко(о) при очевистои бытности урожоно(о) пѣна Александра Жиравско(о)*, подстаростего провентово(о) замку вѣничко(о), при возных двох енералах воеводствъ Киевско(о), Волынско(о) и Браславско(о) шляхетных Андрею Медведскомъ // и Андрею Рошковском, которие не поутекали, презентова и ѿ справедливост таковую, яко с права на таковым зброднюв приходит, жадал и просил, до везеня замково(о) тутушнег(о) отдал, з нихъ финальное екекуции просил, и кони трое розное шерсти, там же при том наезде zostалыхъ презентова.

А такъ на, вриад, помененых вязнюв вглас урядовне ихъ пытал, што бы за причина наажду их была и што бы за люде были, абы поведили. Еден се звал Воицехом Закревским, шляхтичом себе быт з воеводства и повету Сендомирско(о) менова, сумненем и присягою завязаны будучи, поведил, ижъ: "Перед тым шляхтье и пѣну Славинскому Балцерови, слуге зошло(о) его мл. пѣна Валенто(о) Калинско(о), старосты браславско(о), в тутощнем воеводстве, в Крищинцах** слуговал, урядником бывал. Тепер, подупадши, будником в будах его мл. пѣна Александра Песочинско(о), противко маєтности пѣна Копиевско(о) Козѣх Хрибтув, на кгрунте куничком стоачих***, был, попелы з ыншими будниками робил. А кгда ег(о) мл. пан Песочинский в будах был, росказал нам усѣмъ будником, абы-с мы, кгда люде пришлет, што роскажут, во всем послушни были, нагороду нам обещаючи. Прислал теды его^{4*} мл. пан Песочинский слуг своих старших и з ними татаров, кони всѣхъ килкадесат межи ними, и тых всѣх, в протестации менованыхъ. А придал их еще двох, же певне знает, иж Садовский, Петровский з ними был, до них до буд вночи з соботы на неделю святечную тые росказати слуги старшие пѣна Песочинско(о), же сут посланы от его мл. пѣна Песочинско(о), абы, на Куничое наехавши, Копиевско(о) поимали и забили. И нам всѣмъ, будником заразом, ночью нас повнада спячих застали, з собою насъ

* У подимному реестрі Брацлавського воеводства 1629 р. О.Жиравський вказується як власник с.Кунки (тепер у Гайсинському р-ні Вінницької обл.) (АЮЗР. - Ч.VII. - Т. II. - С. 403).

** Крищинці - село на р.Іцка, лівій притоці Сільниці (див: *Jab³onowski A.* Op. cit. - S. 727; АЮЗР. - Ч.VII. - Т. II. - С. 404; Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. - С. 134-135). Тепер у Тульчинському р-ні Вінницької обл.

*** Літера "х" виправлена з "н".

^{4*} Слово правлене.

побрали и не доверали нам, шаблонами, чеканами, обухами с тылу до полюв нас гнали, з оружьемъ ити казали. И пришли перед свѣтанем, через пали перекинувшисе, ѿдны по-татарску: "Гала! Гала!" волаючи, а другие: "Бии! Бии!" мовячи, в окна стрелнат почали, ѿкна высекли, двери vyrубали, пѣна Копиевског(о) толко самовторого в ызбе с челадником застали, били, звязали, в вязеню держали и забити его мели. И в том мещане куніцкиє и Козѣх Хрибтов, ведомост ѿ томъ взнавъши*, же пѣна ихъ поимали, скоро ден скупившисе, албо до кupy зобравшисе, громадою под замочок пришли, пытаючи, що-х мы за люде, абы вѣдали, а ѿ пѣна - жебы им вернено, просили. На що поведил нашъ люд, замочок ѿпановавши, ижъ: "Пан вашъ кривды не маєт, седит соби, янъ** пан, не выдамо его вам". А ѿни, громада, повѣдили: "Бы-сте его забите мел[и], теды и тѣла его у вас доставати будѣм". И так, кинувшисе, добывали нас, // немало люднз с обудву сторон легло, и мы добре боронили им взяти замочку. Ъ себе самог(о) килка пострелов", - поведал. "Ќжнакъ*** хлопы добыли пѣна своег(о) и конии щос ѿтгромили много, и татаров двох поимали, другие повтекали, и невѣмъ, где се подели."

Другие два татарове с-подъ Любару, Янча з Андреяшовки, а Юсупъ с Коваленокъ^{4*}, поведили, иж пан Жаславский пѣом ихъ ро-сказал, абы пѣну Песочинскому на помоч шли. И такъ их выправлено конии тринадцат до пѣна Песочинског(о), до Литини^{5*}. "З Лѣтнини пошедши, ночовали першую ноч в селе, две мили ѿд Лити[ни] [...] под лесом, мосток перезахавши на гору под лѣс, корчма у мосту и колода, що в нюю сажают, перед корчмою. С того села пошедши, у трох миллахъ в полю попасовали^{6*}. Попасши цилыи ден и ноч, не ѿтпочиваючи, шли. До буд першеи пѣна Песочинског(о) пришли. Будников взавши, под замочок Куничии пѣна Копиевског(о) пришли, кони под лѣс пустили, а пехотою всѣ през поле, в замочок пред свѣтанем вкинувшисе^{7*}, пѣна Копиевског(о) самовторог(о) в ызбе добыли, звезали, брали, що хотели, пѣна Копиевског(о) забити мели. А то все з росказана и послана пѣна Александра Песочинског(о) чинили. А если бы-

* Літера "ъ" виправлена з нерозбірливої букви.

** Очевидно має бути "якъ".

*** Помилка писаря, має бути: "Ќднакъ".

^{4*} Нині Андріяшівка і Коваленки - села відповідно в Любарському і Бердичівському р-нах Житомирської обл.

^{5*} Літин - містечко на р. Згар. На той час королівська держава (див.: *Jabonowski A. Op. cit. - S. 539; АЮЗР. - Ч. VII. - Т. II. - С. 397, 540; Труды Подольского Епархиального историко-статистического комитета. - С. 569-570*). Тепер районний центр Вінницької обл.

^{6*} Далі йшла літера, яку закреслено.

^{7*} Літера "к" виправлена з букви "н".

мы п̄на Копиєвског(о) забили, мел нам нагородити. Потомъ месчане, хлопы, збунтовавшисе, нас в замочку добыли, п̄на Копиєвского от-громили, нас, татаров, двою поимали, а одиннадцат конии татаров и иншиє слуги утекли."

А иж жадног(о) колежки своєг(о) на тот час суду кгродског(о) вѣн[и]ц[ког(о)] мѣти при себе не могу, ѡтложили-м тую справу на и-шии час. А вязнен[є] по]мененых до секвестру и везєна замкочо принавши, за стражою [п̄на] Копиєвског(о) и даванєм живности ѡным през п̄на Копиєвского, до учи[нєна] екъзекуции над ними, в кгродє оставилє-мъ*. Ѡднак конфєсата их [...]до добровольнє до книг сунт записани.

А навод тог(о) всег(о) ставил тут ж[а]лующи возныхъ, вышеи менованых, урядови нинєшнему добре знаємых и шляхту**, п̄на Петра Малицког(о) а п̄на Юана Мыткевича, сторону. Коториє с при-дани моєг(о) урядовог(о) за прозбою и писанємъ поменєног(о) жалующог(о): "Были, - поведали, - на справе и потребе д̄на двадцат четвєртог(о) мѣца маѣ в року теперєшнем в замочку жалующог(о) при Куничом, гдє на тѣлє поменєног(о) жалующого Копѣвског(о) снат ѡбухом ударєныи в лобъ над правым ѡком барзо шкодливыи, аж се кост угнула. А всюды // по плєчахъ раны кривавыє, синиє, тлучоныє, рѹки у запяста ѡт вязанна синиє, спѹхлыє. Потом видили и ѡглядали в замочку Куничкомъ шляхєтныхъ Ивана Василєвског(о), в голову з ручници пострєленог(о) и на смєртъ забитог(о), Ивана Литнєвског(о), также з ручнице на смєртъ забитог(о), Ивана, воита козинског(о), при самом п̄нѹ ночующого, през ѡбадва боки з ручници пострєленог(о), барзо скоралог(о), Бог вєдаєт, єсли жив бѹдєт, п̄на Ивана Лѣтнєвского, другого, скруз през стєгна з ручници пострєленого, на здоровю вонтпливог(о), п̄на Конона Тимѣанског(о), през ѡбєдвє ноги з ручници пострєленог(о), у Василя Свєтличєнка три палци лѣвое рѹки ѡтстрєлѣных. До тог(о) там жє нами, возными, и шляхтою ѡсведчо-но, ижє разы ѡт кул и пострєлы в стинах, паркан вырубѣныи, замочок вырубѣныи и ѡт порохов спалєныи, стѣны пороскиданє и правє, ѣко ѡт приѣтелѣ*** Крижа Свѣтог(о), сплondreванє и спустошоноє. Федора Козака на смєрт спалєног(о), у Валєриѣана^{4*} Пѣюронков-ског(о), голову и губѹ, и тѣло по нимъ аж до кости ѡпалєноє, смєртєлног(о), у Томаша Андѣжулы ѡчи и губѹ, рѹки и ноги, Ма-тиѣаша Добоша, всег(о) спалєног(о), у Васиѣана правую рѹку и ногу лєвую спалєны, у Лєска Дворника рѹки ѡпалєныє видили и ѡглядали.

* Літера "є" виправлена з букви "и".

** Пєсля цього щє раз иде: "и шляхтѹ".

*** Очевидно мало бути: "неприѣтелѣ".

^{4*} Літера "л" виправлена з букви "р".

Ото все през помененыхъ наездников, през преречоног(о) п̄на Песочинског(о) насланных и субординованыхъ, починеное быт, нам[и], возными, и шляхтою ѡсведчал. Кони теж прерентованые жалуючи п̄нн Копиевскийи знову з уряду при нас вырұчил. А мы, возные, при чом есмо были, што слышали и видели, так в замочку Кунницком, яко и тут, в замку В̄нницком, при сованю помененых наездников, правдиве сознаваем.”

Яко ж и на, вриад, сам разы* у п̄на Копиевског(о), вышеи менованые, видиле-м, ѡ што все п̄нн Копиевскийи ѡ то все с помененым п̄ном Песочинским, яко принципалом, и преречеными помоч(ни)ками, ѡд нег(о) на то суб̄ординоваными и послаными, правом чинити и поступити ѡферовалсе, просячи, абы таа ег(о) протестация з сознанием возных была до книг записана. Што на, вриад, принявши, до книг записати казал, и ест записано, с которых и тот выпис ест выдан.

Писан в замку В̄нницком, тра.**

Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України у Львові. - Відділ рукописів. - Колекція Оссолінських. - Од. зб. II 4058. - Арк. 117-117зв., 116-116зв, 118.

Документ супроводжується різночасними регестами:

1. Protestos falszywa kopionis; 2. Paena talion(is) o to na nim otrzymana u czci go za to odsadzono; 3. Protestacya od p. Kopiiewskiego naprzeciwką p. Alexandrowi Piasoczynskiemu o gwałtowne naiechanie na zameczek Kuniczynski. Datt(um) ut supra w grodzie winnickim woiew(odztwa) Braslaw(skiego). (Арк. 118зв.)

№ 2

1630 р., квітня 16. Вінниця. - Заява уланівського старости Олександра Пісочинського про його непричетність до нападу на маєтність Миколая Копієвського Куниче і вимогу відшкодування збитків за судову тяганину

[ІА], Александер Пясечинский, староста улановский, ротмистр его кр. мл., ѡдступивш[и] в]ое[вод]цтва, повету и юриздиции, собе належачих***, а под теразнеиши уряд, шчо се тичет з[...]аня того себе самого, добра и потомки свои доброволне поддаючи, тимъ листомъ и записом вливковим кождому, кому бы ѡ томъ ведати належало, ѡзнаимую и доброволне ѡзнаваю, иж:

* Над цим словом була виносна літера, яку закреслено.

** Мана ргоріа (лат. - власноручно).

*** Виправлено зі слова "належачоє".

ѡ всего пра[ва], декретов трибуналских, процесов и постулков правних, на яком колвек столню будучих [и на] яком колвекъ суде и ураде, земскомъ, кгроцкомъ, трибуналскомъ, ѡтриманих, апелац[ии], позвов, припозвовъ, листу уважчого, ексекуциѡ отправленое, ремисиси, ѡд суду земского вѣни[цкого] виданое, протестации, реллации и огуломъ всехъ терминовъ правныхъ в справе оригиналите[r] през Миколаѡ Копѣевского, мнѣ взглядомъ якобыи наслана на маестность Куничег(о) и замочк[у], при Куничимъ будучиѡ, и зранене челяди, и побране рухомих речей и инних вѣоленцы[и до] кгороду вѣницкого интентованое, а [т]ого [...]разъ апеллацию на тр[и]б[уна]л гол[о]в[ни]и [лю]белскии на консервати, в року тисеча шестсот двадцатъ осмомъ виточониѡ. На ко[то]рихъ консерватахъ в року тим же судъ головниѡ трибуналскии на помененомъ Миколаѡу Копи[ев]скимъ за невѣинное полызане и попиране тоѡ справи по рознихъ судахъ мнѣ пенамъ тали[ѡ]нис*, то естѡ двесте гривень, седене у вежи и взглядомъ шкодъ, за тимъ походячихъ, десетъ тисечей золотихъ полскихъ присудилъ, ѡ чомъ тотъ декретъ трибуналскии ширеѡ ѡпеваѡт. Ъз[я]вши достатечную сатисфа[к]цию и уищчене того всего, урожоному пану Миколаѡу Л[у]тостанскому и потомкомъ его зступаю и на ѡсобу его влеваю и вкладаю**, даючи ему моцъ помененихъ двохсотъ гривень и шкодъ десети тисечей золотихъ на добрахъ и ѡсобе, вишъ в[и]ражоного Миколаѡа Копиевского, albo на тимъ, на кимъ з права належати будетъ, правне доходити справи тоѡ поперати и до skutку належного приводити, гривни и таксу, присуженую за шкоди, поднести, с поднесеное квѣтовати, процесъ, позви, ексекуцию кончити, позивати, правомъ патрати и ведлукъ уподобаня своего у тоѡ справе поступова[ти] того запису моего влевкового. Коториѡ для болшеѡ ваги рукою своею под[писати] рачи[л] и пѣчатю моею запечатале-мъ, и ихъ мл. пановъ приятель з именъ и прозвискъ, нижеѡ вираженихъ, ѡчевисте просилемъ, аби руками своими подписали и печати приложили.

Писанъ у Вѣници мѡда априля шестнадцатого, року тисеча шестсотъ тридцатого.

Три печатки***. Alexander Piaseczynsky, star(osta) vianowsky, ręką swą. Ustnie proszony pieczetarz Grzegurz Jawnowicky, reko swą. Jan Czycrekwyczky, vstnie proszony. //

* Від лат. - штраф винагородою.

** Слово правлене.

*** Всі три печатки однакові, прикладені підряд на вирізаному з трьох сторін і відгорнутому вгору клаптеві аркуша розміром 4x10,4 см. При цьому найчіткішим є лише лівий відбиток, два інших - майже сліпі. Печатка являє собою вертикально видовжений овал з кільцевим написом: "ALEXANDER PIASECZYNSKY" (літери кінцева У і початкова А розділені рівностороннім хрестиком на вершині кільця). Зсередини кільце обрамлене овальним листя-

Року *ахл* мѣа априля *кд* дѣна за при[з]нанє[мъ] Александра Пссочинского принял М.Ласко, подстаростии. Вписан и кор., тр.

Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України у Львові. - Відділ рукописів. - Колекція Оссолінських. - Од. зб. II 4059. - Арк. 120-120зв. Засвідчена копія.

Різночасні регести: 1. A(nno) 1630, d(ie) 16 aprilis. Zeznanie JP Alexandra Piasoczynskiego o grabowanie mobilium na 10000, za którą JP Kopyows-komu nakazana merzy restytucya tych 10000 y wezy (?) puł roku. Grdiowiow na te com-nate nie potrzebny; 2. Copena procesu JM panu Lutostanskiemu na Kapijowskim przesiedzionego; 3. Alexander Piasoczynsky, sta(rosta) ulanow(ski), przewadzionego procesu w sądzie głównym na Kapijowskim za zrobiony zarzut grabiezy. Ceduce dnia 16 apr(ilis) 1630. (Арк. 120зв.)

ним віночком, що оточує стрілку з двома поперечними перетинками, розташовану вздовж вертикальної осі відбитка.

КІЛЬКА ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА XVII - ПОЧАТКУ XVIII ст.

Під час праці у польських архівах у 1991 р. нами зокрема були опрацьовані матеріали Татарського відділу фонду "Архів коронний у Варшаві" (далі - АКВ) та фонду "Архів Радзивилів" Архіву головного актів давніх у Варшаві (далі - АГАД). Даний архів є одним з трьох найбільших у світі зібрань джерел до історії Кримського ханства поруч з архівами Москви (насамперед Російський державний архів давніх актів - далі РДАДА) та Стамбула, а до того ж майже не використаним українськими дослідниками. Сподіваємося, що нинішня публікація 17 документів, з яких 15 подані тільки у вигляді стислих реєстрів, буде сприяти розширенню джерельної бази досліджень вітчизняних науковців, активнішому пошуку документів до історії українсько-кримсько-польських взаємин.

Дана публікація відкривається звітом-щоденником польського посла до Криму Криштофа Крансовського (Краушовського), в якому охоплюються події 21 травня-4 липня 1623 р. і який був адресований керівникові посольства Речі Посполитої до Османської імперії Криштофу Збаразькому, конюшому коронному¹. Крансовський перебував тоді у столиці Кримського ханства і був обізнаний з усіма важливими подіями політичного життя. Він опинився у ханстві ще за панування Джанібег-Гірея III (1610-1623, 1627-1635). Але у травні 1623 р. у Криму відбувся переворот і до влади прийшов син хана - Саламат-Гірея I - Магомед-Гірей III (1610, 1623-1627), правою рукою якого був його брат, знаменитий калга-султан Шагін-Гірей, прихильник українсько-кримського союзу. Джанібег-Гірей мусив тікати разом зі своїм молодшим братом Девлет-Гіреем, калгою-султаном.

Зазначимо, що зміна володарів Криму не сприяла успішному завершенню посольства Крансовського й останній мусив повертатися до Польщі². Реляція цього посла свого часу друкована, хоч і не за найкращим списком³. Тут подаємо текст звіту-щоденника Крансовського, який проливає світло на невідомі раніше обставини державного перевороту у ханстві, а також інформує про напад буджацької, ногайської орди на чолі з мурзою Кантемиром (помер у

¹ Детально про хід своєї місії до Порти розповідає сам Збаразький у реляції, адресованій королеві Сигизмунду III та урядові Речі Посполитої: Османская империя в первой четверти XVII века. - Москва, 1984. - С. 102-148.

² *Baranowski B.* Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. - Łódź, 1948. - S. 24.

³ Жерела до історії України-Руси. Т. VIII // Матеріали до історії української козаччини. - Львів, 1908. - Т. 1. - № 174. Див. також: *Baranowski B.* Op. cit. - S. 24.

1637 р.) на Західну Україну. Як встановлено дослідником М.Горном, орда тоді вчинила два потужних напади підряд: спочатку вона перейшла 26 травня 1623 р. кордон коло Снятина, дійшла до Стрия і до Болехова. У другій половині червня вона дійшла до Самбора й Медики, а звідти розпустила загоны на захід і північ, спустошивши Перемиську, Белзьку, Сяноцьку, Сандомирську, Холмську землі⁴. Одночасно Крансовський повідомляє деякі подробиці морських походів запорізького козацтва на Чорне море влітку 1623 р., коли було завдано ударів по Стамбулу, Трапезунду, Кафі й інших великих містах Порти та Кримського ханства. Певною мірою звіт Крансовського доповнюється анонімним листом з Криму, писаного, очевидно, у 1627 р. Там йдеться про напад козаків на Перекоп, про спроби Швеції встановити союз із Кримським ханством (док. № 3).

Друга, головна група документів стосується подій початку 60-х рр. XVIII ст. Її відкриває достатньо рідкісний різновид документів - протокольний запис переговорів дипломата Речі Посполитої, ймовірно, Владислава Генрика Шмелінга (помер 1676 р.) з перекопським Карачбеєм. Сам Шмелінг мав посаду старости орленського й венденського хорунжого (з 1657), пізніше (з 10.X.1657 р.) - хорунжого надвального коронного, ще пізніше - підконюшого коронного (1668), конюшого коронного (1669), старости велюньського, больницького й губського. Збереглася й дипломатична інструкція, дана Шмелінгові, уривок з якої наводиться далі (док. № 4). Протокольний запис вівся, очевидно, секретарем посольства і був адресований, мабуть, Миколі Пражмовському, канцлерові великому коронному у 1658-1673 рр. Цей документ розкриває наміри польської дипломатії розірвати українсько-кримський союз, Карач-бей відповідав прихильно на дані пропозиції, оскільки в умовах, коли Україна була приєднана до Московської держави на основі Переяславського договору 1659 р., ханству дуже залежало на ліквідації українсько-московської ліги.

Всі інші джерела, подані в регестах, висвітлюють насамперед діяльність відомого ватажка Івана Сірка (1663-1664 рр.), спрямовану проти Кримського ханства, а також воєнні дії в Україні 1664 р. Зазначимо, що в деяких документах згадується про події, що відбувалися у серці козацьких земель - Запорізькій Січі, у Кодак (нині - Дніпропетровськ), у Посамар'ї. Розвиваючи даний сюжет, ми включили до публікації регест документа пізнішого часу (док. № 17), де всупереч звичним уявленням, доводиться, що після зруйнування у 1711 р. фортеці Кодак (Старий Кодак) тут завдяки запорожцям продовжувало існувати велике поселення.

⁴ *Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. - Warszawa, 1962. - T. VIII. - Cz. 1. - S. 41-42.*

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1623, травня 21 - липня 4. - Звіт-щоденник про події у Криму, писаний польським дипломатом Крансовським і адресований Криштофу Збараському, керівникові посольства Речі Посполитої до Туреччини 1622-1623 pp.

Diariusz znacznych przypadków w Krymie 1623 od p. Kransowskiego, który jest w ordzie zatrzymany, do kscia je^o m. pana koniuszeo pisany Die 21 Mai. Sromotnie z obelżą wielką z zatem swoim Dzianibek Gierai, chan do tego czasu krymski; Dewlet Gieraj, soltan galga, z bracią swoją, tilko w kilkudziesiąt koni z swojemi radami z Krymu zjechał, żony, dzieci, stada, skarby, więźni, mało nie wszystkie, odbierał, bitwy żadnej z nowen chanem nie smiejąc zwodzić. I tak bywa z bohatira tchórz, gdy kupy przy sobie nie ma.

Dnia 10 Juni. Interregni w Krymie. I w tim zamieszanu tatarowie do Rusi, a kozaci też na morze poszli. Tak to notorim, że pierwej kozaci na morze poszli, w ten że czas biło do Krymu potrzeba, ałe bić, nie drażnić.

Dnia 16 Juni. Mechmet Gierej chan, na państwo najechawszy, do Stambułu, do sultana Mustaffy, posłał, obmawiając się, iż bez woli i w niebytności jego tatarowie na Ruś poszli, w tim Kantemira iz jego bracia winując i ukazując, że to jego factia sprawiła.

Die 20 Jun. Czajek czternaście, okręt, na którym z Stambułu chanowi rzeczy prowadzono, podkawszy się z kozaki, ledwo uszedł obronną ręką do Bałakła.

Die 24 Jun. Czausz przyjechał z Carogrodu z mandatem od sultana Mustaffy, rozkazując pod utraceniem chanstwa, aby Cantemira Mansula ze wszystkich pól Białogródzkich zniósł, tego przestrzegał, żeby nie naruszone przymierze belo między kr. je^o m. a cesarzem. Ten mandat na diwanie w stolice czytano publice, a do mnie, jako nowine, po południu przybieżano.

Die 26 Jun. Przyszli do Stambułu, prosząc łaski, Dzianibek Kirej i Dewlet Kirej. Których dobrze przjął i łaskę swą prędko obiecał. Wyjeżdżając z Krymu, wzięli beli zastawników naszych więźniów: p. Ordinca, p. Didińskiego, p. Krupskiego. A w tem czasie do mnie bili uszli, to jest do Kransowskiego, p. Swielicki, p. Zawadzki, p. Czuleński, ale tych, osiadszy stolice, nowy chan ode mnie odebrał i daje ich na okup postanowiony.

Die 3 Jul. Ulanów, murzów chan posłał pod Oczaków na przeprawę tatarską dla odbierania tych więźniów ruskich, wedle zwyczaj, których się jakraz domagam, aby je wrócono, ukazując, że takie niestuczne inkursie są przyczyną rozerwania przymierza poprzysiężonego, uchodząc tedy nieprzyjaźni, trzeba więźniów wrócić.

Die 4 Jul. Tatarów kilka set z czausem tureckim chan Mechmet Hierei posłał zniósć Cantemira z bracią jego i ze wszystkimi tatarami z pól Białogródzkich. Nadzieja w Bogu, że Ukraina będzie bezpieczniejsza, na ostatek, odprawivszy

bairam swoje, też dobra otprawe dać obiecują prima Augusti. Tamże Mechmet chan wpewnia mię, że wojsko otrzymam, wedle żądania kr. j. m. i posły swe posela ze mną z podarkami, a brata swego Sathen Kiereja, soltan-galgi, spodziewa się prędko z Persii, któri do tych że pact należał.

АГАД. - Архів Радзивилів. - Від. II. - № 881 (Копія). Виділені у тексті слова належать не авторові щоденника, а копіїсту, і були у тексті взяті у дужки.

№ 2

1661, травня 25. - Перекоп. - Запис переговорів між дипломатом Речі Посполитої та Карач-беєм щодо відносин Криму з Україною

Diskurs Karacz beja perekopskiego z poslem króla J. mci do hana krymskiego. W Perekopie d. 25 maj Anno 1661.

Напрзёд dowiadowiałem się, jakim przyjacielem zostaje, tam zaraz powiedział mu, że cie udają, jakobyś miał bunt do niepokoju z kozakami wszynać przeciwko krolu j. mci i Rzeptej, tudzież i przeciwko hanowi j. mc., ponieważ spólną szablą król j. mśc i han starał się i stara, aby tak dla naszego uspokojenia, jako i waszego bezpieczeństwa, kozacy wiernymi poddanymi zostawali. Wszak, wiesz ty dobrze, jako wiele krwi się wylalo z oby stron, niż do tego przyszło, a teraz znowu by miało bydź jakie zamieszanie, przez ciebie. Nie trzeba sobie tego życzyć, aby już więcej głowę kozacy podnieśli, ani też sobie po nich żadnej przyjaźni nie obiecujcie, by z wami sto lat byli, wygodziwszy sobie i wy, nie tilko w Krymie, ale i cesarz w Konstantynopolu nie wysiedzi się, a to i teraz żadnego sposobu nie masz, aby ich od Moskwy oderwać, a wszystko co wy żeście im grzbiety trzymali i teraz jeszcze niektórzy są, co im życzą, aby udzielnie zostawali i ty sam; ale na czyje głowy uważacie, kiedy im wcześniej nie zabieźycie, do jakiego końca przychodzi, a kiedybyście to byli uczynili, bylo by dobrze dawno, kiedy my o ten naród nie dbamy, co nam potrzebnej i dla obrony, ale kiedy ma nas (?) zawsze wadzić z pozostroinnemi pany i wami, lepiej, że nie będą ludzmi wojennymi, ale chłopcy za pługiem; lubośmy się przed tym o to urażali, kiedy wasze zagony onym wybierali, bo to naród nie wybrany, ani wybity wyplewiego (?) trudno, kiedy już teraz po tak wielkich przysięgach quidem czynią się nam przyjaznemi, a Moskwy już nie odlaczy a nie oderwie.

Na to odpowiedział. Już nie może bydź, jeno ich szablą rozłanczyć potrzeba, bo i my widzimy to, że są zdrajcy, trzeba bylo dawniej, jednak nie ucichło to. To też powiedział, że ja, nie daj Boże, abym miał muzykum, chłopum sprzyjac, anizeli królowi j. mci. Dla czego mam chłopca obserwowac więcej, anizeli wielkich bojar, panów szlachte, z któremi jest co do mówienia i do czynienia sprawy państw monarchiej i polozyć na kim jest głowę; insza bylo przed tym, kiedyśmy byli nieprzyjaciele, ale i w te czasy jam zawsze solietował Wychowskiego do posłuzne-

ństwa królowi j. mci, perswaduując mu, żeby kozaków przycisnął do tego, a sam muzykom, żeby nie był hetmanem, bo chłopum nie długo za płuchem przyjdzie chodzić, a ty sam będziesz za niedobrego zawsze poczytany. Alem oraz na to odpowiedział, że król j. mc. zawsze znał zgorliwy twój affekt i teraz temu nie wierzą, dla tego zlecił mi to szczerze, abyś, powiedział bądź za tedy zyczliwy królowi j. mc. dla łaski j. k. m. Bo kiedy przyjdzie uważać, jako szpetna każdemu takiemu, kiedy kto jeszcze jest tak wielkim wodzem i wojewodą perekopskim, jako ty, że lepiej to rozumieć co chan j. mci sołtanowie, panowie i wszytek Krym jedno rozumiej i żyć królowi j. mc., aniżeli muzykom, codziennym waszym nieżyczliwym, który na was zawsze czyhają, byle tylko mogli nad wami gure (wziąć), którzy codziennie was infestują i niedawno pozabierali wasze żony, dzieci. I znowu gotuje się co godzina Sirko, jakoby powiadają, in N 8000 tysiecy i tak tego długo będzie, że nigdy odpoczynku nie będziecie mieli i potem, co większego może nastąpić na was przez ten naród wielki jednej wiary w roznych państwach, który się zawsze na was (wojnę) znoszą skąd ią zaciąć.

Powiedział także: My to wszystko uważamy i mamy to na pamięci, tylko wy z nami bądźcie bracia i dobrimi przyjaciółmi, tedy za Bożą pomocą wszendy będzie dobra robota. Odpowiedziałem, że wy o nas nie wątpcie, że dotrzemy i do skączenia świata, jeżeli przyczyny nie dacie. My monarchiej panowie w pokoju sobie życzymy z każdym żyć, hiba inaczej nie może być, toć ma się my się bronić. A naród nas zdierstwa i rapiery nigdy nie żył i nie chce żyć, jako teraz kozacy, którzy pełni są dostatków takich, jakich pod słońcem świata monachi bogatszego nie masz i nie chce się im, aby tak zostawili, jako przed tym, ale panować i dla tego tak długo factie czynić będą i czynią. Abyście zmocnili i dopiero nam ciężkimi będą, gdyby wcześniej nie zabieźemy temu, że ich do pierwszego porządku wprowadzić koniecznie trzeba. Przysięgał się na Boga żywego, że ja do kozaków ani pisze, ani posłów posyłam, czy to moja rzecz do chłopów, muzyków posłańcy pisać, już i ludzi nie mają i Chmielnicki, prostak, nic nie rozumie i starszyna pomieszana u nich, nie masz z kim radzić. A choćby i była, to już czas chłop chłopem niech będzie, a pp. - pany; a z Moskwą - wojna, a dokazawszy i zemste wzięwszy nad niemi z Bożej pomocy, niechaj się każdy sobą cieszy, jeżeli szczerze jako to teraz wspomniał.

АГАД - АКВ. - Відділ Татарський. - № 278 (Копія).

№ 3

1627 (?). - Лист аноніма до невідомого кореспондента
з Кримського ханства

Козаки взяли підстаросту з Перекопу з замку Аор і віддали до короля. Цей підстароста був утік до німецького короля-шведа. Німецький король випустив його, давши лист до великого хана і до Шагін-Гірея через Московську землю. Пише в цих листах і прися-

гається, прагнучи, аби ми тримали їхню сторону і на їх боці воювали. Він обіцяє, що коли стане польським королем, то дасть данини втричі і навіть більше, ніж нам раніше давали, тільки щоб і ми зараз тут з цієї сторони воювали...” Далі йдеться про Стефана Хмелецького, котрий розбив татар Нурадин-султана. Він же, “німецький король”, ймовірно претендент на польську корону герцог Карл Зюдерманландський, вимагає, щоб “козаків розгромили, аби і одна чайка не пустилася Дніпром, на границі нашої від кам’яного мосту через (?) Самару, аби ніхто далі не ходив... Я маю під Білгородом (Аккерманом. - Ю.М.) свого війська 60 тисяч, а ще посилаю війська до Криму і до Ногаїв; також до Москви і до Німецького короля дам знати...”

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 460 (Польська копія).

№ 4

1661, січня 24. - Дипломатична інструкція, дана Владиславу Шмелінгові, послові Речі Посполитої до Криму.

Інструкція складається з 11 пунктів. Згадується також про будівництво Кодака для приборкання козаків. Мова йде про те, що козаки не тільки на Кримське ханство, але й на Польщу підняли руку, тому ні Крим, ні Туреччина не повинні допомагати козакам.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 115 (Польська копія).

№ 5

1663, березня 28. - Бахчисарай. - лист кримського хана Магомед-Гірея III до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Прибув посол Стадницький, ми одразу призначили виступ орди проти неприятеля в Україну, але тут прийшла непотішна новина, тому ми мусили змінити план дій. Сірко, вийшовши з Дніпра кількома сотнями кінних, бунтує Україну і вже немало свавільних до нього зібралось. “Кілька разів ми ознайомлювали в.к.м., братові нашому, що треба було промисел военний вчинити над Сірком. Тепер тут інша хитрість його виявилася. Ми хочемо згідно з братньою присягою, щоб ви ці купи свавільні розривали й громили. Ми хочемо власною персоною вирушити за цими ордами, щоб ця сваволя не мала більшого поширення”.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 218 (Польський оригінал).

№ 6

1663, березня 28. - Бахчисарай. - Лист кримського хана Магомед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Зміст лист майже тотожний попередньому документу. Дещо інакше розповідається про дії Сірка: “Оскільки Сірко в кілька сот кінних свавільних, (з) Дніпра вийшовши, увійшов в Україну, бунтуючи поспільство, якого до нього маса горнеться”, то запобігаючи великому поширенню цього неприятеля, ми наказали своїм ордам виступити проти нього. Наприкінці листа є цікаве визнання хана: нам всім дуже не на руку, що пустили таку пожежу в Україну під такий добрий час.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 217 (Польський оригінал).

№ 7

1664, березня 10. - Бахчисарай. - Лист посла Речі Посполитої до Криму Яна Стадницького коронному канцлерові М.Празмовському

“У Дніпрі при Сірку є кілька тисяч свавільних і кілька сот калмиків. Хоче довідатися хан, його милість, що ж вони між собою трактували і послав (людей) за язиком, але ще нема відомості”. На Задніпров'ю діють татарські чати: одні з Криму виходять, другі приходять. Хан наказав дочучати тим містам, котрі ще не прийшли до послушенства. Крим охороняє Кайтас-ага з 10 тисячами війська, котрого я застав у Перекопі. Татарське військо піде на допомогу Речі Посполитій, якщо не буде калмиків або козаків. протягом 15 днів. Ширим-бея послали до Білгорода за ордою. Він уже пішов туди, перейшов Буг, йде до Інгулу.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 215. (Польський оригінал).

№ 8

1664, березня 28. - Бахчисарай. - Лист кримського хана Магомед-Гірея IV до коронного канцлера Речі Посполитої М.Празмовського

Призначили були ми значні орди для походу, але прийшла неприємна новина. Ми наказали цим ордам на чолі з Ширим-беєм виступити в Україну, бо “Сірко, в Україну увійшовши, бунтує. Як чуємо, до нього горнеться маса свавільних”. Запобігаючи цій пожежі, наказали ми цьому призначеному війську їхні купи розпорозувати і громити. Якщо буде потреба, то я і сам піду в Україну. Я раніше писав в.м. про цю сваволю, що знаходиться біля Дніпра; “звідти бунти починаються”. Ви не послухали мене тоді, а тепер виникла ще більша шкода.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 220 (Польська оригінал).

№ 9

1664, квітня 1. - Бахчисарай. - Лист кримського хана Магомед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Прибув до нас ваш посол Стадницький. Тоді готувалися відправити орди в похід, але прийшла скоро звістка, що шляхи важкі, а Україна збунтувалася й орди, котрі мали ми послати до в.м., мушили з Ширим-беєм відправити в Україну для розгрому тої сваволі. Надія в Бозі, що погромить ці свавільні купи.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 222 (Польський оригінал).

№ 10

1664, квітня 6. - Білгород-Дністровський. - Лист Бенглі-Гірея (Менглі-Гірея), ширинського бєя до короля Речі Посполитої Яна Казимира

“Я, тут залишаючись в Білгороді, між ордами ногайськими; ми взяли відомість, що Сірко, вийшовши з Дніпра в кілька сот кінних, увійшов в Україну бунтувати і, як чуємо, до нього маса горнеться”. Хан послав мене з ордами ногайськими, частково з білгородською та кримською, щоб ці купи, де б їх не знайшов, громив і розпоршував, щоб не розгорілася в Україні більша пожежа. Хан теж піде в Україну.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 221 (Польський оригінал).

№ 11

1664, травня 6. - Бахчисарай. - Лист кримського хана Магомед-Гірея IV до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Мова йде про польсько-кримські відносини, згадується і про кошового отамана Івана Сірка.

“Дуже нам є втішне те, що ми щойно почули, як сваволя задніпрянська разом з Сірком залишається в облозі. Адже ж і ми..., почувши про бунти в Україні, зовсім не затримуючися, для їхнього розгрому послали наперед себе добрі орди з Селім-Гіреем та Ширин-беєм; і ми вже самі, власною персоною, рушилися, щоб ми вже цього літа, дасть пан Бог, що доброго вчинили з неприятелем...”

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 232 (Польський оригінал).

№ 12

1664, травня 6. - Бахчисарай. - Лист великого візира Кримського ханства Кайтас-мурзи до коронного канцлера Речі Посполитої М.Пражмовського

Зміст листа майже тотожний попередньому.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 233 (Польський оригінал).

№ 13

1664, липня 16. - Табір під Ставищами. - Лист Ширин-бея (Менглі-Гірея) до короля Речі Посполитої Яна Казимира

Йдеться про воєнні дії проти українських повстанців на Правобережній Україні. Поляки підійшли з воєводою руським під Чигирин. Йде важка боротьба проти козаків, “бо кожну, вважай, фортецю доводиться діставати штурмом, як (наприклад) Сірка в Умані, (а) Брюховецького в Каневі”.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 239 (Польська копія).

№ 14

1664, липня 16. - Табір під Ставищами. - Лист Селім-Гірея, султана, до коронного канцлера Речі Посполитої М.Пражмовського

Йдеться про ті ж події, що й у попередньому листі, але детальніше. Розповідається про спільні з польськими військами дії руського воєводи Стефана Чарнецького і татарських загонів під Чигирином, Черкасами, Корсунем, бо й там виявилися бунти. Звідти пішли під Канів за Брюховецьким, котрий мав при собі “певну частину московських людей. Сірко ж, його помічник, також (пішов) до Умані (й) закrywся (там). Обидва сидять на згаданих місцях...” Там вони стиснуті під’їздами від нас і п. руського воєводи. Цнотливих підданих в.к.м. дуже мало, “але що живо, (все) перейшло на бік московського царя”. Треба діставати їх (тепер) по містах. Лише Чигирин, Корсунь, Біла Церква, Паволоч стоять на боці й.к.м. “То певно, що України не втримаємо...” Підняв бунт Соблів і дістав від нас за це нагороду...

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 241 (Польський оригінал).

№ 15

1664, жовтня 16. - "З Сурену, нашого замку". - Лист кримського хана Магомед-Гірея IV до Стефана Чарнецького

"Зрозуміли ми все, що ви нам у листі, в.м., пишете, що Кодак мали в своїх руках. Дай Боже, аби й Запоріжжя, з якого походять великі бунти (взяли)...". Тепер бунтівники вийшли на всю Україну...

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 250 (Польська копія).

№ 16

1665, березня 3. - Бахчисарай. - Додаток до Листа Кайтас-аги до коронного канцлера Речі Посполитої М.Празмовського

"Вже була Україна заспокоєна, але вийшовши з цього ж Запоріжжя, Брюховецький, Сірко й Косагов так збунтували Україну, що вона ще залишається при своєму опорі". Автор просить допомогти - загігн у 1000 німців.

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 257 (Польська копія).

№ 17

Між 1711-1733 рр. - Доповнення до дипломатичної інструкції новгородському старості, послові Речі Посполитої до Кримського ханства

Мова йде про "сваволю" запорозьких козаків. Кримський хан відгукнувся на скаргу речі Посполитої й писав, щоб відправити свої війська на кордон. Феті Гірей, орський бей, зайнявся справою полонених козаків, щоб вчинити сатисфакцію Речі Посполитій, а король Речі Посполитої наказав відправити для цього ж подільського стольника п.Гуровського. Посол, згідно з інструкцією, мав скаржитися ханові на запорозьких козаків, бо "нізвідки, тільки з Січі або Гарду, виходить ця сваволя".

Йдеться про мир Речі Посполитої з Османською імперією, котрий запорожці, що перебувають під ханською протекцією, "щоденно порушують". Так, "козаки запорозькі постійно наших власних підданих викочовують (тобто переселяють. - Ю.М.), нині під кошового села ними заселяють; звідти (з Січі. - Ю.М.) посилають (тих), хто знає наш край (Правобережну Україну. - Ю.М.), для тутешніх розбоїв і крадіжок, а тепер Кодак ними (підданими польських панів. - Ю.М.) заселили".

Треба, щоб хан вигнав ці свавільні купи, тим більше, що "хан й.м. може поселяти цих козаків у Самарських полях і так віддалить їх від всіляких вчинків".

АГАД. - АКВ. - Відділ Татарський. - № 49 (Польська копія).

БАЧИНСЬКИЙ А.Д. СІЧ ЗАДУНАЙСЬКА. 1775-1828: ІСТОРИКО-ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ НАРИС. - ОДЕСА, 1994. - 123 с.

Історія українського козацтва протягом багатьох десятиліть була темою, якщо й не забороненою офіційно, то небажаною для дослідників в Українській РСР. Досить згадати хоча б голосну історію з публікацією монографії О.Апанович "Збройні сили України першої половини XVIII ст." (К., 1969). Винятком був короткий період 60-х років. Саме під час цього нетривалого "українського ренесансу" з'явилися і перші публікації Анатолія Бачинського¹ про українські поселення у пониззі Дунаю. А вже в 70-ті роки, як згадує сам Анатолій Діомидович, деякі колеги-історики недвозначно натякали, що вивчення історії Задунайської Січі "політично несвоечасне"², оскільки, на їх думку, "принижується цивілізуюча роль царської Росії на Сході, що суперечить відомій думці К.Маркса і викликає небажаний інтерес до проблем еміграції з СРСР". Козацтво, що вимушено опинилося за межами України, було опозиційною, а часто й ворожою щодо московського самодержавства силою, у його середовищі ніколи не вгасала волелюбність, демократичні традиції, ідеї Української держави в тій чи іншій формі. Зрозуміло, що офіційна радянська історіографія оминала цю тематику десятою дорогою. Отож, з одного боку, прикро, що автор втратив три десятиліття для творчої роботи, а, з іншого, втішно, що ці роки проминули для нього не марно, і тому, започатковану ним як молодим дослідником, він продовжує вже як зрілий науковець.

Одразу хотілось би висловити застереження про певну звуженість джерельної бази монографії. Адже для створення об'єктивної картини слід було б залучити документи з архівів Туреччини та Румунії³, на території яких була Задунайська Січ. Звісно, й сам автор добре усвідомлював необхідність залучення цих матеріалів, але мусив обмежитися доступними архівами. У 20-ті роки відомий дослідник історії дунайського козацтва О.Рябінін-Скляревський через Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства намагався отримати доступ до турецьких документів про Задунайську Січ, але 1931 р. асоціація була ліквідована, а сам прохач потрапив до в'язниці. Певна частина невідомих матеріалів зберігається у відомчих архівах і ще не введена до

¹ Бачинський А.Д. Джерело для вивчення історії народної колонізації Буджацького степу і пониззя Дунаю в кінці XVIII - на початку XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень ГАУ УРСР. - 1963. - N 4.

² Він же. Січ Задунайська. 1775-1828. - Одеса, 1994. - С.4.

³ Добруджа, на території якої до 1828 р. існувала Задунайська Січ, з 1877 р. входила до складу Румунського королівства.

наукового обігу. Досі невідома доля частини архіву Задунайської Січі, вивезеної кошовим Й.Гладким 1828 р. до Росії. Попри це, авторovi вдалося залучити для свого дослідження значну кількість невідомого матеріалу з архівів Росії (Давніх Актів, Військово-Історичного, Зовнішньої Політики, Історичного, Краснодарського Крайового), України (Одеського), Молдови. Використані також неопубліковані рукописи з Санкт-Петербурзької філії Інституту російської історії та ЦНБ НАН України. Дослідник, крім того, широко використовує попередньо видані документи. Слід зазначити, що свого часу великі комплекси й окремі документи з питань переселення запорожців на турецькі землі, спроб Росії обмежити потік втікачів за Дунай, політики щодо козацтва загалом і Задунайської Січі зокрема були оприлюднені у фундаментальних збірниках "Присоединение Крыма к России" (1885, 4 томи), "Архив Государственного Совета"(1869), "Источники для истории запорожских казаков" (видання Д.Яворницького, 1903, 2 томи), "Рескрипты и письма Екатерины II князю Г.А.Потемкину" (1880), "Письма и бумаги А.В.Суворова, Г.А.Потемкина, П.А.Румянцева" (1893), "Бумаги князя Потемкина-Таврического" (1893-1894), "Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска" (1896), "Багратион в Дунайских княжествах" (1949), "М.И.Кутузов" (1950), "Documente privind istoria Romaniei" (нова серія, 1962) та інших, менших за обсягом публікаціях. На ці документи, а також на зібрані власними силами свідчення покликалися і попередні дослідники історії Задунайської Січі, насамперед Федір Вовк (окремі публікації він підписував псевдонімами Ф.Кондратович і Лупулеску), А.Скальковський, В.Антонович, П.Іванов, П.Короленко, П.Шарафанов. Автор критично оцінює згадані праці, порівнюючи наведені в них відомості з публікованими й нововиявленими документами. На думку А.Бачинського лише незначну частину досліджень (Вовка, Віднова) можна віднести до наукових, більшість же праць можна вважати популярними. Дореволюційні автори переважно були під впливом пануючої в Російській імперії концепції про "злочинний" характер української козащини (А.Скальковський), вбачали в останній лише бунт проти існуючого ладу. З іншого боку, були й тенденції до ідеалізації як самого козацтва, так і його стосунків з царатом (П.Короленко). Частина робіт (М.Чайковський) містить багато вигадок і перекручень. Побіжно проблеми торкаються М.Грушевський і Д.Дорошенко. З пізніших публікацій до наукових можна віднести лише монографію В.Голобуцького "О социальных отношениях в Задунайской Сечи", видану 1949 р. Останнім часом з'явилися нові публікації (В.Бойко, В.Слободян)⁴, але вони мають радше причинковий характер.

⁴ Бойко В. Запорозжці за Дунаєм // Пам'ятки України. - 1991. - № 6. - С.53; Слободян В. Січ на Дунаї // Літопис Червоної Калини. - Львів, 1991. - Ч.1. -

Рецензована монографія складається з восьми розділів, вступу (висновків формально немає, вони коротко викладені в останньому розділі) і приміток. Розділи досить короткі й компактні (крім більших за обсягом 6 і 7). Вони в хронологічній послідовності розповідають про переселення козаків на турецькі землі після ліквідації Запорізької (Нової) Січі царатом 1775 р., їх участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр., конфлікт з некрасовцями й переселення з Катирлеза в Сеймени, участь у війні 1806-1812 рр. П'ятий розділ охоплює 1812-1827 рр. У цей час козакам силою зброї вдалося витіснити некрасовців і липован з Дунавця і заснувати тут Січ, яка була адміністративним центром задунайців до трагічного для них 1828 р. Водночас у житті Січі трапилися не менш драматичні події, про які майже не згадували дослідники: турецький уряд, цінуючи військову силу й мужність козаків, намагався використовувати їх для боротьби з внутрішніми ворогами - заколотниками й сепаратистами, а також для придушення національно-визвольних рухів сербів, молдаван, греків. Відмова козаків від участі в каральних експедиціях проти одновірців (зокрема, 1821 р. проти повстанців Владимиреску й Іпсиланти) викликала жорсткі репресії. "Трупами їх (козаків) встелені гирла", - доповідав бессарабський намісник генерал-губернаторові Новоросії. Цікаво, що ця дилема не стояла для козаків так гостро під час російсько-турецьких воєн. Частина задунайців у такій ситуації поверталася під владу Росії.

А.Бачинський розглядає історію турецьких задунайців у тісному взаємозв'язку з історією козацьких формувань у Російській імперії, адже між ними весь час підтримувались, попри найсуворіші заборони властей обох імперій, тісні стосунки. Більше того, сама наявність Задунайської Січі змушувала царат до поступок українським козакам і надання останнім можливостей або для створення власних військово-адміністративних формувань (Військо вірних козаків чи Чорноморське, Усть-Дунайське, згодом Азовське) або ж для компактного оселення на вільних землях (Акмангіт, Старокозаче та ін.). Звісно, політика ця була вимушеною, і ці спроби щоразу припинялися владою, як тільки відпадала необхідність у збройній силі козаків чи Туреччина починала проводити щодо задунайців жорсткішу лінію. Це питання, як на мене, потребує подальших досліджень і узагальнення.

Шостий і сьомий розділи книги значною мірою базуються на досі недостатньо вивчених унікальних джерелах з Одеського і Краснодарського архівів. Це біографічні матеріали задунайців: анкети й протоколи їх допитів після повернення до Росії. Авторіві вони дають можливість зі значною часткою вірогідності відтворити національний, соціальний склад задунайського козацтва, з'ясувати джерела попов-

нення Січі, міграційні процеси кінця XVIII - першої чверті XIX ст. Біографічні матеріали, як і спогади козаків М.Коржа й А.Коломійця, стали для автора основним джерелом для відтворення адміністративно-територіального влаштування Задунайської Січі, занять козаків і "рай" (рільничо-ремісничого населення), їх звичаїв, побуту і т.п. Дискутуючи з В.Голобуцьким, який свого часу писав, що чи не єдиним мотивом втечі козаків і селян за Дунай був економічний, "реальне право продавати свою робочу силу, хоча й у важких умовах"⁵, А.Бачинський вказує й на інші, не менш важливі фактори: кріпосне право в усіх його проявах, політичний і національний гніт, знищення козацького демократичного самоврядування тоталітарною Російською імперією⁶.

Про соціальні стосунки в Задунайській Січі свого часу писали Ф.Вовк і В.Голобуцький. Відзначаючи суперечливість обох поглядів, автор намагається зайняти посередню позицію. Використані ним документи фіксують як велику поширеність асоціативно-кооперативних засад у виробництві (риболовні заводи) й колективну власність, так і виникнення класових антагонізмів між "голоколінчиками" й "сріблянчиками", зародження приватної власності (часом досить значної) на засоби виробництва й найманої праці.

Дуже цікавими є наведені автором відомості про культурне життя задунайців. Звичайно, основою культури, його підвалиною, як і для всього козацтва, була православна релігія. В кожній Січі обов'язково споруджувалася церква, духовенство мало значний авторитет серед козаків. Часом, як це показано в монографії, саме духовенству належало вирішальне слово у складних чи суперечливих ситуаціях, на які було багате життя емігрантів. Як вказує В.Слободян, саме церковні пам'ятки Добруджі розповідають про українську сторінку в минулому цього краю, є "свідченням того, що тутешні мешканці пам'ятали про свою козацьке походження, зв'язки з рідною землею"⁷. Задунайці, як і запорожці, уважно ставилися до освіти й школи. У Дунавецькій Січі також була невелика школа, яку провадили священники й писарі. Діти навчалися і в Мирполянському монастирі. Цікавою є згадка про січову бібліотеку, якою користувалося багато козаків, беручи книжки навіть на рибні промисли. Особливо популярними були історичні (між іншими "Історія Русів") та літературні твори, особливо "Енеїда" Котляревського. Хотілось би відзначити широке використання автором фольклорних матеріалів, зокрема, історичних пісень і дум. Вони, особливо в даному виданні, несуть додаткову, емоційну інформацію. Адаже анонімні твори без вагань і недомовок висловлюють свою став-

⁵ Голобуцький В.А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки. - Москва, 1949. - С. 231.

⁶ Бачинський А.Д. Січ Задунайська. - С. 96.

⁷ Слободян В. Церковне будівництво за Дунаєм. - С. 38.

лення і до “царя турасева”, у якого “добре жити”, і до “москаликів, що Січ руйнували”, і до “сударині”, яка хоче козаків “у рекрути зда-ти”. В народній творчості виявляється глибоке розуміння козацтвом своєї ситуації і її причин:

“Наші брати сіли та й пісні запіли -
Один у москаля, другий у турчина,
Третій у малтиза служить за одержу.
І той гірко плаче за польську мережу:
Ой ти москалю, ой еретичний сину,
Запропастив Польщу - ще й нашу Україну”.

Попри трагізм ситуації, народ вірив: “пропало Військо Запорізьке - не пропала слава”. Використання цих творів доречне і вмотивоване. Шкода лише, що автор при цьому переважно не подає відсилань.

Заклучний розділ розповідає про трагічний кінець Задунайської Січі й подальшу долю задунайців. Однак цю подію викликала не лише нова російсько-турецька війна і зрада кошового Й.Гладкого. Занепад Січі спричинився багатьма обставинами, зокрема, наростанням у ній внутрішніх суперечностей між власне січовиками і райсю, землеробами, не зацікавленими у війні (їхнім ставлеником був і Й.Гладкий), між заможним козацтвом, яке, по суті, перестало відбувати військову повинність, і голотою. На думку А.Бачинського, поступово падав і військовий статус козаків (вони вже виступали виключно як піше військо). Активною була й агітація колишніх чорноморців і російських агентів за переселення в Росію. Вже згадувалися спроби Туреччини змусити козаків до каральних експедицій проти греків. Та й майбутня війна мала вестися передовсім на козацьких землях, отож Туреччина планувала нове переселення козаків подалі від кордону.

Ці та інші фактори призвели до зруйнування Січі у травні 1828 р. Турки, дізнавшись про перехід частини задунайців на чолі з Гладким на бік Росії, вчинили розправу над рештою козаків. Січ і українські села навколо неї були пограбовані й знищені, багато людей загинуло. Дві тисячі козаків, які не бажали переходити в Росію, були обезброєні й ув'язнені в Константинополі. Згодом їх звільнили й запропонували збудувати Січ на Білому (Мармуровому) морі за Салоніками. Та козаки добре розуміли можливість свого існування тільки на Чорному морі, поблизу України. Адже, як писав Ф.Вовк, для України “Січ була місцем, куди за старовинною історичною традицією йшли всі, що шукали собі волі за межами своєї батьківщини”⁸. Заснування Січі далеко від України не мало сенсу. Козаки, які повірили Гладкому, склали Дунайський козацький полк, потім Азовське козацьке військо, що існувало до 1865 р. Останнім козацьким військом

⁸ Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская Старина. - 1883. - № 2. - С. 291.

на терені сучасної України було Дунайське, утворене 1828 р., до переходу Гладкого, так само з задунайців і усть-дунайських козаків у Аккерманському повіті Бессарабії. Воно проіснувало до 1869 р.

До небагатьох недоліків рецензованої праці слід віднести вкрай незадовільне редагування (редактор Л.Кодрул) і коректуру. Останньої, схоже, взагалі не було. Текст рябіє русизмами й кальками на кшталт “забіглий люд”, “гребна флотилія”, “нанесли поразки”, “понесли втрати”, “було назначено”, “писарь”, “лазутчики”, “горячі голови”, “стаття гласить”, “п’ятьдесят”, “в сьоми годинах” і т.д. і т.п. Є помилки й різнописання географічних назв (Енікале, Елисаветград), неточності в примітках (бракує прим. 4 у 1 розділі), що прикро вражає у виданні Одеського університету.

Та, попри ці вади книга, особливо ж для Півдня України, де настійливо пропагуються ідеї “цивілізаторської ролі” Росії в історії краю, надзвичайно цінна. Адже А.Бачинський відтворює мало знані сторінки нашої історії, з’ясовує на підставі документів, ким були задунайські козаки, звідки потрапляли вони на Дунай і куди пішли після 1828 р, яким було ставлення до них турецького й російського урядів у різні періоди. Та найважливіше в цій книзі те, що вона переконливо свідчить: навіть після ліквідації царизмом Запорізької Січі козацтво не скорилося, відновило свою організацію в іншій формі, хоч поза межами України, продовжувало боротьбу проти колоніальної політики Росії вже в ХІХ ст. У наш час історія України має вже не самодостатнє значення, а є одним з інструментів побудови держави й формування державницької свідомості нації.

БАКАЕВА Е.П. БУДДИЗМ В КАЛМЫКИИ. ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ОЧЕРКИ. - ЭЛИСТА, 1994.

Історія буддизму в Калмикії XVII - початку XX ст. - складна багатогранна проблема. Вона виникає при вивченні історії культури народів центральноазіатського регіону, їх етногенезу, міжетнічних контактів, при дослідженні історії буддизму як одного з відгалужень світової релігії, при аналізі різних етапів розвитку калмицького суспільства, на кожному з яких релігія займала домінуюче положення, впливаючи на найважливіші політичні події в історії калмиків протягом понад трьох століть. Багато було зроблено в цьому напрямку російськими, калмицькими, зарубіжними дослідниками, серед яких О.І.Позднеев, Х.Б.Кануков, Н.Л.Жуковська, П.Рубель, Ф.Обен. Між тим вже збирався новий матеріал (як для вивчення регіональних форм північного буддизму в цілому, так і його калмицького різновиду), який вимагає іншого рівня усвідомлення. Саме такою роботою узагальненого характеру, присвяченою калмицькій регіональній формі буддизму, і є книга Е.П.Бакаєвої, що рецензується.

Активне поширення буддизму в середовищі ойрато-калмицьких племен розпочинається в час перетворення феодалізму у розвинуту систему з існуючим комплексом шаманізму, що мав задатки національної релігії. Контакти буддизму з попередніми формами релігії спричинили утворення регіональної форми релігії, котрій властиві, крім рис, обумовлених функціональною схожістю окремих елементів культу, і характерні етноспецифічні риси. Тому для Е.П.Бакаєвої вивчення конкретної форми релігії, що склалася, перетворюється у важливий фактор пізнання історії калмицького народу.

У своїй книзі Ельза Бакаєва вирішує такі проблеми: 1) проникнення, формування, функціонування буддизму у Калмикії протягом майже трьох століть; його специфіка, що склалася під впливом суспільно-політичних, соціальних, ідеологічних факторів; 2) поєднання у сформованому калмицькому релігійному культі категорій обрядових комплексів, як догматичних, властивих тільки буддизму, так і традиційних (тих, які йому передували), що відобразилось у календарі та календарній обрядовості; 3) виявлення етноспецифічних рис і причин, що їх зумовили, в обрядах життєвого циклу, інших ритуалів групового та особистого характеру, котрі відрізняють калмицьку національну форму релігії від інших (монгольської, тувинської, бурятської).

Все це Ельза Бакаєва підкріплює точним аналізом конкретних історичних умов суспільства, що сприяли виникненню специфічних особливостей історії буддизму Калмикії (співпадіння активного проникнення буддизму з утворенням єдиного калмицького етносу і відко-

чування у Росію; період існування самостійної держави - втрата незалежності). Були використані такі джерела: архівні матеріали, серед яких фонди Елісти і Петербурга, що дають уявлення про правовий стан калмицької церкви, мережу хурулів, систему функціонування, святкову обрядовість і ритуали, щоденники й описи дослідників історії калмиків; калмицькі історико-літературні пам'ятки, законодавчі документи, історичні хроніки; звіти й описи, що складені слухачами православної церкви. Їх доповнили власні польові матеріали Бакаєвої, які вона збирала у м.Еліста, Ікі-Бурульному, Целінному районах Калмикії у 1986-1987 рр.

Переконливі і достовірні висновки автора про: 1) виникнення специфічних рис історії буддизму у Калмикії у зв'язку з історичним співпадінням процесів формування церкви і складання калмицького етносу, нестабільністю державного статусу калмиків; віддаленість від буддійських центрів і як наслідок цього - слабкий розвиток догматичного вчення; 2) суміщення канонічного календаря і святкової обрядовості з традиційним календарним комплексом, що сформувався у результаті взаємодій двох господарсько-культурних типів (кочівницький та релігійний землеробський) і створення регіонального календаря з етноспецифічними рисами, що характерні для калмицького буддизму; 3) етноспецифічні риси національної релігії як наслідок різного ступеню асиміляції (обряди життєвого циклу та інші типи обрядовості), близький до максимального при поминально-поховальній обрядовості, мінімальний при родинних обрядах; збереження субетнічних варіантів весільного обрядового комплексу і його консервація (зокрема, збереження унікального обряду "обрізання чорного язика").

Відзначені автором специфічні риси відрізняють калмицьку національну релігію від інших регіональних форм буддизму, існуючих на терені Росії. Поява цих рис прослідковується через конкретні етапи в історії калмиків, що завершилися створенням калмицького етносу, самостійного ханства, наступних подій, що знайшло свій відбиток в історії буддизму в Калмикії і його обрядовості. Таким чином, ще раз підтверджується значно ширше узагальнення про роль релігій Сходу, буддизму зокрема, в національній консолідації.

Хотілося б наголосити на тому, що такі етноспецифічні риси, як зміна іконографії Цаган авгі, наділення його новими функціями, популяризація образу Манла, зміни храмової архітектури хурулів, не тільки відповідають типовій схемі контакту буддизму з більш ранніми культурами (як це було в Тибеті), але й прослідковуються при контактах класових релігійних систем, що мали місце в той же час, проте в зовсім іншому культурному ареалі. Контакт двох класових релігійних систем католицизму та православ'я завершився виникненням уніатства, яке виступило як каталізатор етнічних процесів. Для уніатства також характерні зміни в іконографії персонажів пантеону, наділення їх новими функціями, популяризація одного конкретного персонажа пантеону, зміни храмової архітектури, календарні зміни.

Порівняльне дослідження уніатства й етноспецифічних форм релігій північного буддизму видається цікавим і корисним у плані вивчення загальної типології релігії.

Усталена назва для етноспецифічних форм північного буддизму - ламаїзм, буквально "вчителізм" (від тибетського слова "лама" - вчитель), введений в обіг європейцями. Ця назва визначає важливість співвідношення "вчитель - учень" у формуванні особистості учня. Е.П.Бакаєва пройшла крізь вишкіл Н.Л.Жуковської, одного з найцікавіших сучасних знавців етнографії та історії релігії центрально-азіатського регіону, яка завжди вимагає від своїх учнів перш за все достеменного знання джерельної бази, обов'язкової наявності польового матеріалу, вміння працювати з інформаторами - носіями певної традиції. Можна тільки позаздрити вмінню Ельзи Бакаєвої збирати крихітки достовірної інформації в умовах такого складного становища калмицького народу в ХХ ст.

Можна сподіватися, що в наступних працях Е.Бакаєва обов'язково звернеться до спадщини І.І.Мечнікова, який двічі побував у Калмикії (друга половина ХІХ ст. і початок ХХ ст.) і залишив щоденники, малюнки, описи, котрі ще й досі обійдені увагою дослідників історії, етнографії, релігії Калмикії, так само як і дарунки (зокрема культовий живопис і культова пластика), які він отримав від калмиків.

Книга Е.П.Бакаєвої є й новаторською за змістом - у ній по-новому освітлюється роль калмицької релігії в історії Калмикії, й актуальною - у ній на конкретному історичному прикладі показано, якою могутньою ідеологічною силою може стати церква на Сході, й унікальною - вперше опубліковані архівні фотографії кінця ХІХ - початку ХХ ст., що ілюструють життя калмицьких хурулів. Прикрасили видання і кольорові зображення персонажів пантеону культових речей, фото, що свідчать про перебування в Калмикії Далай-Лами ХІV.

Автор монографії довгий час займається дослідженням дипломатичних відносин між Кримом, Росією та іншими європейськими державами¹. Дана праця складається зі вступу, вісімнадцяти розділів і списку використаних джерел і літератури.

У передмові дослідник підкреслює, що основним завданням цієї книги є акцентування на тих проблемах історії Криму, які замовчувались або перекичувались російськими і радянськими істориками. В.Возгрін вважає, що розглядати історію кримського народу потрібно не з появи в Криму орд Батия, а з початку людської цивілізації на півострові. На думку автора, пришестя татар або інших народів не могли змінити магістральних шляхів розвитку півострова, хоч і наклали свій відбиток на його етнічну історію.

Розглядаючи проживання в Криму таврів, кіммерійців, скіфів, сарматів, греків, римлян, венеціанців і генуезців, В.Возгрін широко показує вплив цих народів на становлення суспільного й економічного ладу півострова. Кожен з названих народів залишив свої сліди в історії Криму і сприяв формуванню на півострові поліетнічного суспільства.

Вплив гунів, хазар, угрів, печенігів і половців, на думку науковця, на культуру населення Криму був дуже незначний.

Характеризуючи вплив східних слов'ян у Криму, В.Возгрін стверджує, що до Х ст. поселень слов'ян на півострові не існувало. Але потім вони з'являються з мечем у руці, намагаючись захопити і втримати за собою окремі частини півострова, знищити чуже їм автохтонне населення завойованих територій².

Визначаючи політичну залежність Тмутараканського князівства до кінця XI ст. від Києва, автор вказує, що культура князівства мала чітко виражений місцевий характер. Розкриваючи питання появи в Криму татар, В.Возгрін уточнює термін "завоювання Криму татарами" тим фактом, що кримське населення добровільно піддалось у 1223 р. татарам, оскільки було ослаблене недавнім загарбанням турків-сельджуків. Небагаточисленні золотоординці, на думку автора, не змогли серйозно вплинути на етнічний склад півострова, оскільки в XII-XIV ст. італійсько-грецьке осіле населення складало 2/3 міського населення

¹ *Возгрин В.* Россия и европейские страны в годы Северной войны (история дипломатических отношений в 1697-1710 гг.) - Ленинград, 1986; *Он же.* Дипломатические связи Швеции и Крыма накануне и после Полтавы // Скандинавский сборник. - 1985. - Т. 29; *Он же.* Материалы по истории шведско-крымских отношений в Архиве ЛОИИ // Вспомогательные исторические дисциплины. - Ленинград, 1978. - № 9.

² *Он же.* Исторические судьбы крымских татар. - Москва, 1992. - С. 114.

Східного Криму. На кінець XIII ст. Крим стає багатонаціональною територією, що пояснюється віротерпимістю татар.

Після розпаду Золотої Орди населення Криму, на думку дослідника, розриває відносини з ординськими чиновниками і починає “розвивати власну, відмінну і від золотоординської, і від християнської, культуру”³.

Першим кримським ханом став Хаджі-Девлет Гірей (помер у 1467 р.), який здобув престол з допомогою Литви і встановив з сусідами мирні відносини.

За правління Менглі-Гірея (1466-1515) Кримське ханство закріплює свою незалежність від Великої Орди, але потрапляє у васальну залежність від Османської імперії. Причинами такого повороту подій В.Возгрін вважає слабкість ханської влади, міжусобиці між феодалами, підсилені втручанням сусідів. Саме з часів Менглі-Гірея починаються грабіжницькі напади татар на українські землі. На думку автора, ці напади були таким же явищем, як напади розорених рицарів у Західній Європі на купців та ремісників. Гучну “агресивність” Кримського ханства В.Возгрін пояснює тим, що татари були найманцями ворогуючих між собою Туреччини, Москви, Литви і Польщі⁴.

Крім того, в той час, коли татари обмежувались лише грабіжницькими нападами, Москва, за словами науковця, ще в кінці XVII ст. висунула ультиматум, за яким все населення Криму мало переселитись в Анатолію, а безлюдний півострів мав бути переданий Москві⁵.

Зовнішня політика кримських ханів, на думку дослідника, була побудована на загальноєвропейській теорії “балансу”, згідно з якою не допускалась перевага однієї держави над іншими⁶.

За правління Мухамед-Гірея (1515-1523) відбувається вибух політичної активності Криму, який привів до встановлення влади кримського хана в Казані й Астрахані. Але вбивство ногайцями Мухамед-Гірея і розорення ними Криму, під час якого, за словами автора, загинула більшість степовиків, що з’явилися на півострові у XIII ст., привело до встановлення над ханством повного панування турків. саме з цього часу хан не вибирається татарами, а призначається зі Стамбула,

³ Там же. - С. 139.

⁴ М.Грушевський стверджує, що причинами набігів татар на Україну були “дії великого князя московського і неясна політика великих князів литовських” (*Грушевський М. Очерк истории украинского народа.* - К., 1990. - С. 113).

⁵ Д.Яворницький повідомляє, що в кінці XVI ст. європейські держави (Австрія, Іспанія, Італія), намагаючись залучити Москву до антитурецької коаліції, обіцяли їй Крим, а потім і Константинополь. (*Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.* - К., 1991. - Т. 2. - С. 76).

⁶ І.Крип’якевич пояснює дворушницьку політику Іслам-Гірея щодо Б.Хмельницького побоюванням мати в сусідах сильну Українську державу (*Крип’якевич І. Богдан Хмельницький.* - Львів, 1990. - С. 149).

а кримські татари зобов'язані ходити в походи за наказом турецького султана.

Епоха Девлет-Гірея I (1551-1577) і його сина Мухамед-Гірея II (1577-1584) характеризується В.Возгріном неодноразовими спробами Кримського ханства добитися незалежності від турків-османів.

Але досягти цього вдалося лише Іслам-Гіреєві (1644-1654), який скористався малолітством султана і почав проводити самостійну зовнішню політику. "Іслам-Гірей виявився досить вільнодумним правителем для того, щоб ввести в ханстві порядки, які він вивчив у своїх зарубіжних подорожах. І те, що він зміг при цьому перебороти опір місцевих консерваторів, у тому числі і мулл, відносить його до розряду небагатьох європейських володарів, що знайшли в собі духовні сили для об'єктивної... оцінки становища своєї країни і втілення в життя необхідних реформ, не звертаючи уваги на традиції"⁷.

Справедливою є думка автора про те, що кримські татари були тим фактором, який стримував Польщу, Москву і Литву від Знищення Запорозької Січі⁸.

Оцінюючи спілку Іслам-Гірея і Богдана Хмельницького як взаємовигідну для України і Криму, В.Возгрін водночас зазначає, що кінець цій спілці поклала Переяславська рада, внаслідок якої кордони Московської держави наблизилися до північних володінь кримського хана. Це був початок відкритої агресії Москви на кримські землі, які ніколи раніше їй не належали. Б.Хмельницький, укладаючи з Московією договір, на думку дослідника, неправильно оцінив політичну небезпеку Москви, яка в багато разів переважала військову загрозу з боку Криму. Це була історична помилка українського гетьмана. Після цього Крим був змушений шукати союзу з Польщею, оскільки "посилення Росії ... порушувало вигідну для Криму рівновагу сил у Східній Європі"⁹. Але після Андрусівської угоди Польща й Крим знову стали ворогами, оскільки Польща зобов'язувалась воювати з Туреччиною, а Москва - з Кримом.

В.Возгрін високо оцінює діяльність гетьмана Петра Дорошенка, який, на його погляд, зумів передбачити, чим закінчиться просування Москви на південь, і пішов на спілку з Туреччиною та Кримом, вважаючи їх менш агресивними, ніж Польща і Москва.

Підкреслюючи, що Бахчисарайський договір 1681 р. був вигідним і для Криму, і для України, автор зазначає, що виконання його було

⁷ Возгрін В. Исторические судьбы... - С. 215.

⁸ М.Грушевський вказував, що уряд Речі Посполитої ніколи не бажав повного знищення козацтва, оскільки воно було головним, а інколи і єдиним захисником України від татар. (Грушевський М. Указ. соч. - С. 161). Д.Яворницький стверджує, що в XVII ст. козаки були необхідні Москві для боротьби як з татарами, так і з поляками (Яворницький Д. Вказ. праця. - Т. 3. - С. 7).

⁹ Заборовский Л.В. Крымский вопрос во внешней политике России и Речи Посполитой в 40-50-х гг. XVII в. // РПП. - № 979. - С. 268.

зірвано не Кримом, а Москвою, яка в 1683 р. приєдналась до австро-польського антитурецького союзу й у 1687 р. здійснила похід на Крим. Перед цим походом московський уряд, щоб спровокувати війну, направив Туреччині ультиматум, де від останньої вимагалось віддати Москві Крим, виселити всіх татар з півострова і заплатити 2 млн. червінців контрибуції. Таким чином, на думку В.Возгріна, Москва використала цей демарш для розриву Бахчисарайського договору, оскільки було наперед зрозуміло, що Туреччина ультиматуму не прийме.

Розглядаючи кримсько-українські відносини в 90-х рр. XVII ст., дослідник наголошує, що, незважаючи на протидію Москви, Варшави і Стамбула, кошові отамани Запорозької Січі і кримські хани намагалися підтримувати між собою мирні, а інколи і союзницькі стосунки. Щоб розірвати ці стосунки, Москва руками гетьмана І.Мазепи забороняла будь-які зв'язки Запоріжжя з Кримом, а турецький султан підбурював татар до набігів на Україну. Яскравим свідченням політики Москви є рядки з Коломацьких статей 1687 р., де козакам заборонялось мати мир з Кримом і навіть торгувати з ним¹⁰.

Під час Північної війни утворилась антимосковська коаліція у складі Швеції, України і Криму, яка привела Петра I до поразки на р.Прут. Але Прутський мир зупинив просування Москви на південь на короткий строк, оскільки протягом 1734-1740 рр. триває російсько-турецька війна, викликана, за словами Д.Дорошенка, походом російської армії генерала Леонтєва на Крим¹¹. У 1736 р. у Крим вторгається нова російська армія під командуванням Мініха. Наслідком цього вторгнення було те, що Крим, обезлюднів і "врятувалась лише та частина населення, яка встигла втекти в гори"¹².

Не менш руйнівними були для Криму наступні походи російських військ¹³. Знесилені війною Росія і Туреччина пішли на мирні переговори, але на них знову прозвучали загарбницькі мотиви Москви, яка вимагала від свого противника віддати їй землі між Доном і Дунаєм, Кубань, Молдавію, Валахію і Крим. Але цього всього Росія не отримала через тверду позицію Туреччини, яку підтримали європейські держави, що відчули, за словами В.Возгріна, "російську небезпеку".

Хан Арслан-Гірей (1748-1756) дотримувався мирної політики і спрямував всі свої зусилля на відбудову господарства Криму.

Його наступника Крим-Гірея (1758-1764) автор характеризує як останнього значного політика і талановитого воєначальника Криму. За правління Крим-Гірея Кримське ханство знов проводить самостійну

¹⁰ Див.: Літопис Самійла Величка. - К., 1991. - С. 354.

¹¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. - Львів, 1991. - С. 421.

¹² Вольфсон Б. Присоединение Крыма к России в 1736 г. // Исторический журнал. - 1941. - № 3. - С. 61.

¹³ Д.Дорошенко наводить дані, що за час цієї війни загинуло 34 200 українських козаків, а всього Гетьманщина зазнала збитків на 12 млн. крб. (Дорошенко Д. Вказ. праця. - С. 422).

зовнішню політику і зміцнює свою економіку. Вплив Крим-Гірея був настільки сильним, що російські послы в Туреччині все частіше отримували інструкції з Петербурга добиватися згоди на свої пропозиції насамперед у кримського хана. На основі наведених фактів науковець погоджується з твердженням, що смерть Крим-Гірея стала політичною смертю Кримського ханства¹⁴.

Розкриваючи питання анексії Криму Росією, В.Возгрін вказує на методи, якими Росія прагнула захопити півострів. Арсенал був дуже багатий: пропозиція турецькому султанові надати незалежність Криму, намовляння кримського хана відокремитись від Туреччини за допомогою Росії і нарешті спроба розколоти єдність народу Криму. Останній метод, за словами автора, вдався, оскільки дуже скоро ногайські орди хана (єдисанці і буджаки) вступають у спілку з Росією. Проти власне Криму російський уряд у липні 1771 р. посилає армію князя В.Долгорукого, який грабує територію півострова і вбиває багато її мешканців.

Росія захопила Крим і проголосила його "незалежність". Але ця незалежність, на погляд В.Возгріна, опирається на кримських християн, яких В.Долгорукий щедро нагороджує майном втікачів-мусульман.

У 1774 р., згідно з Кючук-Кайнаджирським договором, Крим був визнаний незалежною державою і російські війська залишили територію півострова. Але коли татари обрали своїм ханом Девлет-Гірея III (1775-1777) - енергійну і мудру людину, яка вирішила звільнити Крим з-під російського впливу, то Катерина II направила на півострів армію, підкупивши перед цим частину кримських феодалів. Новим ханом став Шагин-Гірей, який ще раніше прославився як російська маріонетка. Він встановив у Криму деспотичний режим, який зустрів масовий опір населення. Тільки тоді Катерина II наважилась ліквідувати Кримське ханство як державу, що і було проголошено спеціальним маніфестом 8 лютого 1783 р. В.Возгрін підкреслює цинізм даного документа, в якому говорилось, що Росія має право скасувати незалежність Кримського ханства на основі "сили і перемоги зброї Нашої". Свій крок російська цариця виправдовувала брехливою заявою, що татари, отримавши незалежність, "стали діяти проти власного блага"¹⁵.

Першим кроком російського уряду на півострові став переділ землі. Царська адміністрація, за словами автора, не прониклась всією важливістю цього питання, оскільки Росія знала лише два види земельної власності: державну і приватну, а в Криму їх існувало не менше десяти.

¹⁴ *Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII в. - Одесса, 1898. - С. 114.

¹⁵ У маніфесті від 3 серпня 1775 р., де проголошувалось зруйнування Запорозької Січі, Катерина II була більш відверта, називаючи однією з причин зруйнування Січі те, що запорожці хотіли створити територію, незалежну від Росії, див.: Літературна Україна. - 1990. - 8 лютого.

Спочатку російська влада знищила дрібну власність кримського населення, а потім зайнялася переділом земель хана і турецького султана.

Цей період В.Возгрін називає великим пограбуванням кримського народу, оскільки майже вся земля потрапила до рук царських чиновників та їх прибічників.

Взагалі колонізаторська політика Росії в Криму завдала великого удару як по економіці, так і по національній самостійності і культурі кримського етносу. Як стверджує один із дослідників, “умиротворення краю відбулося лише після знищення значної частини татар”¹⁶. Ті, хто не змогли змиритися з новими порядками, змушені були емігрувати: на 1787 р. з Криму виїхало 8 тис. чол., в основному степовиків.

Причиною російсько-турецької війни 1787-1791 рр. В.Возгрін називає загарбницькі плани Росії, спрямовані на захоплення Константинополя і поділ турецьких володінь між Росією й Австрією, які відомі в історії під назвою “Грецького проекту”.

На основі попередніх досліджень автор підсумовує, що на кінець XVIII ст. з приблизно півмільйона татар виїхало за кордон до 100 тис. татар. Цей період В.Возгрін називає першим виходом татар зі своєї Батьківщини.

У 1809 р. російський уряд юридично закріпив уже існуючі в Криму кріпосницькі порядки. На початку XIX ст. російський царизм зарахував кримських татар до “зрадників”, які лише чекають сприятливого моменту, щоб завдати удару в спину російському цареві. Цей ярлик не було знято навіть після подій Кримської війни, коли татари залишились вірними Росії. В.Возгрін пояснює причини такої поведінки татар тим, що на той час вони втратили свою вояцькість, а кримський етнос був роз’єднаний.

Кримська війна спричинила нову хвилю еміграції, і за 1850-1860 рр. з Криму виїхало, за підрахунками Російського уряду, 141667 чоловік.

Селянська реформа 1861 р. не полегшила становища кримських татар. Як свідчення, наводяться дані про те, що в 1880-х рр. кримських татар померло втричі більше, ніж народилось.

Поширення чуток про запровадження на півострові загально-російської військової повинності і насильне навернення до християнства зумовило в 1873-1890 рр. третю масову еміграцію кримських татар.

Аналізуючи національно-визвольний рух кримських татар, В.Возгрін виділяє три його етапи. Перший етап (1783-1880) відзначався стихійністю. Другий етап (1880-1905) позначений шуканнями молодого кримськотатарської інтелігенції на чолі з Ізмаїлом Гаспринським свого власного шляху. Третій етап (1905-1917) характеризується зростанням

¹⁶ Вольфсон Б. Ук. соч. - С. 63.

впливу на півострові російських есерів як найбільш стійких захисників інтересів селянства.

У подіях революції 1905 р., за словами автора, “ні один кримський татарин не брав участі - ні в революційних демонстраціях, ні в їх придушенні”¹⁷. Переворот 3 червня 1907 р. узаконив на державному рівні політику великодержавного шовінізму. Століпінська аграрна реформа в Криму, на думку В.Возгріна, стала частиною загальної русифікаторської політики царизму, оскільки ще раніше було зрозуміло, що кримські татари не зможуть викупити земельні наділи.

Події Лютневої революції 1917 р. проходили в Криму в спокійному руслі. Дослідник вважає це заслугою меншовиків і есерів, які виступили за еволюційний розвиток подій. Водночас він підкреслює роль національного руху кримських татар, який оформився 25 березня 1917 р. у татарський парламент - Курултай з виконавчим органом - Мусульманським комітетом і в своїй програмі дотримувався положення про побудову нового Криму у федерації з новою Росією.

Більшовицький переворот прискорив формування кримської державності. 26 листопада 1917 р. Курултай проголосив Кримську Народну Республіку і створив її уряд (Раду директорій) на чолі з Нуманом Челебі Джиханом. Державним прапором КНР стало голубе полотнище з золотою тампою Гіреїв.

У січні 1918 р. у Криму встановилась влада більшовиків. В.Возгрін стверджує, що в Криму тоді розгорілась не класова боротьба, а національна, оскільки більшовики прийшли в Крим з гаслом: “Нам загрожує військова диктатура татар”. Татари розглядали прихід більшовиків як “звичайне повернення росіян, їх влади, насилля, здійснене російськими військами над національним рухом”.

10 березня 1918 р. більшовики проголосили Крим Радянською соціалістичною республікою Таврида, але вже 1 травня 1918 р. півострів був окупований німецькими військами. Сформований генералом Сулькевичем уряд не звертав уваги на масовий грабунок окупантами Криму, позаяк, як свідчить автор, був зайнятий боротьбою з планами Києва приєднати півострів до України. В.Возгрін погоджується з думкою, що ці плани належали скоріше німецькій владі, якій було б легше спиратися на одне державне утворення, очолюване Центральною Радою¹⁸.

З відступом німців влада перейшла до уряду Соломона Крима, а фактично на півострові господарювали війська Антанти і генерала Денікіна. Основним гаслом даного уряду були слова: “Геть татарське національне самоуправління, геть двовладдя”.

У травні 1919 р. уграбований Антантою Крим вступила Червона армія, яка почала вимітати залишки того, що уціліло від попередніх грабунків.

¹⁷ Возгрин В. Исторические судьбы... - С. 364.

¹⁸ Там же. - С. 408.

1 липня 1919 р. Крим був зайнятий військами генерала Денікіна, які продовжували грабувати півострів і вести терор проти місцевого населення. Це привело до того, що з січня 1920 р. татари починають партизанську війну.

Режим адмірала Врангеля автор характеризує як ліберальний, але репресії проти мирного населення продовжувались.

Після відходу Врангеля населення півострова з тривогою очікувало чергового приходу більшовиків. Ця тривога посилилась, коли 26 листопада 1920 р. прозвучала заява В.Леніна про те, що в Криму перебувають "300 000 буржуазії", які є "джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, всілякої допомоги капіталістам"¹⁹. За словами В.Возгріна, третину цих "буржуїв" складало корінне населення, яке чекали нові випробування.

Для написання монографії дослідник використав велику кількість історичних праць, в яких є багато протилежних думок. Розділи монографії мають точні, нерозпливчасті назви. На жаль, відсутні іменний і географічний покажчики. Дуже позитивною стороною даного дослідження є виклад історії Кримського ханства в особах найвидатніших його правителів. Основна ж цінність монографії в тому, що вона спростовує велику кількість застарілих думок щодо історичного розвитку Криму.

¹⁹ Цит. за: *Ленин В. Собр. соч.* - Москва, 1936. - Т. 25. - С. 511.

S U M M A R I E S

Andriy Kovalivs'kyi FROM THE LETTERS (1964-1965)

The author publishes the second part of letters wrote by Andriy Kovalivs'kyi, famous Ukrainian orientalist, historic and linguist (1895-1969), professor of Kharkiv State University. The first part of letters for 1961-1963 years was published in journal "Shidnyi svit-East World" (Kyiv, 1996). Prof. Kovalivs'kyi have touched the problems of his arabistic works, researches of Old Ukrainian world outlook in pre-Christian age, responds on his anthology "Antologiya literatur Skhodu - Anthology of East Literature" (Kharkiv,1961). He tracks for attempts to revival of orientalist studies in Ukraine. There are many autobiographic moments. The letters is penetrated by sincere feeling of Ukrainian patriotism.

Yaroslav Dashkevych WAYS OF THE UKRAINIAN CLIO (ON SITUATION OF THE HISTORICAL SCIENCE IN UKRAINE)

The article deals with the five main questions: 1) Historical science in Ukraine till 1991; 2) Main trends of the historical work after 1991; 3) Branches of the historical science; 4) Structure of the historical science. There is a thesis that hidden struggle is going between the representatives of former communist historical science (with orientation on Moscow) and the supporters of new scientific methods of historical science, interested in national revival of Ukraine.

The article is based on two reports have make in Harvard and Columbia Universities.

Mykola Bandrivs'kyi EXEMPLARS OF THE BEAST SCYTIAN STYLE IN THE WESTERN UKRAINE

There are five finds, made in the beast Scytian style, from the Western Ukraine examined in the article. All specimens are details of a horse harness from the Early Scytian age. The author introduces into scientific practice the unique find - upper part of *psalia* from village Nivra. This thing has nearest analogies in foot-hill Caucasian complexes of the Celermes barrows N 1 and N 2, which dated by the second quarter of the 7th c. BC

The general analysis of the West-Ukrainian finds shows invasions of the foot-hill Caucasian tribes to Ukrainian lands at the second quarter - middle of the 7th c. BC.

Valeryi Khranov's'hyi

PROBLEM OF IRAN AND "INDO-ARIAN" POPULATION OF THE NORTHERN BLACK SEA AREA IN THE ANTIQUE TIME

The author of the article arises the problem of the ethno-linguistical belonging of the population in the Northern Black Sea area in the antique time. The creation of the Indo-Arian languages before the first half 2000 BC was the certain stage of the evolution most Arian dialects being spoken in great part of the Eastern Europe and Ural region. But Iranian tribes appeared in this region of the Eastern Europe only on boundary of 2000 BC. So Arian population, which lived there before coming the Iran, spoke on old Arian dialects resembling to the Old Indian languages.

Olexandr Silaev

TO THE QUESTION OF THE ORIGIN OF THE PROTOBULGARIANS

The article deals with the ethnical history of the Protobulgarians at the time than they were wandering in the East Europe steppes area. It touches with the problem of Protobulgarians ethnical origin, their relations with another peoples of early Turks.

Protobulgarians did not had their ethnical and political unity at the beginning of their history and that is why they had not create own state and nation. But old Bulgarians took place part in creation of some another peoples, for example today Slavic Bulgarians and Turk peoples of the North Caucasus and the Middle Volga regions.

Some attention is given to aspects of ethno-political relation between Protobulgarians and the Slavic population of Ukraine.

Valeriy Bushakov

ETHNONIM (ETHNIC NAME) OF THE TARTAR THROUGH THE TIME AND PLACE

The author begins the history of the ethnonim *Tartar* from the first Cheeses sources of the 9-11th c. He researches of using this ethnonim today and its spreading in many Turkic peoples too. The second part of the article is devoted to the researching of the etymology the term Tartar. The author concludes that Tat (Tartar) were the name of the tribe be spoken

with unclear language to their neighbors. Late the name of Tartar became the own name of the Tartar tribes in Mongolia.

Volodymyr Kryvonos

TRADE OF LEVANT SILK IN LVIV IN THE 16th - MIDDLE OF THE 17th c.

The problems of European trade with the states of the significant archives' materials, analyzed a considerable quantity of inventories, legacies of merchants and townspeople.

After the great geographic discoveries, the main object of European countries trade with Levant became silk. This was connected with the development of manufactories in the Western Europe, that demanded silk stuff. An important Lviv merchants actively adjoined to the transit commerce between Europe and the Orient.

Volodymyr Alexandrovych

EPILOGUE OF LVIV SURROUNDINGS OF THE ARMENIAN PAINTERS BY BIRTH (MASTERS OF MIDDLE OF THE 17th - FIRST THIRD OF THE 18th c.)

The middle of the 17th - first third of the 18th c. is the epilogue in the history of Lviv painters by Armenian birth. This history began in 1570. Documents had fixed transitory activity of Pavlo Derbedrosovych (1656-1673). The activity of others masters was noted for longer time. Everyone was representative of the same family except Chrystophor Zachnovych.

One of the active members of painter workshop Chrystophor Zachnovycz is writhed as a participant of Lviv delegation to Bohdan Khmel'nytz'kyi in 1648. But it was his relative - the senior of Armenians in Lviv Chrystophor Avedyk Zachnovycz - after the investigation of the new-opened documents.

The catholized Armenian Grygoriy Bogushovycz (Bohdanovycz) was one of the famous representatives of the Lviv painting surroundings at the second half of the 17th c. His three sons Jan, Michal and Tomash began painters too, which worked at the and of the 17th - the first third of the 18th c. Tomash was the last representative of Armenian painters, which was noted by mistake under the name Andriy in 1735.

Ihor Hyrych

SUPPLEMENT TO THE SCIENTIFIC ORIENTAL TRANSLATION BY
A.KRYMS'KYI
AT THE AND OF 1890-is

The author elucidates unknown plan of the Ukrainian Orientalist A.Kryms'kyi to translate into Ukrainian the works of the Arabian authors at the time of Kyiv and the work by Pavlo Aleps'kyi "Travel of Makariy - Patriarch of Antiochia". This thought' expressed in the letter to M.Hrushevs'kyi on March 1898, did not be realized.

Olena Ohneva, Halyna Bilenko

ROERICH'S FAMILY AND MUSEUM OF OCCIDENTAL AND ORIENTAL
ART (KYIV)

The authors make an attempt to present the pieces of Tibetan Buddhism art in the collection of Museum of Occidental and Oriental Art (Kyiv) and to the reflect the position of Nicolas Roerich, the famous Russian artist, George Roerich, one of the best tibetologist, Peter Kozlov, the known traveler, to this collection.

Thesis about Roerich's family, P.Kozlov and Kyivan collection is published for the first time.

Yaroslav Dashkevych

VICTOR FYLONENKO

Victor Fylonenko (1884-1977) was the prominent Ukrainian orientalist, who was employed Turkic and Iranistic researches in Ufa, Simferopol', Turkul' (Karakalpakiya) and Pyatyhors'k. He made a great addition in researches of language, folklore and ethnography of Maris, Udmurts, Bashkirs, Crimean Tartars, Karaims, Crymchaks, Balkars. Prof. Fylonenko is the author of the first in the world scientific grammar book of Balkar language. He advanced hypothesis about separate Crymchaks language. He was occupied with the questions of the history of Ukrainian language and literature.

Professor of Pyatyhors'k Institute of foreign languages Victor Fylonenko was imprisoned on political causes for some time.

Victor Fylonenko

ON QUESTION ABOUT ORIGIN AND MEANING OF ETNONIM "CHUMAK"

Various hypothesis about origin of word "chumak" are analyzed in the article. The author denied direct Turkic etymology of this Ukrainian word and supported for its Rumanian origin (from Rumanian word "ciumr"). He looks through the changes of semantic of word "chumak", origin preetnonimic meaning was lost.

The article is published by posthumous an base of report's text have intended for Center-Asian onomastic conference in Bukhara (1974).

Maria Polins'ka

ON MEANING OF ETNONIM "CRYMCHAK"

The author investigates some hypothesis about meaning of etnonim "crymchaks". Crymchaks are subethnic groups of Jews in Crimea, which confessed in orthodox Judaism. Theirs ethnic consolidation begins in the 14-th - 16-th centuries. The author suggests that comprehensive etnonim "crymchak" was adopted by Crymchaks from Russian language during second half of the 19-th century.

Olexandr Halenko

CRIMEA IN 1438 (PERO TAFUR'S TRAVEL NOTES)

The description of the voyage to Kefe in 1438 by Pero Tafur contains many details and accurate information on the economical and political life in the Northern Black Sea area. These testifies the leading role of Kefe in the slave trade in the Mediterranean, reveal economical rather than political motivation of Crimean Tartars' razzias on the Ukraine, report on perception of slave trade and slavery by the population of the region. The letter enables us to conclude, that the personal freedom was not treated then as an unalienable right of a human being. Consequently, this approach prevents us from thinking the history of the Ukraine of that time in modern terms of aggression, genocide, which imply moral characteristic to the past.

**DOCUMENTARY EVIDENCE OF TARTAR'S PARTICIPATION IN
INTERNAL QUARRELS OF BRACLAVIAN REGION'S GENTRY AT
THE FIRST QUARTER OF THE 17 C.**

The several aspects of Tartar's factor influence on the social life in the Braclavian region are considered. From discovered Braclavian action documents the following information managed to find: 1) the mentions about Tartar's incursions; 2) the intelligence about the ravage of the settlements by Tartars; 3) the facts of the Tartar using by magnates for forced decision of the manor controversies. Two documents brightly and persuasively illuminating this latter question are presented and detail analyzed.

Yuri Mytsyk

**SOME DOCUMENTS TO THE HISTORY OF UKRAINE AND CRIMEA IN
THE 17th - BEGINNING OF THE 18th c.**

The author represents 17 documents (15 of them are regests) from the Main Archives of Old Acts in Warsaw. Documents show the political situation in 1620-is, the relations of Tartars with Ukraine in the 1660-is of the 17th c., as well as diplomatic negotiations of Poland with Crimea in the second half of the 17th - beginning of the 18th c. in the text of the sources, in particular, it is given an important fact that after the destruction of Kodak fortress a great zaporozhian settlement continued to exist there.

CONTENTS

Andriy Kovaliv's'kyi. From the Letters (1964-1965)..... 8

ARTICLES

<i>Yaroslav Dashkevych</i> . Ways of the Ukrainian Clio (on Situation of the Historical Science in Ukraine)....	54
<i>Mykola Bandrivs'kyi</i> . Exemplars of the Beast Scythian Style in the Western Ukraine.....	64
<i>Valeryi Khranovs'kyi</i> . Problem of Iran and "Indo-arian" Population of the Northern Black Sea Area in the Antique Time.....	78
<i>Olexandr Silaev</i> . To the Question of the Origin of the Protobulgarians.....	87
<i>Valeriy Bushakov</i> . Ethnonim (Ethnic Name) of the Tartar through the Time and Place.....	108
<i>Volodymyr Kryvonos</i> . Trade of Levant Silk in Lviv in the 16th - Middle of the 17th c.....	117
<i>Volodymyr Alexandrovych</i> . Epiloque of Lviv Surroundings of the Armenian Painters by Birth (Masters of Middle of the 17th - First Third of the 18th c.).....	136
<i>Ihor Hyrych</i> . Supplement to the Scientific Oriental Translation by A.Kryms'kyi at the And of 1890- is.....	151
<i>Olena Ohneva, Halyna Bilenko</i> . Roerich's Family and Museum of Occidental and Oriental Art (Kyiv).....	152
<i>Yaroslav Dashkevych</i> . Victor Fylonenko.....	157
<i>Victor Fylonenko</i> . On Question about Origin and Meaning of Ethnonim "Chumak".....	168
<i>Maria Polins'ka</i> . On Meaning of Ethnonim "Crymchak".....	173

SOURCES

<i>Olexandr Halenko. Crimea in 1438 (Pero Tafur's Travel Notes).....</i>	176
<i>Oleksa Piddubnyak. Documentary Evidence of Tartar's Participation in Internal Quarrels of Bracлавian Region's Gentry at the First Quarter of 17 c.</i>	191
<i>Yuri Mytsyk. Some Documents to the History of Ukraine and Crimea in the 17th - Beginning of the 18th c.</i>	205

BIBLIOGRAPHY

<i>Ivan Svarnyk. Bachyns'kyi A.D. Sich Zadunays'ka. 1775-1828: Istoryko-dokumental'nyi narys. - Odesa, 1994. - 123 s.....</i>	215
<i>Olena Ohneva. Bakayeva E.P. Buddizm v Kalmykii. Istoryko-etnograficheskie ocherki. - Elista, 1994.....</i>	221
<i>Anatolii Sarapyn. Vozgrin V.E. Istoricheskie sud'by krymskikh tatar. - Moskva, 1992. - 446 s.</i>	224
Summaries	232
Contents	238

Збірник статей
УКРАЇНА В МИНУЛОМУ
Випуск 8

Художник **О.Гірник**
Літературний редактор **Н.Кіг**
Редактор англійського тексту **І.Бехта**
Набір **М.Салагай**

Подано до складання 3.08.95. Підписано до друку 9.06.96.
Формат 60x84 1/16. Папір друк. Друк офс.
Умовн. друк. арк. 13.56. Наклад 1 000 прим.